

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI VA KOMMUNIKATSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI**

**MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

M.R.TURGUNOV, S.P. XALILOV, T.B. JO'RAYEV.

**YETKAZIB
BERISH ZANJIRINI
BOSHQARISH**

TOSHKENT – 2018

UO‘K: 621.3.011.7

KBK: 32.88-01

T 88

T 88. M.R.Turgunov, S.P. Xalilov, T.B. Jo‘rayev. Yetkazib berish zanjirini boshqarish. (O‘quv qo‘llanma). T., «Aloqachi», 2018, 184 bet.

ISBN 978-9943-5145-1-5

Qo‘llanmaning maqsadi – nazariy bilimlarni mustahkamlash hamda strukturali va obyektga yo‘naltirilgan yetkazib berish tamoyillarini nazariy o‘rganish va joriy etish amaliy ko‘nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Qo‘llanma yetkazib berish zanjirining asosiy tushunchalarini, turli sharoitlarda “Yetkazib berish zanjirini boshqarish” tizimi muammosini hal etish uchun keng spektordagi evristik qoidalar bilan tanishtiradi. Kompyuter injineringi sohasidagi dasturchi va olimlarga yordam beruvchi dasturlar haqida ma’lumotlar beriladi. Haqiqiy hayotda bo‘layotgan mahsulotlarni yetkazib berish muammosini mumkin bo‘lgan yechimlarini shakllantirish va bu muammoni jamoa bilan hal qilish uchun evrestikani qo‘llash ham ko‘rib chiqilgan funksiyalar, strukturalar va yetkazib berishning moslashuvchan axborot tizimini yaratishga qaratilgan. Qo‘llanma o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi va oliv o‘quv yurtlari professor-o‘qituvchilari va talabalari uchun mo‘ljallangan.

Qo‘llanma Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti o‘quv-uslubiy Kengashining qaroriga asosan nashr etildi.

UO‘K: 621.3.011.7

KBK: 32.88-01

Taqrizchi: Sh.M. Gafurov – t.f.d. professor.

ISBN 978-9943-5145-1-5

© «Aloqachi» nashriyoti, 2018.

KIRISH

Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda fan-ta'lim jarayonlari, ishlab chiqarish, sanoat va tijorat sohalari faoliyatini tubdan o'zgartirish maqsadida Respublikamizda yangi o'zgarishlar va islohatlar amalga oshirilmoqda.

Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida 2017 yilning 7 fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni imzolandi [1].

Shuningdek, 2017 yilning 15 martida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Toshkent axborot texnologiyalari universitetining faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori e'lon qilindi [2]. Ushbu qarorda Toshkent axborot texnologiyalari universitetiga buyuk alloma Muhammad al-Xorazmiy nomini berish vazifa qilib belgilangan.

VIII-IX asrlarda Sharqda yashab ijod etgan ulug‘ alloma Muhammad al-Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, tarix, geografiya va boshqa fanlarga doir ko‘plab risolalar yozgan. U “nol” raqamini va o‘nlik sanoq tizimini hamda qutblar koordinatalarini birinchilardan bo‘lib asoslab bergen va amaliyotga tadbiq etgan. Muhammad al-Xorazmiy algebra faniga va algoritmlashtirish nazariyasiga asos solgan, ilmiy ma'lumot va traktatlarni bayon etishning aniq qoidalarini ishlab chiqgan.

O‘nlik sanoq tizimi, algebra va algoritmlashtirish yo‘nalishlarida dunyo ilm-fani rivojidagi xizmatlari umum e’tirof etilgan Sharq olimlari orasida faqat Muhammad al-Xorazmiyning asarlari va nomi ilmiy davralarda faol qo‘llanib kelinayotgan “algoritm” va “algebra” kabi zamonaviy ilmiy atamalarda abadiylashtirildi. Bugungi kunda yuqori texnologiyalarga asoslangan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida bajarilayotgan barcha hisoblash amallariga buyuk olim Muhammad al-Xorazmiyning ilmiy kashfiyotlari asos bo‘lib xizmat qilmoqda [3].

Ushbu qo‘llanma dasturlashning naqadar muhimligini yosh avlod ongiga chuqur singdirish, shuningdek, yoshlarga ta’lim-tarbiya berish va ilm-fanning yuksak marralarini zabt etish uchun shart-sharoitlar yaratish hamda respublika iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlari va sohalari uchun

axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida o'quvchilarga taqdim etilmogda.

O'quv qo'llanma yetkazib berish zanjirini boshqarish sohasiga bag'ishlangan.

Yetkazib berish tushunchasi o'zining qadimiy tarixiga ega «Yetkazib berish» so'zi kelib chiqishi bo'yicha yunonchadir. Qadimgi Afinada maxsus amal «logist» yoki ijtimoiy o'z-o'zini boshqarish amaldori bo'lgan (eramizgacha V asrda 30 ga yaqin). Qadimgi Rimda ba'zi bir ma'muriy va diniy vazifalarni bajaruvchi amaldorlar logistlar deb atalganlar. Vizantiya imperatori Lev VI (866-912 yillar) davrida yetkazib berish armiyani ta'minlash va uning ko'chishini boshqarish san'ati sifatida ta'riflangan. Nemis tadqiqotchisi G.Pavellek ta'kidlashicha Vizantiya imperiyasida yetkazib berishning belgilanishi «armiyaga maosh to'lash, uni kerakli tartibda qurollantirish va taqsimlash, uning ehtiyojlari haqida o'z vaqtida va to'liq darajada g'amxo'rlik qilish, ya'ni shaxsiy qurolli kuchlar harakatlanishi va taqsimlanishiga rahbarlik qilishdan» iborat bo'lgan. «Yetkazib berish» so'zi barcha asosiy Yevropa tillarida mavjud, ammo ulardan har xil ma'nolarda foydalanadilar. «Yetkazib berish» atamasidan mashhur olimlar, faylasuflar, sarkardalar o'z asarlarida foydalanganlar. Buyuk nemis matematigi G.V.Leybnis (1646-1716) bu atamadan «Xulosalarni hisoblash» yoki matematik mantiq ma'nosida foydalangan. XIX asrda bu atamadan kelib chiqishi shveysariyalik bo'lgan taniqli harbiy nazariyachi va tarixchi Antuan-Anri Jomnin (1779-1869) o'z asarlarida foydalangan.

1904 yilda Jenevada Itelson, Laland va Kutyurlarning taklifi bo'yicha falsada kongressi yetkazib berishni matematik mantiq sifatida belgilagan [3, 6-b]. Yetkazib berish tamoyillari Ikkinci jahon urushi davrida Amerika armiyasida moddiy-texnika ta'minoti hamda qurolyarog', oziq-ovqat, transportni yetkazib beruvchilar va qo'shinlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni tashkil qilish sohasida keng rivojlangan. Taktika, strategiya va razvedka bilan bir qatorda «Yetkazib berish» atamasi bilan fuqarolik korxonalarining ta'minot-sotish faoliyati belgilanishi mumkin. Harbiy sanoat, front orqasi va front ta'minot bazalari va transportning aniq o'zaro hamkorligi Amerika armiyasiga qurolyarog', yonilg'i-moylash materiallari va oziq-ovqatlarni kerakli miqdorlarda yetkazib berishni o'z vaqtida va muntazam ta'minlashga imkon bergen. Shuning uchun ko'pgina g'arbiy mamlakatlarda yetkazib berish asta-sekin harbiy sohadan xo'jalik amaliyoti sohasiga o'ta boshlagan. Dastavval u muomala, keyin esa ishlab chiqarish sohasida tovar-moddiy resurslar

harakatlanishini boshqarishni amalga oshirish haqidagi nazariyaning yangi turi sifatida shakllangan. Shunday qilib, bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 1930 yildagi iqtisodiy krizis arafasida va davrida vujudga kelgan materiallar va xomashyo bilan ta'minlash, mahsulotni ishlab chiqarish, saqlash va taqsimlash vazifalarini bog'lay oladigan ta'minlash, ishlab chiqarish, taqsimlash tizimlarini integratsiyalash g'oyalari ilmiy tadqiqotlar hamda xo'jalik amaliyoti shaklidagi mustaqil yo'nalishga o'zgartirilgan.

1950 yillarda moddiy oqimlarni tartibga solish masalasi harbiy yetkazib berishda qo'llaniladigan usullar yordamida muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkinligi tan olingan. U 1960-70 yillarda Yaponiyada ko'proq rivojlangan, u yerda boshqarish va xo'jalik yuritishning murakkab tizimlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda asosiy o'rirlarni egallagan. 1970 yillarning boshlarida bu atamani korxona moddiy resurslarini boshqarish fani sifatida belgilashga harakat qilingan.

1980 yilga kelib, xo'jalik boshqaruvini muvofiqlashtirish jismoniy taqsimlash, ya'ni tijorat yetkazib berish usullarini o'zlashtirish va qo'llashni talab qilgan. Asta-sekin yetkazib berish va logistik boshqaruv tushunchasi turli-tuman mazmunlar bilan to'ldirilgan ishlab chiqarish va tovar muomalasining har xil sohalariga kirib boradi.

1992 yil Stokgolmda yetkazib berish Yevropa assotsiatsiyasi xalqaro simpoziumida yetkazib berish atamasining umumqabul qilingan ta'rifining hali yo'qligi ta'kidlangan. Bu rivojlanishning yaqqol aks ettirilgan dinamikasiga ega yangi ilmiy yo'nalish bo'lganligi sababli ushbu tushunchaning turli ifodalanishlari taklif qilingan. Shuning uchun faqat yetkazib berishga tegishli ta'riflardan ba'zi birlarini ko'rib chiqamiz:

-bu iste'molchi talablarini ko'proq qanoatlantirish maqsadlarida xomashyo, yarim fabrikatlar, tayyor mahsulotlar va tegishli axborotlarni jamlash, saqlash, ishlab chiqarilgan joydan iste'mol joyiga tashish va uzatishning texnologik va tejamkor samarali operatsiyalarini rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat qilish jarayonidir.

"Yetkazib berish zanjirini boshqarish" talabalarda yetkazib berish zanjiri tizimi tushunchasini, xizmat sohalari va ularning tarifini, yetkazib berish zanjirining faoliyat yuritishini baholashni, yetkazib berish zanjirining maqsadlarini, iste'molchiga xizmat qilishni, tizimning yondoshish tamoyilini, zamonaviy texnikalardan foydalanish to'g'risida ko'nikmalar hosil qilish haqiqiy hayotda ro'y beradigan yetkazib berish muammosini yechimlarini shakllantirish va boshqaruv tizimlari haqida bilim va ko'nikmalarni hosil qiladi.

I BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRI TUSHUNCHASI.

1.1. Yetkazib berish zanjirini boshqarish tushunchasi.

Yetkazib berish tushunchasi o‘zining qadimiy tarixiga ega «Yetkazib berish» so‘zi kelib chiqishi bo‘yicha yunonchadir. Qadimgi Afinada maxsus amal «logist» yoki ijtimoiy o‘z-o‘zini boshqarish amaldori bo‘lgan (eramizgacha V asrda 30 ga yaqin). Logistlar har yili qur'a tashlash yo‘li bilan belgilanganlar; ularning vazifasiga vakolati tugagan boshqa amaldorlarning hisobotlarini tekshirish va bu hisobotlarni faxrli fuqarolar kengashiga tasdiqlashga topshirish kirgan, kengashning qarori yakuniy bo‘lgan. [3, 4-b] Qadimgi Rimda ba’zi bir ma’muriy va diniy vazifalarni bajaruvchi amaldorlar logistlar deb atalganlar. Vizantiya imperatori Lev VI (866-912 yillar) davrida yetkazib berish armiyani ta’minalash va uning ko‘chishini boshqarish san’ati sifatida ta’riflangan. Nemis tadqiqotchisi G.Pavellek ta’kidlashicha Vizantiya imperiyasida yetkazib berishning belgilanishi «armiyaga maosh to‘lash, uni kerakli tartibda qurollantirish va taqsimlash, uning ehtiyojlari haqida o‘z vaqtida va to‘liq darajada g‘amxo‘rlik qilish, ya’ni shaxsiy qurolli kuchlar harakatlanishi va taqsimlanishiga rahbarlik qilishdan» iborat bo‘lgan . «Yetkazib berish» so‘zi barcha asosiy Yevropa tillarida mavjud, ammo ulardan har xil ma’nolarda foydalanadilar. «Yetkazib berish» atamasidan mashhur olimlar, faylasuflar, sarkardalar o‘z asarlarida foydalanganlar. Buyuk nemis matematigi G.V.Leybnis (1646-1716) bu atamadan «Xulosalarni hisoblash» yoki matematik mantiq ma’nosida foydalangan. XIX asrda bu atamadan kelib chiqishi shveysariyalik bo‘lgan taniqli harbiy nazariyachi va tarixchi Antuan-Anri Jomnin (1779-1869) o‘z asarlarida foydalangan. 1813 yildan boshlab u Rossiyada Aleksandr I ning shtabida ishlagan, 1826 yilda infanteriya generali unvonini olgan. Nikolay I ning harbiy maslahatchisi bo‘lgan va Sankt-Peterburgdag‘i harbiy akademianing asoschilaridan biri bo‘lgan (1828). Shahzoda Aleksandr II ning shaxsiy o‘qituvchisi bo‘lgan, haqiqatan ham uning uchun muallifning yetkazib berish bo‘yicha eng muhim asari yozilgan va keyinchalik u ko‘pgina tillarga tarjima qilingan. U yetkazib berishni o‘z ichiga rejalashtirish, boshqarish, ta’minalash, qo‘sishnlarni joylashtirish joyini belgilash, armiyaga transport xizmatini ko‘rsatish bilan bog‘liq masalalarning keng doirasini oluvchi qo‘sishnlarni boshqarishning amaliy san’ati sifatida belgilagan. 1884 yilda Amerika harbiy-dengiz floti instituti kemachilik zaruratlari uchun «Yetkazib berish» tushunchasini kiritgan. 1904 yilda Jenevada Itelson, Laland va Kutyurlarning taklifi bo‘yicha

falsada kongressi yetkazib berishni matematik mantiq sifatida belgilagan [3, 6-b]. Yetkazib berish tamoyillari Ikkinchi jahon urushi davrida Amerika armiyasida moddiy-texnika ta'minoti hamda quroq -yarog‘, oziq - ovqat, transportni yetkazib beruvchilar va qo'shinlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni tashkil qilish sohasida keng rivojlangan. Taktika, strategiya va razvedka bilan bir qatorda «Yetkazib berish» atamasi bilan fuqarolik korxonalarining ta'minot-sotish faoliyati belgilanishi mumkin. Harbiy sanoat, front orqasi va front ta'minot bazalari va transportning aniq o'zaro hamkorligi Amerika armiyasiga quroq-yarog‘, yonilg'i-moylash materiallari va oziq-ovqatlarni kerakli miqdorlarda yetkazib berishni o'z vaqtida va muntazam ta'minlashga imkon bergen. Shuning uchun ko'pgina g'arbiy mamlakatlarda yetkazib berish asta-sekin harbiy sohadan xo'jalik amaliyoti sohasiga o'ta boshlagan. Dastavval u muomala, keyin esa ishlab chiqarish sohasida tovar-moddiy resurslar harakatlanishini boshqarishni amalga oshirish haqidagi nazariyaning yangi turi sifatida shakllangan. Shunday qilib, bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 1930 yildagi iqtisodiy krizis arafasida va davrida vujudga kelgan materiallar va xomashyo bilan ta'minlash, mahsulotni ishlab chiqarish, saqlash va taqsimlash vazifalarini bog'lay oladigan ta'minlash-ishlab chiqarish - taqsimlash tizimlarini integratsiyalash g'oyalari ilmiy tadqiqotlar hamda xo'jalik amaliyoti shaklidagi mustaqil yo'nalishga o'zgartirilgan. 1950 yillarda moddiy oqimlarni tartibga solish masalasi harbiy yetkazib berishda qo'llaniladigan usullar yordamida muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkinligi tan olingan. U 1960-70 yillarda yaponiyada ko'proq rivojlangan, u yerda boshqarish va xo'jalik yuritishning murakkab tizimlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda asosiy o'rirlarni egallagan. 1970 yillarning boshlarida bu atamani korxona moddiy resurslarini boshqarish fani sifatida belgilashga harakat qilingan. 1980 yilga kelib, xo'jalik boshqaruvini muvofiqlashtirish jismoniy taqsimlash, ya'ni tijorat yetkazib berishsi usullarini o'zlashtirish va qo'llashni talab qilgan. Astasekin yetkazib berish va logistik boshqaruv tushunchasi turli-tuman mazmunlar bilan to'ldirilgan ishlab chiqarish va tovar muomalasining har xil sohalariga kirib boradi. Bunga hisoblashning eng yangi usullari, zamonaviy hisoblash, axborot texnika va texnologiyasining keng qo'llanilishi hamda ishlab chiqarish infratuzilmasi elementlari va xo'jalik yuritish intensiv usullarining o'zaro hamkorlikda rivojlanishi ta'sir qilgan. XX asr oxirida yetkazib berish faniga xarid qilish (ta'minlash), ishlab chiqarish, sotish (taqsimlash), transport, axborot yetkazib berishni oluvchi fanga aylangan. Inson faoliyatining sanab o'tilgan sohalari yetarlicha

o‘rganilgan va tegishli adabiyotlarda bayon qilingan [3, 8-b]. Logistik yondashishning yangiligi esa sanab o‘tilganlar va faoliyatning boshqa sohalarini istalgan natijaga oqimlarni muvofiq to‘g‘ri boshqarish yo‘li bilan vaqt va resurslarning eng kam xarajatlari yordamida erishish maqsadida integratsiyalashdan iboratdir. Shunday qilib, yetkazib berish avvallo, iste’molchilarga, ularning so‘rovlарini ko‘proq qanoatlantirishga harakat qilgan holda ishlaydi. 1992 yil Stokgolmda yetkazib berish Yevropa assotsiatsiyasi xalqaro simpoziumida yetkazib berish atamasining umumqabul qilingan ta’rifining hali yo‘qligi ta’kidlangan. Bu rivojlanishning yaqqol aks ettirilgan dinamikasiga ega yangi ilmiy yo‘nalish bo‘lganligi sababli ushbu tushunchaning turli ifodalanishlari taklif qilingan. Shuning uchun faqat yetkazib berishga tegishli ta’riflardan ba’zi birlarini ko‘rib chiqamiz:

- bu iste’molchi talablarini ko‘proq qanoatlantirish maqsadlarida xomashyo, yarim fabrikatlar, tayyor mahsulotlar va tegishli axborotlarni jamlash, saqlash, ishlab chiqarilgan joydan iste’mol joyiga tashish va uzatishning texnologik va tejamkor samarali operatsiyalarini rejalashtirish, amalga oshirish va nazorat qilish jarayonidir. Sanab o‘tilgan operatsiyalar materiallar va axborotlarning kirish va chiqish, ichki va tashqi oqimlari ustida o‘tkaziladi (ushbu talqin logistik menejmentning kengashi tomonidan berilgan);

- sanoatda yetkazib berish ishlab chiqarishni xomashyo va materiallar bilan ta’minalash va tayyor mahsulotlarni sotishni tashkil qilishdir. (Ishlab chiqarish va zaxiralarni boshqarish muammolarining Amerika jamiyati);

- bu ishlab chiqaruvchidan xomashyo, materiallar, butlovchi qismlar va tayyor mahsulotlarni joylashtirish va ishlab chiqaruvchi firma orqali iste’molchilarga harakatlanishini boshqarishdir (firma Goopere & Lybrand);

- bu yangi ilmiy yo‘nalish, ishlab chiqarish va energetika tizimlaridagi moddiy va axborot oqimlarining harakatlanishida rejalashtirish, boshqarish va kuzatish haqidagi ta’lim (prof. A.A.Smexov, Rossiya);

- bu korxonaga kelib tushuvchi, u yerda ishlab beruvchi va bu korxonadan chiqib ketuvchi moddiy oqim va tegishli axborot oqimini rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilishdir (prof. G.Pavellek, Germaniya);

- moddiy va axborot oqimlarini birlamchi manbadan va yakuniy iste’molchigacha masofa va vaqtdagi harakatini rejalashtirish, tashkil

qilish, boshqarish, nazorat qilish va tartibga solish haqidagi fan (A.N.Rodnikov);

- bu avvallo, yirik ishlab chiqarish-xo‘jalik (sohaviy, mintaqaviy, xalq xo‘jaligi) tashkilotlari, yirik ko‘lamli tadbirkorlik va tijorat faoliyatidagi belgilangan ilg‘or tafakkur, eng samarali metodologiyadir («erkin» bozor iqtisodiyotiga tatbiq etganda) (A.T.Semenov);

- bu katta tizimlarda oqimlarni boshqarish haqidagi fandir (B.K.Plotkin);

- bu moddiy, tovar va axborot oqimlarini tashkil qilish va muvofiqlashtirish tizimi y o‘li bilan jamiyat ishlab chiqarish kuchlari o‘zaro samarali hamkorligining ilmiy quroldir (N.V.Afanaseva);

- bu amaliy fan, uning predmeti tizimi iqtisodiy yondashish asosida iqtisodiy obyektlarni boshqarishni muvofiqlashtirish metodologiyasidan iboratdir.(K.V.Inyutina);

- keng ma’noda yetkazib berish belgilangan mikro, makroiqtisodiy tizimda uning oldiga qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun moddiy oqimlar, xizmat oqimlari va ular bilan bog‘liq axborot va moliyaviy oqimlarni boshqarish va muvofiqlashtirish haqidagi fan (V.I.Sergeyev). V.I.Sergeyev yetkazib berishni tor ma’noda tadbirkor nuqtai nazaridan amaliy yo‘naltirilgan mexanizm sifatida ko‘rib chiqadi: bu moddiy va servis oqimlari, hamda ular bilan birga bo‘luvchi axborotlar va moliyaviy mablag‘lar oqimlarini samarali (yakuniy iste’molchilarning mahsulot va xizmatlar sifatiga talablarini qanoatlantirishga umumiy xarajatlarni pasaytirish nuqtai nazaridan) boshqarish hisobiga biznesni tashkil qilishning strategik, taktik, operativ maqsadlariga erishishga yordam beruvchi menejmentning integral quroldir;

- bozor iqtisodiyoti tizimida moddiy, moliyaviy, mehnat, huquqiy va axborot oqimlari majmuasining harakatlanish jarayonini rejalashtirish, tashkil qilish va vazifaviy boshqarish va nazorat qilishning nazariyasi va amaliy faoliyati (O.A.Novikov va S.Uvarov);

- moddiy resurslar, tovarlar nazorat qilish tashqarisidan xomashyo va materiallar xarid qilinishi, ularni ishlab chiqarishdan o‘tishidan boshlab, to tayyor mahsulotlarni iste’molchilargacha yetkazib berishgacha harakatlanishini muvofiq, foyda olish nuqtai nazaridan jadallashtirish maqsadida har bir korxona uchun ishlab chiqilgan tizimdir («Dandas»-eng yirik-nemis, transport-foydanish firmalaridan biri). Ta’kidlab o‘tilgan farqlarga qaramay, yetkazib berishning sanab o‘tilgan tushunchalari yagona umumiy element-ratsionallik va umumiy maqsadga ega. Shunday qilib, yetkazib berish xomashyo va materiallarni ishlab chiqarish

korxonasiiga yetkazish, xomashyo, materiallar va yarim fabrikatlarni zavod ichida qayta ishlab chiqish, tayyor mahsulotni iste'molchiga, uning manfaatlari va talablariga muvofiq yetkazish hamda tegishli axborotlarni uzatish, saqlash va ishlab chiqish jarayonida amalga oshiriladigan tashish, omborga joylashtirish va boshqa moddiy va nomoddiy operatsiyalarni rejalashtirish, nazorat qilish va boshqarish haqidagi fan sifatida ko'rib chiqish mumkin (Rodnikov A.N. Terminologicheskiy slovar. 2000). Yetkazib berish iqtisodiy faoliyatning ta'minot, ishlab chiqarish, sotish, transport yetkazib berish kabi sohalarini birlashtiradi [3,9].

Yetkazib berish fan sifatida va fuqarolik sohasidagi biznesning quroli sifatida 1950 yillarning boshlarida, avvallo, AQSHda shakllana boshlagan. Uning evolyutsiyasi sanoati rivojlangan mamlakatlardagi bozor munosabatlarining tarixi va evolyutsiyasi bilan yaqindan bog'liqdir, buning ustiga «Yetkazib berish» atamasining o'zi faqat 1970 yillarning oxirida biznesga kirib kelgan va jahonda hamma yerda qo'llanila boshlagan. Yetkazib berish nisbatan yoki va rivojlanayotgan fandir. Uning tushunish apparati va terminologiyasiga tegishli ko'pgina masalalar yangi mazmun bilan to'lgan holda doimo aniqlanadi va o'zgaradi. Yetkazib berish moddiy oqimlarni boshqarishni ko'rib chiqadi, ya'ni xomashyo, materiallar va tayyor mahsulotlarning aylanishi, ularni yetkazib beruvchilardan ishlab chiqaruvchi korxonalar va yakuniy iste'molchilarga ularning talablariga muvofiq yetkazib berilishi jarayonlari bilan bog'liq masalalarning butun majmuasini qamrab oladi. XX asrda yetkazib berish rivojlanishining tarixiy bosqichlarini ajratishga bir necha yondashishlar mavjud. Birinchi yondashish. Ba'zi bir olimlar yetkazib berish rivojlanishining to'rtta davrini ajratadilar.

1. «Fragmentlashtirish» davri (1920-1950) logistik konsepsiya hamda moddiy oqimlarni boshqarish va umumiy xarajatlarni pasaytirish qurollari vujudga kelishining shart-sharoitlari shakllanishi bilan ta'riflanadi. Ammo yetkazib berish tamoyillari to'liq darajada talab qilinmagan edilar, faqat ba'zi bir tashkil qiluvchi, masalan ishlab chiqarish, tashish yoki omborga joylashtirishdagi xarajatlarni pasaytirishga imkon beruvchi ayrim logistik vazifalar qo'llanilgan. Bu jihatdan AQSH iqtisodiyotining rivojlanish bosqichi namunadir. Ko'rib chiqilayotgan davrda AQSH yangi ishlab chiqarish texnologiyalarining tatbiq etilishi (masalan, avtomobilsozlikda), ixtisoslashishning yuqori darajasi, tabiiy resurslarning boyligi, iqtisodiyotning davlat tomonidan kamroq tartibga solinishi bilan ta'riflanuvchi tez o'suvchi bozorga ega bo'lgan, ya'ni sotuvchilar bozorining tipik vaziyati mavjud bo'lgan. Bu

sharoitlarda menejmentning asosiy e'tibori bozorni to'ldirishga, ya'ni mahsulotlar ishlab chiqarishga rezervlarni qidirishga yo'naltirilgan edi.

Ushbu davrda logistik konsepsiyaning tatbiq etilishiga shart-sharoitlar shakllangan. Ularga quyidagi omillarni kiritish mumkin:

- tovarlarni distribyutsiyalash tizimlarida zaxiralar va transport xarajatlarining o'sishi;
- transport tariflarining o'sishi;
- marketing konsepsiysi paydo bo'lishi va tez tarqalishi;
- harbiy yetkazib berish nazariyasi va amaliyotining rivojlanishi.

Bu davr davomida marketing bo'yicha bir qator asarlar nashr qilingan, ularda jismoniy taqsimlashning marketingning tarkibiy qismi sifatidagi tabiatи olib berilgan, uning tovarlar sotishni tashkil qilish va samaradorligini oshirishdagi alohida roli ko'rsatilgan. Marketing konsepsiysi jahon iqtisodiyotining sotuvchi bozoridan xaridor bozoriga asta-sekin o'tishining natijasi sifatida vujudga kelishi biznesda yetkazib berishning paydo bo'lishini izohlovchi asosiy omil bo'ladi. Ushbu davr harbiy yetkazib berishning avvalo AQSHda faol rivojlanishi bilan ta'riflanadi[22, 12-b]. 50-yillarning boshiga kelib, harbiy yetkazib berishning nazariyasi asosan shakllanib bo'lган. Ishlab chiqilgan logistik yondashishlarning amaliy ahamiyati Ikkinci jahon urushi yillarda Amerika armiyasi tomonidan isbotlangan, u vaqtida ta'minlash, omborlarga joylashtirish va tashishni yagona boshqarish va muvofiqlashtirish tamoyillari muvaffaqiyatli qo'llanilgan edi. AQSH va jahondagi eng eski tashkilot 1915 yilda tashkil qilingan xaridlarni boshqarish muammolari milliy assotsiatsiyasi bo'lib, u 1967 yilda ta'minot vakillarining milliy assotsiatsiyasiga qayta tashkil qilingan[4. 210-b].

2. Marketingning tarkibiy qismi sifatida jismoniy taqsimlash konsepsiyasining vujudga kelish davri (1950-1970) yetkazib berishning nazariyasi va amaliyoti shakllanishi, ishlab chiqarish va taqsimlashda xarajatlarni pasaytirishning yangi yo'llarini qidirish, axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan ta'riflanadi.

Marketing falsafasi xorijda keng tarqalgan. Shu bilan bir vaqtida, avvallo xarajatlarni pasaytirish nuqtai nazaridan distribyutsiyalash (jismoniy taqsimlash)ni yaxshilash imkoniyatlarini endi nazarga ilmaslik mumkin emasligi tushunila boshlandi.

Jismoniy taqsimlashda umumiy xarajatlar konsepsiyasining vujudga kelishi logistik rivojlanishning asosiy omillaridan biri bo'lган. Bu konsepsiyaning ma'nosi distribyutsiyada xarajatlarni shunday qayta

guruhash mumkinki, tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga harakatlantirishda ularning umumiy darajasi pasayishidan iboratdir.

Masalan, tovarlar tashishni avtomobildan havo transportiga o'tkaza turib, oraliq omborlarini tashkil qilish zaruratidan qochish, ya'ni zaxiralarni omborlarga joylashtirish, saqlash va boshqarishga xarajatlarni bartaraf qilish mumkin va shaxsan tashishga xarajatlar oshsa ham, taqsimlash tarmog'idagi xarajatlarning umumiy darajasi kamayadi. Boshqa misol ikkita muhim logistik masalalar zaxiralarni boshqarish va tashish o'rtasidagi ichki o'zaro munosabatlarni tasdiqlaydi.

Umumiy xarajatlar konsepsiysi logistik qarorlar tushunchasi metodologiyasini rivojlantirish uchun bazis bo'ladi. Shuning bilan birga ushbu davrda yetkazib berishning jadal rivojlanishini izohlovchi yana bir qator obyektiv iqtisodiy va texnologik omillar mavjud bo'lgan. Ulardan asosiylariga quyidagilarni kiritish mumkin: iste'mol talabining modellari va munosabatlaridagi o'zgarishlar (oligopolistik bozorlarning rivojlanishi); ishlab chiqarishga xarajatlar omilining bosimi, kompyuter texnologiyalaridagi taraqqiyot; zaxiralarni shakllantirish strategiyalaridagi o'zgarishlar; harbiy tajribaning ta'siri. Bu omillar 1960 yilda AQSHda eng yaqqol namoyon bo'lgan. Bozorda xaridorlarga e'tiborning kuchayishi (xususan, servis xizmatlari ulushining ko'payishi) va bir xildagi ehtiyojlarni qanoatlantiruvchi turli-tuman tovarlarning katta miqdori paydo bo'lishi (raqobatli tovarlar) asosiy tendensiyalar bo'lib qoldilar, bu talab va taklifni muvofiqlashtirish yo'llarini hamda iste'molchilarga yaxshiroq xizmat ko'rsatish usullarini qidirishga majbur qilgan. Mahsulotga buyurtma berish va ishlab chiqarish davrini qisqartirishga yangi logistik yondoshishlar vujudga kelgan[6. 18b]. Tovarlar turli-tumanligining oshishi deyarli avtomatik ravishda distribyutsiya tizimlarida zaxiralarni tashkil qilish va saqlab turishga xarajatlarni ancha o'sishiga olib kelgan, bu tovar o'tkazuvchi tuzilmalarda takomillashtirish va jimsoniy taqsimlash jarayonlarida xarajatlarni qisqartirishning yangi yo'llarini topishni talab qilgan. Yetkazib berish yo'nalishi rivojlanishiga yordam beruvchi eng muhim omillardan biri biznesda hisoblash texnikasi va axborot texnologiyalarini qo'llash bo'lgan. Sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotidagi ilmiy-texnika taraqqiyoti ko'p muqobilli va muqobillashtirilgan masalalar, chunonchi transport turini tanlash, ishlab chiqarish va omborlarni joylashtirishni muvofiqlashtirish, muvofiq yo'nalishlarni tanlash, mahsulotlarning ko'p navli zaxiralarini boshqarish, resurslarga talab va ehtiyojlarni bashoratlash kabilarni hal qilish zarurligiga olib kelgan. Bu vazifalar rivojlanayotgan kompyuter

texnologiyalari e'tiborisiz qolmagan, keyingilar 50-yillarning o'rtalaridan boshlab biznesga faol tatbiq etila boshlagan [15. 27-b].

1960 yillarning oxirida G'arbda menejmentning integral quroli sifatida biznes-yetkazib berish konsepsiysi shakllangan. Konsepsiyaning asosiy mazmuni quyidagidan iboratdir: «Yetkazib berish faoliyat barcha turlarining menejmenti, ular tovarga taklifni talabga belgilangan joyda va belgilangan vaqtida harakatlanishi va muvofiqlashishiga yordam beradilar». Shu bilan birga ko'rib chiqilayotgan davr yetkazib berishning umumlashtirilgan ta'rifini berishga harakat qilishni to'xtatmagan. Jahondagi eng obro'li yetkazib berish tashkilotlaridan biri-keyinchalik yetkazib berish menejmenti kengashiga qayta tashkil qilingan jismoniy taqsimlash menejmenti bo'yicha milliy kengash, shu vaqtida yetkazib berishni quyidagicha ta'riflagan: «Yetkazib berish - bu yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqarishning oxiridan xaridorga, ba'zi bir hollarda xomashyonini ta'minot manbaidan ishlab chiqarish tomon harakatlanishini o'z ichiga oluvchi samarali harakatlanish bilan bog'liq faoliyatning keng assortimentidir. Bu faoliyat o'z ichiga materiallarni tashish, omborga joylashtirish, ishlab chiqish, himoyaviy o'ralish, zaxiralarning nazorati, ishlab chiqarish va omborlar joylashgan yerni tanlash, talabni bashoratlash, marketing va iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni oladi».

Logistlar tashkiloti quyidagi ta'rifni taklif qilgan:

«Logistik boshqaruvi san'ati va fani, qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun rejalashtirilgan operatsiyalarni amalga oshirish uchun ko'chirish vositalarini rejalashtirish, ta'minlash va qo'llashni ko'zda tutuvchi texnika va texnik usullardir».

Rivojlanish davri (1970-1980) biznes-yetkazib berish konsepsiysi asosida ishlab chiqarish va distribyutsiyalash (taqsimlash)da xarajatlarni kamaytirishning yangi yo'llarini qidirish hamda logistik tizimlarni keng yoyish va sanoat yetkazib berish tamoyillari va sifatni umumiyligi boshqarishning falsafasini qo'llash bilan ta'riflanadi. Ammo foydani oshirishdan manfaatdor firmalarning ko'pchiligi uchun xarajatlarni nazorat qilish va kamaytirishga logistik yondashish hali aniq bo'lmasligi. Logistik muvofiqlashtirishni tatbiq qilishga harakatlarni ko'pgina yirik firmalarda menejmentning o'rtacha yuqori bo'g'inining qarshiligidagi duch kelgan.

Uzoq vaqt davomida an'anaviy vazifalarni (masalan, xarid qilish, tashish, yuklarni qayta ishlash) bajarishga odatlangan menejerlar ko'pincha umumiyligi xarajatlarni pasaytirish konsepsiysi asosida moddiy oqimlarni to'g'ri boshqarishni amalga oshirish uchun zarur tashkiliy o'zgarishlarni tatbiq etishga to'sqinlik qilganlar. O'sha vaqtida mavjud

bo‘lgan logistik xarajatlarni tashkil qiluvchilarni ajratish va nazorat qilish va firmalar logistik operatsiyalarining moliyaviy natijalarini baholash uchun moslashmagan buxgalteriya hisobi tizimi qo‘sishimcha qiyinchiliklarni yaratgan[15.25-b].

Yuqori sifatli xomashyo resurslarining yetishmasligi muhitida raqobat kuchayishi 1970 yillarning ajralib turuvchi alomati bo‘lgan. Ko‘pchilik mamlakatlarda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalarning avvalgi o‘sishi nisbatan barqarorlashish bilan almashtirilgan. Shuning bilan bir vaqtida umumiy logistik xarajatlar o’sgan. Ko‘pgina firmalarning asosiy vazifasi mahsulot tannarxini pasaytirish, xomashyo, materiallar, yarim fabrikatlar va butlovchi qismlardan ratsional foydalanishdan iboratdir. Bu davrda firmalarning rahbarlari biznes-logistika konsepsiyasi asosida ishlab chiqarish va distribyutsiyalashda xarajatlarni pasaytirish yo‘llarini qidirish bilan jiddiy shug‘ullanganlar. Resurs omili (mahsulotga energiya sarflanishi va material sarflanishini kamaytirish) raqobat kurashida asosiyalaridan biri bo‘lgan. Yetkazib berishda e’tibor bir oz ishlab chiqarishga ko‘chirilgan, bunga ko‘proq darajada ishlab chiqarishni nazorat qilish va boshqarishning kompyuter tizimlari paydo bo‘lishi, texnologik jarayonlar va ishlab chiqarish bo‘linmalarining tadqiq etilishi va rivojlanishi yordam bergen[6.18-b].

1970-yillarning oxirida G‘arbda amalda «idish-o‘rash» inqilobi tugallangan, u omborxona jarayoni, uning operatsion tarkibi, tashkil qilinishi, texnik va texnologik ta’minlanishini tubdan o‘zgartirgan. Transport-omborxona uskunalarini, idishlar va o‘rovchi materiallarning yangi turlarini ishlab chiqarish keng rivojlangan, zamonaviy avtomatlashtirilgan omborxona majmualari shakllana boshlagan, yuklarni konteynerli tashish faol tatbiq etila boshlangan. Taqsimlovchi logistik tizimlarda idishlar va o‘rovchilarni standartlashtirish katta iqtisodiy samara bergen.

Integratsiyalash davri (1980-1990) firmaning logistik xizmatlari va uning logistik sheriklarini to‘liq logistik tarmoqqa (xarid qilish, ishlab chiqarish, distribyutsiyalash va sotishga) birlashishi hamda moddiy birga bo‘luvchi oqimlarni boshqarish, xalqaro logistik tizimlarning tashkil qilinishi bilan ta’riflanadi. Ko‘rib chiqilayotgan davrda jahon iqtisodiyotida muhim o‘zgarishlar sodir bo‘lgan, ular logistik «parvoz»ning fenomenini izohlaydi. Ularning asosiyлари quyidagilar: axborot texnologiyalarida inqilob va shaxsiy kompyuterlarni tatbiq etilishi; iqtisodiyot infratuzilmasini davlat tomonidan tartibga solinishidagi o‘zgarishlar, sifatni umumiy boshqarish falsafasini hamma joyda tarqatish;

sheriklik va strategik ittifoqlarning o'sishi; biznesni tashkil qilishdagi tarkibiy o'zgarishlar.

Bu davrni shaxsiy kompyuterlar davri deb atash mumkin: ulardan foydalanish, shaxsiy kompyuterlar bazasida mahalliy hisoblash va telekommunikatsiya tarmoqlarini, avtomatlashtirilgan ishchi joylarning tashkil qilinishi yetkazib berish uchun yangi gorizontlarni ochganlar. Zamonaviy dasturiy ta'minlash shaxsiy kompyuterlardan materiallarni xarid qilishdan to tayyor mahsulotlarni taqsimlash va sotishgacha integratsiyalangan logistik menejmentning interaktiv tadbirlarida foydalanishga imkon bergan.

Yetkazib berish integral konsepsiyasining vujudga kelishi va tasdiqlanishida vaqtning haqiqiy ko'lamlari va kirishning uzoqlashtirilgan rejimlarida aloqaning axborot tizimlari orqali (masalan, sputnikli telekommunikatsiya tizimlari orqali) moddiy oqimlar orqasidan nazorat qilish imkoniyati belgilangan rol o'ynagan. Shunday qilib, axborot texnologiyalaridagi moddiy inqilob bilan bir qatorda axborot va moliyaviy oqimlarni boshqarish zarurligini tushunishni kuchaytirgan[21. 23-b].

1.2. Korxonalar iqtisodiy faoliyatini boshqarishning zamonaviy usullarida yetkazib berishning roli

1985-yilda logistik menejment kengashi yetkazib berishning ta'rifini quyidagicha aniqlagan: «Yetkazib berish xomashyo, materiallar, zaxiralar tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar, xizmatlar va birga bo'luvchi axborotlar oqimini iste'molchilar talablarini to'liqroq qaroatlantirish maqsadlari uchun ushbu oqimlarni vujudga kelgan joydan uni iste'mol qilish joyigacha (shu jumladan import, eksport, ichki va tashqi harakatlanish)ni rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish jarayonidir». Bu ta'rifa uch jihatdan muhimdir.

Birinchidan, Yetkazib berish faoliyati integratsiyalangan xarakterga ega bo'lib, moddiy resurs va tayyor mahsulotlar oqimini vujudga kelgan joyidan iste'mol joyigacha cho'zilib yotadi.

Ikkinchidan, birga bo'luvchi axborotlarni boshqarishning muhimligi ta'kidlangan.

Uchinchidan, servisli (nomoddiy) oqimlar logistik manfaatlar sohasida birinchi marta tushib qolganlar. Bu servisli xizmatlar sanoatida logistik yondashishlarni rivojlantirish asosiy ahamiyatga ega, chunki

o‘tgan o‘n yilliklarda faqat moddiy oqimlargina yetkazib berishda o‘rganish va muvofiqlashtirishning obyekti bo‘lganlar[21. 30-b].

Xorijda keng tarqalayotgan sifatli umumiy boshqarish konsepsiysi (total quality management, TQM) logistik o‘zgarishlarning eng muhim harakatlanuvchi kuchlaridan biri bo‘lib qolgan. Jahonning juda ko‘p ilg‘or kompaniyalari tomonidan qurol qilib olingan. Ushbu konsepsiya menejmentning nazariyasi va amaliyotida to‘ntarish yasadi.

Ta’riflarning biriga ko‘ra, sifatli umumiy boshqarish konsepsiysi sifatni oshirish masalasini e’tibor markaziga qo‘yuvchi va bu masalani yechishda ishlab chiqarish (xizmatlar) harakatlanishining barcha bosqichlarida firma (tashkilot)ning barcha a’zolari ishtirokiga asoslangan, iste’molchilarning zaruratlarini qanoatlantirish hisobiga ham firmaning har bir a’zosi va umuman jamiyatning o‘zaro foydasi tufayli uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishga imkon beruvchi boshqaruv yondashuvidir.

Sifatni umumiy boshqarish konsepsiysi boshqaruvning o‘ziga xos falsafasi bo‘ladi, u iste’molchining zaruratlari va biznesning maqsadlari ajralmas ekanligini tan oladi. Bunday yondashish logistik tizimlarning barcha elementlariga nisbatan qo‘llanishi mumkin. Ko‘p sonli tadqiqotlarning ma’lumotlariga ko‘ra sifatni umumiy boshqarish konsepsiyasini qo‘llayotgan kompaniyalar biznesda eng yaxshi natjalarga erishadilar. Yetkazib berish uchun uning muhimligi shuning bilan belgilaniladiki, g‘arbiy mamlakatlarning raqobatli bozorlaridagi strategik rejallashtirish nuqtai nazaridan firmaning integratsiyalangan yetkazib berishi vazifalari sifatni umumiy boshqarishning mafkurasi bilan mos keladi. 1980 yillar biznesda ittifoqlar va alyanslarning jo‘shqin o‘sisi bilan qayd qilinganlar, keyingilar ishonchsizlik, shubhalilik va keskinlik. Raqobatning avvalgi amaliyoti o‘rnini almashtirganlar. Integratsiyalangan yetkazib berish konsepsiysi tufayli biznes bo‘yicha sheriklar tayyor mahsulotlar zaxiralarini rejallashtirish va boshqarish, tashish, yuklarni qayta ishslash, sotishlarni tashkil qilishda unumli muvofiqlashtirishning yo‘llarini izlay boshlaganlar. Korparatsiyalashning asosiy shakllaridan ko‘pchiligi logistik xarajatlarni ko‘proq qisqartirish va iste’molchilarga xizmat ko‘rsatishning sifatini yaxshilash maqsadida har xil logistik vazifalarning tutashgan joyida tashkiliy va ko‘p vazifali rejallashtirish, boshqarishni takomillashtirish yo‘nalishida rivojlanganlar. Ko‘pgina logistik ittifoqlar transportda ixtisoslashtirilgan xizmatlarni ko‘rsatish sohasi, ulgurji savdo va distribyutsiyalash tizimidagi an’anaviy raqiblar tomonidan tashkil qilingan.

Xorijdagi yetkazib berishning evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, u ko'pchilik tashkilotlar va firmalar uchun raqobat kurashidagi eng muhim quroq bo'lib qolmoqda va integratsiyalangan yetkazib berish konsepsiyasidan foydalanganlar, qoidaga ko'ra, bozordagi o'z mavqelarini aniqlab olganlar[21.30-b].

Yetkazib berish rivojlanishining tarixiy bosqichlarini ko'rib chiqishga ikkinchi yondashuv. Ko'pgina xorijiy va mamlakatimiz olimlari yetkazib berishning rivojlanishi bosqichlarini ko'rib chiqishga boshqacha yondashuvga amal qiladilar, moddiy mahsulotlar tovar harakatlari tizimlari rivojlanishining uch bosqichga ajratadilar:

1) Yetkazib berishgacha davr (50 yillargacha), bunda moddiy taqsimlanishni boshqarish fragmentli xarakterga ega bo'lgan, firmalarning har xil bo'linmalari harakatlarini muvofiqlashtirish esa yetarlicha bo'lмаган;

2) Klassik yetkazib berish davri (60-yillarning boshi - 70-yillarning oxiri) firmalarda tashishlarning muvofiqroq shakllarini tashkil qilish o'rniga logistik tizimlarning yaratilishi; firmalar tomonidan tovar harakatlanishi jarayonini majmuaviy yondashish, tovar harakatlanishi vazifalarini bitimga kelishlar bilan integratsiyalash asosida boshqarilishi bilan ta'riflanadi;

3) Eng yangi yetkazib berish yoki ikkinchi avlod yetkazib berish davri (80-yillarning boshi), uning uchun yetkazib berish konsepsiyasida bitimga kelishlarni ta'sir qilish sohalarining kengayishi, butun korxona asosidagi yetkazib berish tizimlarining rivojlanishiga umumiyl maqsad butun firma ishining ko'proq samaradorligiga erishishdan kelib chiqqan holda majmuaviy yondashishning ustuvorligi xosdir. 80-yillarning o'rtalarida majmuaviy yondashish «umumiyl javobgarlik» konsepsiysi ko'rinishida yangi rivojlanish olgan; bu yondashishning o'ziga xosligi logistik tizimni iqtisodiy soha va ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jihatlarning hisobida tashqariga chiqishidan iborat bo'lgan, foydalar va xarajatlarning ko'proq nisbati esa muvofiqlik mezoni bo'lgan[15. 18-b].

Logistik yondashish moddiy oqimlarning tartibga solinishiga olib keladi. Bu oqimlar u yoki bu mahsulotlar ishlab chiqarishda; bu ishlab chiqarishni kerakli materiallar, butlovchi qismlar va xomashyo bilan ta'minlashda; tayyor mahsulotlarni omborga joylashtirish, uni taqsimlash va iste'molchiga yetkazishda vujudga keladi. Ammo bunday tartibga solishlarni faqat odam, energetik, axborot, moliyaviy resurslar oqimlarining kattaligi, yo'nalishi, vujudga kelishi, tugallanishi, davriyligi, izchilligi, hamda boshqa parametrlarni boshqarish orqali amalga oshirish

mumkin. Bu oqimlar ham ularning jismoniy tabiatini iqtisodiy faoliyat natijasida yakuniy iste'molchilarning belgilangan ehtiyojlarini qanoatlantiruvchi mahsulotga aylanuvchi dastlabki materiallarning tabiatidan farq qilsada, moddiy bo'ladi.

Shuning uchun yetkazib berish tushunchasini kengroq ma'noda iqtisodiy faoliyat jarayonida vujudga keluvchi oqimlarning barcha o'zaro bog'liq turlarini yagona umumiyligida boshqarishning zamonaviy metodologiyasi va uslubiyoti sifatida talqin qilish mumkin.

Umumiyligida logistik boshqaruv quyidagi vazifaviy sohalarga yoyiladi:

- zaxiralar;
- yuk oqimlarining harakati;
- omborga joylashtirish va omborda ishlov berish;
- materiallar, xomashyo, butlovchilar va tayyor mahsulotlarni tashish;
- mahsulotlarni taqsimlash.

Mavjud amaliyotda yetkazib berishga ikki xildagi yondashish qabul qilingan. Bitta holda yetkazib berish moddiy, axborot, moliyaviy boshqa oqimlarning harakatini boshqarishning mexanizm va tuzilishini ishlab chiqishni ko'zda tutadi, ya'ni rejalashtirish vazifalarining bajarilishi bilan cheklanadi.

Boshqa holda yetkazib berish rejalashtirish bilan cheklanmaydi va haqiqiy boshqaruv tadbirlarini ko'zda tutadi, ya'ni boshqaruv bo'yicha kundalik joriy faoliyatni amalga oshiradi. Logistika xoh ishlab chiqarish tadbirdorlik faoliyatini rejalashtirish bosqichi va xoh amalga oshirish bosqichi bo'lsin, marketing tadqiqotlari jarayoniga, moddiy resurslarning harakatlanishi, mahsulotlarning iste'molchilar o'rtafiga taqsimlanishi, shaxsan ishlab chiqarish jarayoni hamda ma'muriy boshqaruv faoliyatiga ta'sir qiladi[15. 28-b].

Bir tomondan, yetkazib berish marketing tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari va amaliy hulqini boshqaradi. Boshqa tomondan, bu tadqiqotlarning xarakteri va o'tkazish usullari logistik boshqaruvning tuzilishi va vazifalarini belgilaydi.

Hududiy marketing tadqiqotlari iqtisodiy faoliyatning xarajatli ko'rsatkichiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ishlab chiqarish faoliyatining navli va hajmli ixtisoslashuvi ular tomonidan belgilaniladi.

Marketing tadqiqotlari sotishlarning hajmi va taqsimlashning tuzilmasini tanlashni belgilaydi. Mahsulotlar navlarining kengayishi bazaviy modelni zamonaviylashtirish hisobiga sodir bo'lishi mumkin. Bir

qator hollarda bunday zamonaviylashtirish faqat u yoki bu qo'shimcha elementlar (aksesuarlar)ni qo'llash yo'li bilan sodir bo'lishi mumkin. Bunda umumiy texnologik davri algebraik uzayishi shart emas, balki ko'pincha qisqaradi.

Marketing tadqiqotlari iste'molchiga ko'rsatilayotgan buyurtmalar va xizmatlarning shakllanishiga talabni belgilaydi. Bunday tahlilda yetkazib berishning istalgan shoshilinchligi va shartnoma muddatlari bajarilishining ishonchliliqi hamda talabni darhol qanoatlantirishga qobiliyat kabi talablar belgilanadi. Tashish vaqtini kamaytirish zarurati va buyurtmani bevosita iste'molchiga kerakli joyda, kerakli vaqtida va talab qilingan miqdorda topshirish imkoniyati shuning bilan izohlanadi. Bunday talablar tashqi transportning tuzilishi, uning u yoki bu turidan foydalanish, transport yo'nalishlarini joylashtirishga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatadi. Mahsulotlarning hajmlari va navlari, ularning saqlash va iste'molchilarga yetkazib berish usullarini tanlash masalalari bo'yicha qarorlar qabul qilish moliyaviy kreditlar olish sharoitlari, ularni to'lash usullari va muddatlari bilan yaqindan aloqadadir. Marketing tadqiqotlarining natijalari menejment va moliyaviy oqimlarni taqsimlash sohasidagi ayrim xulosalar va qarorlarga olib keladi[15. 32-b]. Logistik tizim marketing tadqiqotlarini butun iqtisodiy faoliyatni ushbu tadqiqotlar natijalarini amalga oshirish yo'nalishida tashkil qilish bilan kengaytiradi va to'ldiradi ushbu faoliyatni tashkil qilish moliyaviy oqimlarni tartibga solish va tegishli boshqaruv ko'rsatmalarini berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Yetkazib berish tamoyillariga ko'ra atrof bozor muhiti va iqtisodiy faoliyatning borishi haqidagi joriy axborotlarning marketing tadqiqotlari asosida qabul qilinadigan barcha boshqaruv qarorlari moddiy oqimlarga ta'sir qilishda aks ettiriladi. Pirovardida yetkazib berish boshqaruv shunday tadbirda ta'sirni amalga oshirishi va ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilishi kerakki, kamroq xarajatlarda salohiyatli iste'molchilarni yaxshiroq qanoatlantirsin va ularning doirasini kengaytirsin.

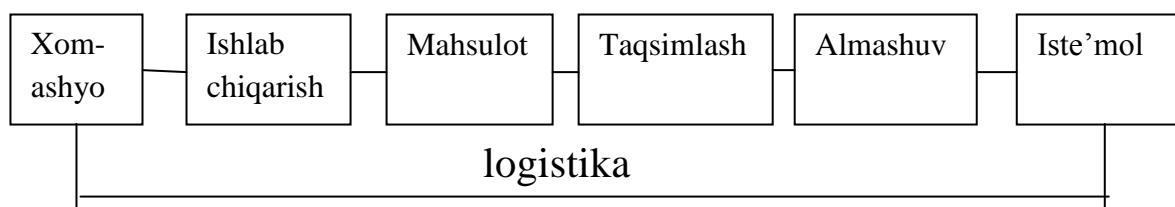
1.3. Yetkazib berishning vujudga kelishi va uning predmeti

Yetkazib berish-yangi mustaqil fan sohasi. U 1960-yillardan boshlab rivojlanib kelgan. 1960-yillarda marketing konsepsiyasidan bir necha muammolar ajralib chiqdi. Bu muammolar - ishlab chiqarish jarayonini xomashyo bilan ta'minlash muammolari. Bu muammolarning ajralib chiqish sababi ishlab chiqarish, zaxira saqlash va tashish xarajatlarining sezilarli darajada o'sib ketishidir. Bundan tashqari, ixtisoslashtirilgan

ishlab chiqarish korxonalari sonining ko‘payishi, korxonalararo xo‘jalik aloqalarini ixchamlashtirishni talab qiladi. Bu yerda asosiy muammo ilmiy tadqiqot mavzui-xomashyo va mahsulotlarning taqsimlanishi va harakati. Shu muammo yetkazib berish konsepsiysi tashkil qilinishining asosiy sababi bo‘lgan[21. 12-b].

Jamiyatning yashash asosi - ishlab chiqarishdir. Ishlab chiqarishning asosi-xomashyo, tabiiy resurslar. Inson uchun zarur bo‘lgan barcha narsalar ishlab chiqarish orqali vujudga keladi (kiyim-kechak, oziq - ovqat va boshqalar). Korxonalar uzluksiz ish olib borishi uchun o‘z vaqtida xomashyo bilan ta’milnab turilishi, tayyor mahsulot iste’molchilarga o‘z vaqtida yetib borishi zarur. Korxonalarning xomashyo bilan ta’milanishi, tayyor mahsulot korxonalardan chiqib, iste’molchilarga yetib kelish jarayonlari yetkazib berish fani tomonidan o‘rganiladi. Bu yetkazib berish fanining asosiy predmeti hisoblanadi[24. 32-b]. (1.1-chizma)

Yetkazib berish konsepsiyasini tushunish uchun logistik tizimni davrli tashkil qilishni 1.1-chizmadan ko‘rsa bo‘ladi. «logistika»- grekcha so‘z bo‘lib, hisoblash to‘g‘risidagi fan. Yetkazib berishning vujudga kelish va rivojlanish tarixi harbiy faoliyat bilan bog‘liq.

1.1-chizma. Logistik harakatning tuzilishi

Yetkazib berish konsepsiyasini tushunish uchun logistik tizimni davrli tashkil qilishni 1.1-chizmadan ko‘rsa bo‘ladi. «logistika»- grekcha so‘z bo‘lib, hisoblash to‘g‘risidagi fan. Yetkazib berishning vujudga kelish va rivojlanish tarixi harbiy faoliyat bilan bog‘liq. XIX asrning boshlarida yashagan fransuz harbiy mutaxassis A.G. Djomini yetkazib berish bo‘yicha yozilgan birinchi kitobning muallifi hisoblanadi. Oddiy, noharbiy yetkazib berishning jadal rivojlanishi 70-yillarning boshiga to‘g‘ri keladi. Bu rivojlanish sababini iqtisodchi-olimlar 1972-1974 yillarda xomashyo Ishlab chiqarish mahsulot taqsimlash almashuv Iste’mol yetkazib berish bergen energetik inqiroz bilan bog‘laydilar. G‘arbiy Yevropa va AQSHda iqtisodiy ahvolning keskinlashishi o‘sib borayotgan inflyatsiya va ishsizlik, ijtimoiy revolyutsion portlash xavfi, iqtisodiy holatni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqishni talab qildi. Bunda mutaxassislar

Yetkazib berish tizimidan foydalanishga majbur bo‘ldilar, chunki yetkazib berish-ta’minot, ishlab chiqarish, transport, bozor taqsimlanishi va zamonaviy hisoblash vositalarini jalb qilish integratsiyasining eng samarali usullaridan biri. So‘nggi 20-30-yillar ichida yetkazib berish muammolariga bag‘ishlangan adabiyotlar soni ortib borayapti. Yetkazib berish muammolari olimlar, muhandislar, menejerlar, tadbirkorlarning ham e’tiborini o‘ziga tortayapti. Ba’zi rivojlangan mamlakatlarda yetkazib berish muammolari davlat darajasida hal qilinadi[23. 26-b].

Har yili rivojlangan mamlakatlarda xalqaro va ilmiy anjumanlar, kongresslar o‘tkaziladi. Ularda yetkazib berishning ilmiy va amaliy muammolari muhokama qilinadi. Eng e’tiborli anjumanlardan biri 1989 yil oktabr oyida Parijda o‘tkazildi. Moskvada ham shu vaqtida (1989 y. oktyabr) yetkazib berishga bag‘ishlangan bиринчи seminar o‘tkazilgan. Shveytsariyada 14 yil oldin tashkil qilingan Yevropa yetkazib berish markazi hozirgi kungacha ishlab turibdi. G‘arbiy Yevropaning ko‘pgina shaharlarida yetkazib berish bo‘yicha mutaxassislar tayyorlaydigan ilmiy va o‘quv markazlari tashkil qilingan. Har bir katta tijorat sanoat firmalarida yetkazib berish bo‘limlari tuzilgan. Hozirgi kunda AQSHda mavjud firmalarning 50 % dan ko‘pi o‘zining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatida yetkazib berish tamoyillaridan foydalanadi. Jiddiy muhokamalardan so‘ng rivojlanayotgan sobiq Ittifoq respublikalarida ham yetkazib berishga bo‘lgan e’tibor kuchayib boryapti, chunki logistik tizimlar ishlab chiqaruvchilar, iste’molchilar va transportni bir-biri bilan oqilona bog‘lovchi, integratsiya qiluvchi omil ekanligi aniqlandi.

Yetkazib berish tamoyillariga rioya qilishning samarali natijasini quyidagi misol asosida ko‘rsatish mumkin. Ikkinci jahon urushi yillarda Yevropada joylashgan Amerika qo‘sishlarini moddiy-texnika bilan ta’minlashda yetkazib berish tamoyillariga rioya qilingan. Shu tufayli, harbiy sanoat majmuasi, transport tizimi va ta’minot bazalari o‘zaro mustahkam bog‘langan, natijada Amerika qo‘sishlari uzlusiz ravishda qurol va harbiy materiallar bilan ta’minlanib turilgan. Shunday murakkab vazifaning muvaffaqiyatli hal qilinishida ilg‘or konteyner va paketlar orqali yuk tashish usuli katta ahamiyatga ega bo‘lgan[13. 8-b].

Amaliy holda xalq xo‘jaligida kuchli va samaradorligi yuqori darajada bo‘lgan infratuzilma rivojlanayapti. Rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqaruvchilar bozor kon'yunkturasi, raqobatni ko‘zda tutib ish qilish zarurligini tushunib olganliklari, tez-tez o‘zgarib turadigan iqtisodiy vaziyatga moslashishga intilishlari yetkazib berishning rivojlanishiga sabab bo‘ldi. "Yetkazib berish" terminining aniq tavsifini berish osон

emas. Yetkazib berish o‘ziga bir necha yo‘nalishlarni qamrab oladi. Katta firma boshlig‘i nuqtai nazaridan yetkazib berishga berilgan tavsif muhandis yoki iqtisodchi nuqtai nazaridan berilgan tavsif bir-biridan farqlanishi mumkin. Bunday ahvol har bir mutaxassisning xalq xo‘jaligi bozor iqtisodiyoti tizimida tutgan o‘rniga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, marketing doirasida ish tutayotgan menejer yoki tadbirkor nuqtai nazaridan yetkazib berish quyidagicha izohlanadi:

Yetkazib berish-ma’lum maqsadlarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan mablag‘ va xizmatlarni maqsadga muvofiq tayyorlash, foydalanishni tashkil qilish va boshqarish. yetkazib berishning maqsadi-ma’lum tovari ma’lum vaqtda eng kam (minimal) xarajatlar bilan oldindan tayyorlash. Yetkazib berishni iqtisodiyotning ishlab chiqarish infratuzilmasi, desa ham bo‘ladi. Yetkazib berishning tuzilishi quyidagicha bo‘ladi. (1.2 -chizma):

1.2-chizma.Yetkazib berish tizimning tuzilishi

Yetkazib berish:

- a) ehtiyoj;
- b) ishlab chiqarish;
- v) transport;
- g) mahsulot taqsimlashning o‘zaro bog‘lanishiga asoslangan.

Yetkazib berish konsepsiyasining bir necha kategoriyalari bor, ulardan asosiyлари quyidagilar.

1. Taqsimlash kategoriyasi deganda-faoliyatning bir turi va reklama qiladigan, (realizatsiya), mahsulotni sotadigan, transportirovka qiladigan va xaridorlarga xizmat ko‘rsatadigan tashkilotlar tushuniladi.

2. Yetkazib berish-material va mahsulotlar oqimini boshqarish, xomashyo bilan ta’minlashdan boshlab, to oxirgi iste’molchiga tayyor mahsulot yetkazib berilgunga qadar, shu bilan birga materiallar harakatiga yordam qiluvchi axborot oqimi kategoriyasi. Odatda har bir firma o‘z mahsulotining taqsimlanishini nazorat qiladi va boshqaradi. Yetkazib berish tizimi esa xalq xo‘jaligida material va mahsulotlar oqimini boshqaradi [13. 19-b].

1.4. Yetkazib berish konsepsiysi

Yetkazib berish konsepsiysi quyidagi 7 asosiy qismdan iborat:

1-qism. Ishlab chiqarish zaxiralari. Ishlab chiqarish zaxiralari butun iqtisodiyot tizimining tejamli va samarali ishlashi uchun sharoit yaratadi. Bu zaxiralarni ishlab chiqaruvchi korxonalarda joylashtirish yoki iste'molchilarga yaqinroq joylarda saqlash mumkin. Zaxiralardagi mahsulot harakatsiz qolgan deb hisoblanmasligi uchun zaxira miqdori eng muvofiq (optimal) bo'lishi kerak. Zaxiralarning eng muvofiq miqdori doimo o'zgarib turadigan ehtiyoj ta'siriga javob beradi va transportning bir tekisda ishlashini ta'minlashga sharoit yaratadi.

2-qism. Xomashyo va materiallar sotib olish. Xomashyo va materiallar ishlab chiqarishni tashkil etishda asosiy manba hisoblanadi.

3-qism. Transport. Yuklar transport orqali ta'minlovchilardan korxonalarga tashib olib boriladi. Omborlarga, bir ombordan boshqa omborga va iste'molchilarga yetkazib beriladi. Barcha transport aloqalari hattoki, tijorat vositachi orqali ta'minlovchi yoki iste'molchilar orqali kiraga olingan transport ham hisobga olinadi. Masalan, ta'minlovchining iste'molchiga qaraganda arzonroq transportdan foydalanish imkoniyati bor. Bunday vaziyatda u raqobatda ustunlikka ega bo'ladi. Agar iste'molchi transport xarajatlarini o'ziga olsa, narxlar pastroq tushiriladi. Transportning asosiy ko'rsatkichlari qiymati va ishonchlilikidir.

4-qism. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish. Ishlab chiqarish bilan bog'liq yetkazib berish bo'limlari ehtiyojni aniqlashdan tashqari, bozordagi talab va takliflarning o'zgarishini yumshatish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Ba'zi mutaxassislar ishlab chiqarish bo'linmalari yetkazib berish tizimida kiritilishi kerak emas, deb hisoblaydilar. Lekin ko'pchilikning fikricha, ishlab chiqarish bo'linmalari yetkazib berish tizimida katta ahamiyatga ega. Bu yerda eng muhim muammolardan biri-ishlab chiqarish korxonalari kattaligi va joylashtirish o'rnni aniqlash.

5-qism. Ombor xo'jaligi. Bu qismga korxona omborxonalari, ko'tara savdo va ba'zi hollarda chakana savdo uchun mo'ljallangan mintaqaviy va mahalliy omborlar kiradi.

6-qism. Axborot aloqasi va nazorat. Har bir yetkazib berish tizimi axborot va nazorat tizimchalari orqali boshqariladi. Bu tizimchalar orqali buyurtmalar qilinadi, yuklarni ortish va transportirovka qilish to'g'risidagi talablar yetkaziladi. Bu tizimcha yordamida zaxiralar talabga mos bo'lgan miqdorda saqlab turiladi. Bu tizimcha umumiy axborot tizimining bir qismidir.

7-qism. Xodimlar. Bu qism yetkazib berish tizimining eng muhim qismi hisoblanadi. Unda xodimlarni tanlash va tayyorlash masalalariga katta ahamiyat beriladi[24. 28-b].

Makro va mikro yetkazib berishning vazifalari va doirasi yetkazib berish tizimi o‘zida ta’minlash vazifalari, ishlab chiqarish, sotish, yetkazib berish, taqsimlash va bozor vazifalarini birlashtirgan bo‘lsa, bunday tizim makro yetkazib berish deb ataladi. Umumiylar qaraganda, makro yetkazib berishning vazifalari va doirasi quyidagicha:

- ishlab chiqarish, ishlab chiqarish topshiriqlarini rejalashtirish, ish sifatini nazorat qilish, mahsulot ishlab chiqarish rejasini korxonaning ishlab chiqarish qismlariga taqsimlash;

- Yetkazib beriladigan yuklarni qaytadan ishlab, zaxiralarini hisoblash va boshqarish, yuklarni bir joydan boshqa joyga ko‘chirish, axborot oqimlarini tashkil qilish, mahsulotlarni o‘rash yoki idishlarga joylash, ularni saqlash, omborlarga joylashtirish, yuk ortish.

- tushirish ishlari va yuk to‘plarini (to‘plam) komplektlash;

- marketing, moddiy rag‘batlantirish, moliya va haq to‘lash, bozorni o‘rganishi, ta’minlash xizmatini tashkil qilish;

- iste’mol qilish, mahsulot yetkazib berishga buyurtmalarni loyihalashtirish, zaxiralarini omborlarga joylashtirish, iste’molchilarni ta’minlash, buyurtmalarni mablag‘ bilan ta’minlash. Keyingi kategoriya – Mikro yetkazib berish.

Mikro yetkazib berish - yetkazib berish tizimining har bir mustaqil funksional qismlariga tegishli bo‘lgan mahalliy masalalarni hal qiladi. Masalan, ishlab chiqarish korxonaning ichida ro‘y berayotgan yetkazib berish jarayonlari, ya’ni rejalashtirish jarayonini mahsulotni tarqatish va sotish jarayonlari bilan birlashtirish, integratsiy qilish, transportirovka qilish, omborlarda mahsulotni joylashtirish, saqlash, yuklash, yukni tushirish ishlarini qulaylashtirish masalalari. Omborlar xo‘jaligi xomashyo va mahsulotlar oqimini ishlab chiqarish vaziyatiga moslashtiradigan eng samarali omildir.

Taqsimlash doirasi-mikro yetkazib berishning asosiy vazifasi-yuklarni transportirovka qilishni rejalashtirish, yuklarni tayyorlash, sotish va nazorat qilishni tashkil etishdan iborat. Bu jarayonlarni tashkil qilishda ishning eng samarali usullaridan foydalanish kerak, buyurtmachi talablarini to‘la hisobga olgan holda ishonchli ma’lumotlar asosida ish olib borish kerak. Eng muhim talab-yuklarni aynan buyurilgan muddatda yetkazish. Har bir logistik tizimning tuzilishi har xil bo‘lishi mumkin. Buning uchun, bu tizim vazifalari doirasiga kirgan korxonalarining katta-

kichikligi, omborxonalarining vazifalari (ta'minlaydi yoki tarqatadi), transport modellari va boshqa omillar bo'yicha farqlanishi mumkin.

Hozirgi vaqtida, transport tizimida ro'y bergan o'zgarishlar, yoqilg'i narxlari o'sganligi, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot transport xizmatlari bahosining o'zgarishiga olib kelgan. Buning natijasida faqat transport tizimigina o'zgarib qolmay, butun logistika tizimlari o'zgarib ketayapti[23.32-b].

Zamonaviy texnologiyalar korxonalarga yetkazib beriladigan xomashyo va materiallar nomenklaturasini murakkablashtirib yuborgan. Zamonaviy aloqa tizimi kerakli ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida kerakli joyga yetkazish imkoniyatini yaratayapti, sifatli nazorat ishlarini olib borishga sharoit tug'diryapti. Logistik tizimlarni tuzishda quyidagi omillar hisobga olinadi:

1. Korxonalarining soni va ularning joylashishi har bir tizim bir yoki bir necha ishlab chiqarish korxonalarini o'z doirasiga olishi mumkin. Korxonalarining soni material va mehnat resurslarining bor-yo'qligiga bog'liq. Bir xil korxonalarining vazifasi - geografik (regional) bozorga xizmat qilish. Ayrim korxonalarini joylashtirishda xomashyo va material bilan ta'minlovchi tijorat vositachi korxonalarining mavjudligi va joylashishi hisobga olinadi. Ko'pincha kompaniyalar ta'minlovchi korxonalarining geografik jihatdan tarqalib ketmasligiga ta'sir qilolmaydilar, shuning uchun ular o'z korxonalarini joylashtirayotganlarida transport xarajatlarining eng kam bo'lishini ko'zda tutadilar[23. 29-b].

2. Omborlar soni va ularning joylashishi Omborlar bevosita korxonalar chegarasida joylashishi mumkin yoki ta'minlovchilardan olingan yuklarni qayta ishlash bo'yicha umumiyligi ombor markazlari tashkil qilinishi mumkin. Yoki iste'molchilarga yaqin bo'lgan joylarda oraliq omborlar joylashishi mumkin. AQSHda har 20 ombordan uchtasi ko'p profilli, har 6 ombordan bittasi asosiy iste'molchilar talabiga binoan qo'shimcha xizmat ham ko'rsatadi[1.Logistics.ru].

3. Transport modellari yetkazib berish tizimi yaratuvchilari qulay transport modellarini aniqlaydilar. Har bir transport modeli bir-biridan xarajatlari, eltib berish tezligi, ishonchliligi, o'ziga xos o'rash va omborlarga joylashtirish usullari bilan farqlanadi[1.Logistics.ru].

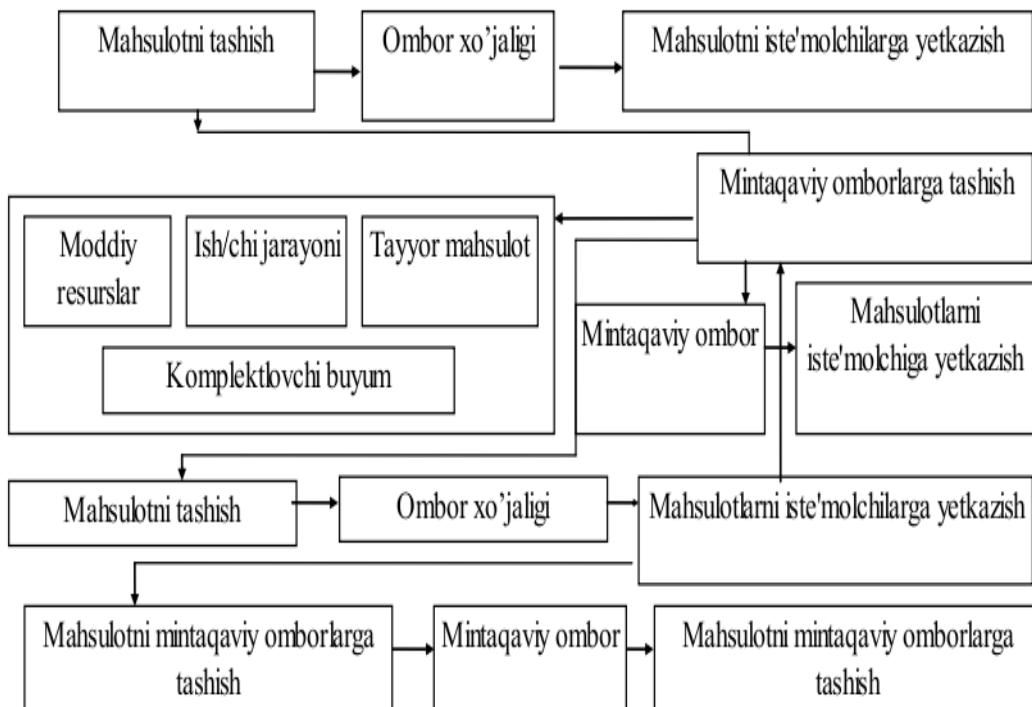
4. Aloqa yetkazib berish tizimi bo'limlari bir-biri bilan axborot, nazorat va transport turlari orqali birlashadi. Bular o'rtasidagi aloqalar telefon, telegraf, kabelli aloqa, teleks va kompyuterlar orqali tashkil qilingan. Aytib o'tilgan aloqa turlarining har birining o'ziga xos ustunlik

va kamchiliklari bor. Hozirgi kunda kompyuter orqali ma'lumot olish - eng katta ustunlikka ega[1.Logistics.ru].

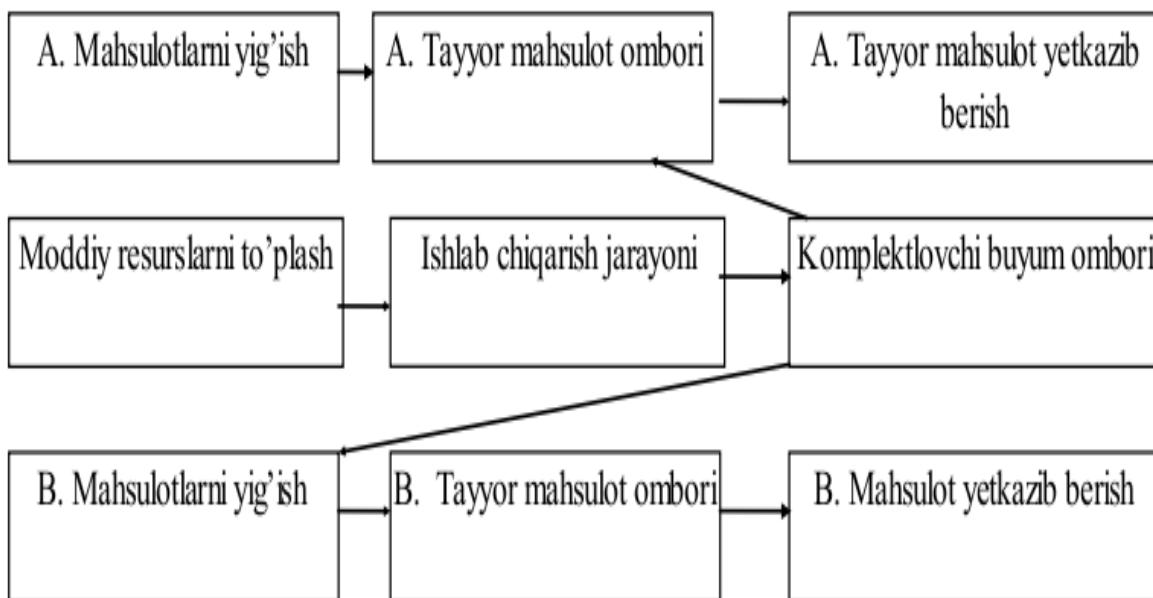
5. Axborot tizimi Buyurtmalar bilan ishlashning markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan usullari mavjud. Ishlash usuli markazlashtirilmagan bo'lsa, bu holda integratsiya darajasi, aniqlanishi, kompyuterlar turi aniqlanishi kerak va h[1.Logistics.ru].

1.5. Moddiy oqimlar harakatlari chizmasining ta'rifi.

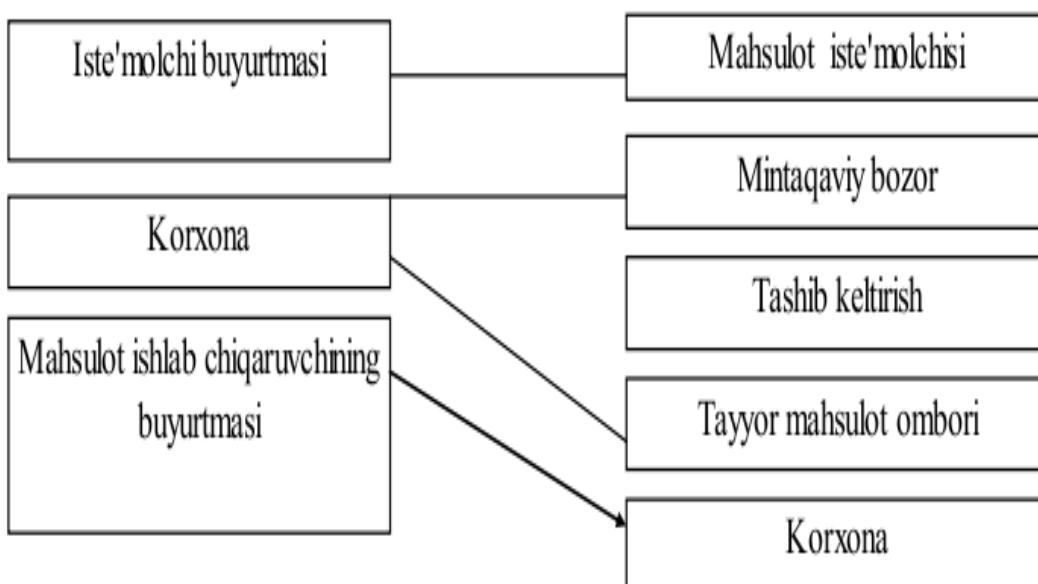
Materiallar oqimining o'sishi aks etgan chizmalar tavsifiga e'tibor qilgan holda yetkazib berishning umumiyligi chizmasi 1.3-chizmada, korxona ichidagi moddiy oqimlar harakati chizmasi 1.4-chizmada ko'rsatilgan. Moddiy oqimlar harakatida korxona nazoratini tashkil etish jarayoni bir butun o'lchov sifatida qaraladi, ayniqsa,, moddiy oqimlarning korxona ichidagi harakati, ularni rejalashtirish va zaxiralarning boshqaruvi haqida fikr yuritish mumkin. Shuni qayd etmoq kerakki, aksariyat tadqiqotlarda korxona yoki ombor mustaqil o'lchov sifatida qaraladi va moddiy oqimning kirimi va chiqimi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga asosiy e'tibor qaratiladi. Biroq masalaga bunday yondashilganda ixtiyoriy operatsiyani (yuklash, yo'ldagi vaqt) asosiy oqimlar uchun zarur vaqt va operatsiyalarni boshlash uchun haqiqatda kerakli vaqt yetakchi boshqaruv omillaridan hisoblanadi.

1.3-chizma. Moddiy oqimlarning ishlab chiqaruvchi korxonalardan ombor tizimi orqali iste'molchilarga yetib borish harakati

1.4-chizma. Moddiy oqimlarning korxona ichidagi harakati

1.5-chizma. Moddiy oqimlarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetib borish harakati

Yuqoridagi 1.5-chizmada buyurtma va uning buzilish vaqtini belgilovchi buyurtmalar harakatlarining yo'nalishi aks ettirilgan. Iste'molchi mahsulotni mintaqaviy ombororqali yoki bevosita ishlab chiqaruvchining o'zidan olishi mumkin. Aniqki, buyurtmalarni bajarish muddati turlichadir. Ombordan mavjud mahsulotlarni saqlash uchungina emas, balki mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish uchun ham foydalilanadi. Buyurtmalarning o'z vaqtida bajarilishi transport vositalari, buyurtmalarni tayyorlash texnikalariga ham bog'liqdir. 1-jadvalda

mahsulotlarni har xil turdag'i transportlar yordamida yetkazib berish muddatining aniqlanish formulasi aks ettiriladi.

Turli xil transportlarda yuklarni yetkazib berish muddatini hisoblashning metodik ko'rsatmasi

1-jadval

Transport turi	Yetkazib berish muddatini hisoblash formulasi
1. Temir yo'l	$T_j \cdot tnk + LV_n^j + t_{gon}^m$
2. Dengiz yo'li	$T_m \cdot q \cdot LV_{kom} \cdot V_{komq} \cdot LV_{sut} + 2 \cdot LPTG \cdot M + t \cdot m / + don$
3. Daryo	$Tr_q \cdot To + LG \cdot VnP + t^p \cdot don$
4. Avtomobil	$Ta_q \cdot TnK + LG \cdot VEK$

Bu yerda:

t_{nk} - operatsiyaning boshlanish-tugash vaqt, sutka, soat;

L - tashib keltirish uchun o'tilgan masofa, km, mil;

V_{nj} V_{nr-1} sutkada vagon yoki kemaning normadagi yo'lida yurishi;

T_j dop t dop t_R dop - daryo, dengiz va temir yo'l transportida qo'shimcha operatsiyalar uchun vaqt;

Vek - foydalanish tezligi, km soat;

V_{kom} - tijorat tezligi, mil sutka;

V_{sut} - mazkur liniyada ishlovchi kemandan foydalanish tezligi mil sutka;

@ - yuk ko'tarish mashinasidan foydalanish koeffitsiyenti;

Rt - kemaning yuk ko'tarish quvvati, t;

M - portda bir sutkadagi o'rtacha yuk tashish ishlari, t sutka;

To - yuklarni to'plash, rasmiylashtirish va jo'natish vaqtлari, sutka.

Qoida bo'yicha taqsimlash vazifasiga: mahsulotlarni to'plash va tarqatish; tovarlarni joylashtirish, saralash va jamlash; mahsulotga egalik qilishning sotib oluvchidan sotuvchiga o'tishi; ombordagi tovarlarni saqlash va himoyalash; sotuvchi va sotib oluvchilar o'rtasida muzokaralar olib borish va shartnomalarni imzolash; tovarlarga egalik qilish huquqining sotuvchidan sotib oluvchiga o'tishi kiradi. Taqsimlash jarayoni vazifalari quyidagilarga bo'linadi:

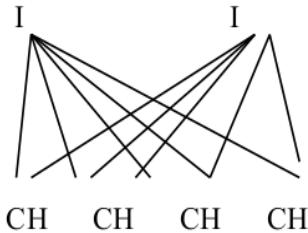
1) tijorat, ya'ni mulkka egalik qilish huquqi boshqa bir shaxs nomiga o'tkazish amalga oshirilayotgan xarid va sotuv jarayonlarida yordam beruvchi vazifalar.

2) fizik, ya'ni tovarlarni tashish va ularning butunligini ta'minlash vazifalari.

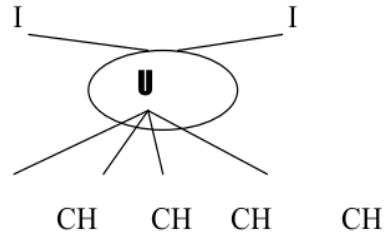
Taqsimlashning quyidagi turlari mavjud:

a) Selektiv taqsimlash

Bunda, ulgurji savdo qiluvchi ishtirokisiz-10 ta shartnoma

Bu ko‘rinishda ulgurji savdo qiluvchi - 10 ta shartnoma

Bu yerda: I-ishlab chiqaruvchi;
U-ulgurji savdo;

bajarilgan

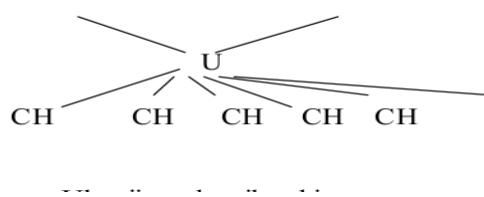
CH-chakana savdo,
bu ulgurji savdo qiluvchi
ta’sirida 6 ta shartnoma
bajarilgan (ya’ni shartnoma soni 40 % ga
kamaygan).

b) Intensiv taqsimlash

Tovar ishlab chiqaruvchilar
Ulgurji savdo qiluvchilar
CH
<u>Chakana savdo</u>

Tovar ishlab chiqaruvchi

Tovar ishlab chiqaruvchi

Ulgurji savdo qiluvchi
ishtirokisiz 24 shartnoma

Ulgurji savdo qiluvchi
ta’sirida 6 shartnoma
(shartnomalar soni 50 % ga
kamaydi)

Turli darajadagi taqsimlash kanallariga misollar: - yuklarni jo‘natish, rasmiylashtirish va to‘plash uchun zarur vaqt-sutka. Turli kommunikatsiya vositalaridan, buyurtmalarni tayyorlash texnikalaridan, har xil transport modellaridan foydalanish natijasida buyurtmalarni tayyorlash uchun ketgan vaqt ko‘rsatkichlarining xilma-xilligiga olib keldi.

Buyurtmalarning bajarilish vaqtleri o‘rtasidagi farq resurslarga bo‘lgan talab va jamg‘armalarning ishonchlilikiga bevosita o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Uzoq muddat davomida buyurtmalarning bajarilishi ko‘pchilik mintaqaviy omborlardagi mahsulot zaxirasining o‘sishiga olib keladi. Ikkinchi tomondan, juda qisqa muddatda tayyorlangan buyurtmalarda xatolik vujudga kelishi mumkin. Natijada resurslar kerakli miqdorda, zaruriy sifatda yoki o‘z vaqtida olib borilmaydi. Buyurtmani amalga oshirishga sarflangan vaqt tarqatish, marketing, kreditlash, amalga oshirish xizmatlari singari vazifalarni bajaruvchi mahsulot ishlab chiqaruvchi va iste’molchi o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in hisoblanadi. U taqsimlash kanallarining rivojlanish holatiga bog‘liqdir. Aksariyat sanoat firmalari

qisman shunday taqsimlashni nazorat qiladi, shuningdek, fizik taqsimlash tizimida ham ularning chegaralangan darajadagi ta'sirlari bor[21. 32-b].

Taqsimlash kanallarining vazifa va tuzilmalari o'zgarishi yetkazib berish texnologiyalarini qayta tashkil qilgan, firma mahsulotlari va xizmatlar sifatini oshirishga ham bog'liqdir. Yetkazib berish samaradorlikni oshirish va texnologiyalarni takomillashtirishga intilish, taqsimlash doirasidagi kapital hajmida sarmoya Tovar ishlab chiqaruvchi o'sishiga olib keladi, shuningdek, obyektlarni lokallashtirish va tuzilmasini o'zgartirishga imkoniyat tug'diradi. Mazkur doira vertikal integratsiya yo'nalishlarini ham qayd etish ahamiyatlidir, buning natijasida mahsulot ishlab chiqaruvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi chegaralarni aniqlash qiyin bo'lmoqda. Taqsimot kanallarining tuzilmalari (vertikal vositachilar soni), ularning miqyosi va barqarorligi bosqichlari miqdoriga bog'liqdir. Ularni tejashga erishish uchun mahsulotlarni olishdagi zaruriy bosqichlarning eng qulay sonini aniqlash katta ahamiyatga ega[21. 28-b].

Shartnomalar sonini kamaytirish iqtisodiy tejamga erishishning bir yo'nalishi hisoblanadi. Taqsimlashning ikki turi: selektiv va intensiv bo'ladi. Selektiv taqsimlashda uncha katta bo'lмаган savdo qilish joylari mavjud, intensiv taqsimlashda esa ularning soni ko'proqdir. Savdo shartnomalari sonini kamaytirish hisobiga iqtisodiy tejamga erishish yo'llari 1.6-chizmada soddalashtirilgan tarzda ko'rsatilgan. Mahsulot ishlab chiqaruvchilar va xaridorlarning talabini qondiradigan barcha vazifalar bajarilgandagina taqsimlash kanalining barqarorligiga erishish mumkin. Yetkazib berish tizimlarida mahsulotni taqsimlash kanallarini ko'rib chiqish mumkin[21.18-b].

1. Mustaqil ulgurji savdo qiluvchi vositachilar o'z hisoblaridan tovarlar sotib oladilar, shu bilan tovarlarning ma'naviy eskirish, buzilish, kon'yunktura natijasidagi tavakkalni o'z zimmalariga oladilar. Ular tovarlarni saqlaydilar va shu bilan mol yetkazib beruvchilar va iste'molchilarining zaxiralarini kamaytiradilar, shuningdek, jo'natish, reklama, maslahatlar berish kabi xizmatlarni amalga oshiradilar. Mol sotadigan tashkilotlar ikki turda: ulgurji savdo bazalari va ulgurji savdo idoralari. Ulgurji savdo bazalari faoliyati ulgurji savdo firmalarining vazifalariga juda o'xshashdir, ular faqat o'z sanoat firmalari sotadigan mahsulotlarining bo'lishi bilan bir – biridan farqlanadi[21.38-b].

1.6-chizma. Selektiv va intensiv taqsimlash

Nolinchi darajadagi kanal Birinchi darajadagi kanal Ikkinci darajadagi kanal Uchinchi darajadagi kanal Iste'molchi Ulgurji savdo idoralari ko'pincha tovarlarning o'ziga ega bo'lmanligi sababli tovarlar bilan fizik operatsiyalarni amalga oshirmaydilar. Ularning asosiy vazifasi iste'molchi bilan aloqa o'rnatish, mol yetkazib berish, buyurtmalar toplash, ularni tarqatish, firma omborlaridan tovarlarni tranzit yetkazib berishni tashkil etishdan iborat.

3. Vakil, tovar brokerlari, dallollar va boshqa vositachilar tovarga egalik qilish huquqiga ega bo'lmanliklari sababli ularning qadrsizlanishi, buzilishi bilan bog'liq bo'lgan zararlarni ko'rmaydilar. Broker - savdo vositachilarining faol turi sanaladi. Ular sotuvchi va xaridorlar bilan uzoq muddatli shartnoma munosabatlari kirmaydilar, vositachi rolini o'ynagan holda vaqtinchalik oldi-sotdida qatnashadilar. Ularning asosiy vazifasi sotuvchi va xaridorlarni uchrashtirish va savdo aloqalarini o'rnatish. Mavjud taxminlar asosida xaridorlar talabiga mos keladigan ma'lumotlarni taklif qilish brokerlar faoliyatining so'nggi jarayoni hisoblanadi. Broker ixtisoslashgan bozorni to'liq biladi, ko'plab ishbilarmonlar bilan aloqaga kirishadi, alohida vazifalarni bajaradi. Shartnoma tugatilgandan so'ng, unga yollangan tomon vositachi haqini beradi[21. 42-b].

Ulgurji savdo qiluvchi vakil mol yetkazib beruvchilar bilan uzoq muddatli aloqalar o'rnatadi va ishlab chiqaruvchi firmalarning savdo gumashtalariga (agent) mos vazifalarni bajaradi. Ular operatsiyalarni kafillikka olib, shaxs nomi va hisobidan savdo-sotiq yo'li bilan o'z ulushlarini ajratib oladilar, shuningdek, raqobatlashmay, tovarlar chiqaradilar. Bir necha ishlab chiqaruvchi firmalarga xizmat qilishlari mumkin. Jug'rofiy nuqtai nazardan, ular unchalik katta bo'lman hududda yoki bir necha viloyatlarda xizmat ko'rsatilishlari mumkin. Yirik

firmalar mazkur tumandagi savdo-sotiq imkoniyati past bo‘lgan paytda ulgurji savdo qiluvchi vakillar xizmatidan foydalanadilar. O‘rtta va kichik sanoat firmalari esa bunday turdagি vositachilarga mazkur hududda ularning savdosi hajmi yetarli darajada yuqori emas va shaxsiy savdo vakiliga ega bo‘lishdan manfaatdor bo‘lmaganida murojaat qiladi. O‘rtta sanoat korxonalari endi vakilga hududda barcha mahsulotlarni sotish huquqini beradilar. Bunday hollarda vakillar muzokaralar olib borilayotgan paytda ba’zi huquqlarga ega bo‘ladilar. Ishlab chiqarish vositalari bozorining ulgurji savdo qiluvchi vakillari, asosan, elekrotovar, asbob-uskuna va mashinalar bilan savdo qiladilar. Tarmoq haqi va uning mahsulotlari to‘g‘risida mufassal bilimlarga ega bo‘lganliklari sababli, ulgurji savdo qiluvchi vakillar yuqori natijalarga erishadilar. Ularning mehnatlariga vositachi haqi, asosan, haq to‘lanishi ular ko‘rsatadigan xizmatlar ishlab chiqaruvchi firmalar uchun foydali hisoblanadi. Ulgurji savdo qiluvchi vakilning asosiy vazifasi savdo-sotiqni vaqtida ta’minalash, manfaatdor tomonlarga talab va taklif to‘g‘risidagi ma’lumotlarni berish. Vaqtning o‘zi esa tovarning so‘nggi qiymati o‘rnatalishiga ta’sir qilmaydi. Yuqorida qayd etib o‘tilganlardan ko‘rinib turibdiki, ularning vazifalari ko‘p jihatdan brokerlar vazifalari bilan o‘xhash ekan. Farqi shundaki, vakil brokerdan farqli ravishda o‘z mijozlari bilan aloqalar o‘rnatadi, ishlab chiqarish vositalari bozorida ish olib boradi va ba’zilari jamlash vazifasini ham o‘z zimmasiga olib, mol yetkazib berilishini ta’minalaydi. Bundan tashqari ulgurji savdo qiluvchi vakillar asosan iste’molchilar bilan o‘rnatalgan aloqalar natijasida mahsulotlarning yangi turlarini (juda tez) sotadilar[24. 32-b]. Yangi tovarlar bozorini rivojlantirish bo‘yicha ko‘rsatadigan xizmatlari uchun vositachilar yuqori darajada dallollik haqi oladilar. (Savdo hajmining 10 - 15 %).

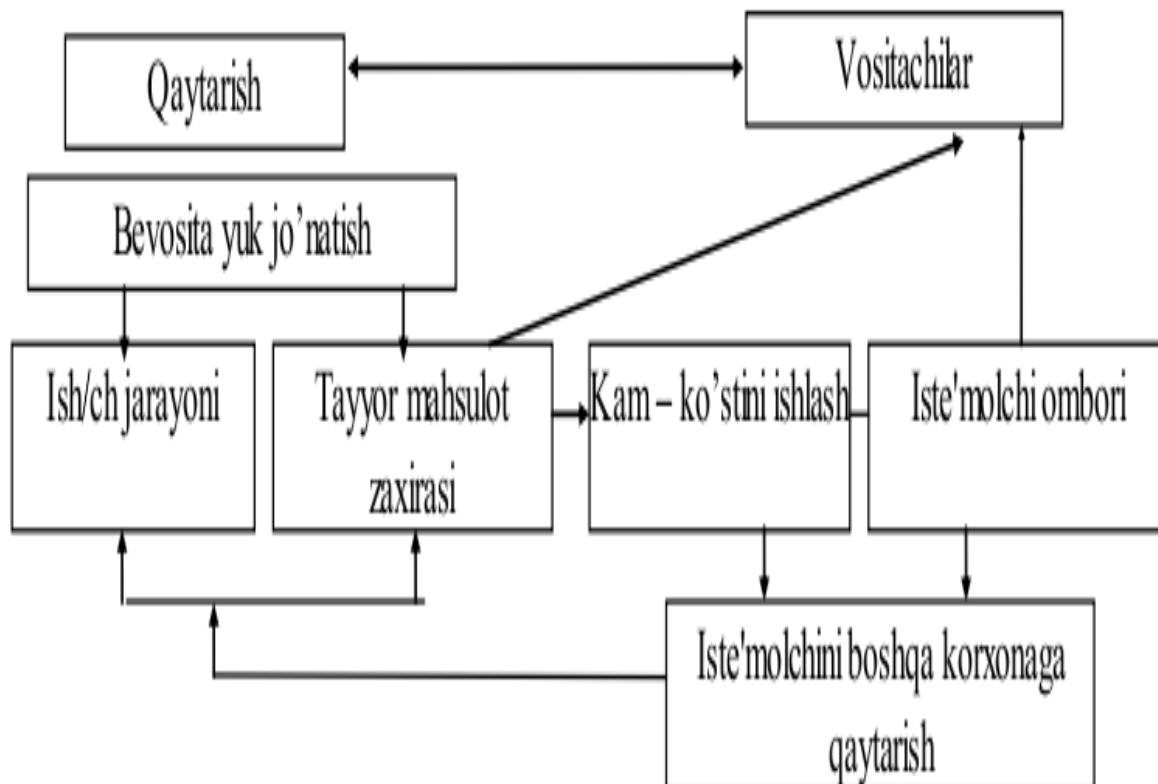
Vakillarda, odatda realizatsiya qilinishi zarur bo‘lgan tovarlar mavjud bo‘ladi, ular tovarlarni o‘z nomlaridan, lekin tovar egasining hisobidan sotadilar. Vakillar nazoratda, qabul qilish omborlariga egadirlar, tovarlarni saqlash va sotish ham ularning ixtiyoridadir. O‘z javobgarliklari ostida xaridorlarga kredit beradilar, bozor haqidagi ma’lumotlar, tovarlarni tashishda yordam ko‘rsatish, xomashyo sifati ustidan nazorat singari qo‘sishma xizmatlarni taklif qiladilar.

Buyurtmalarning jismoniy taqsimlanishi va mahsulotlarni keltirish ustidan nazorat buyurtmalarni tayyorlash va fizik taqsimlash-yetkazib berishning vazifasi sanaladi. Moddiy texnika ta’moti harakatida uning ulushi transport va zaxiralar ulushiga nisbatan kamdir. Shunga qaramay, mazkur vazifaning ahamiyati shunisi bilan muhimki, aynan shu vazifa

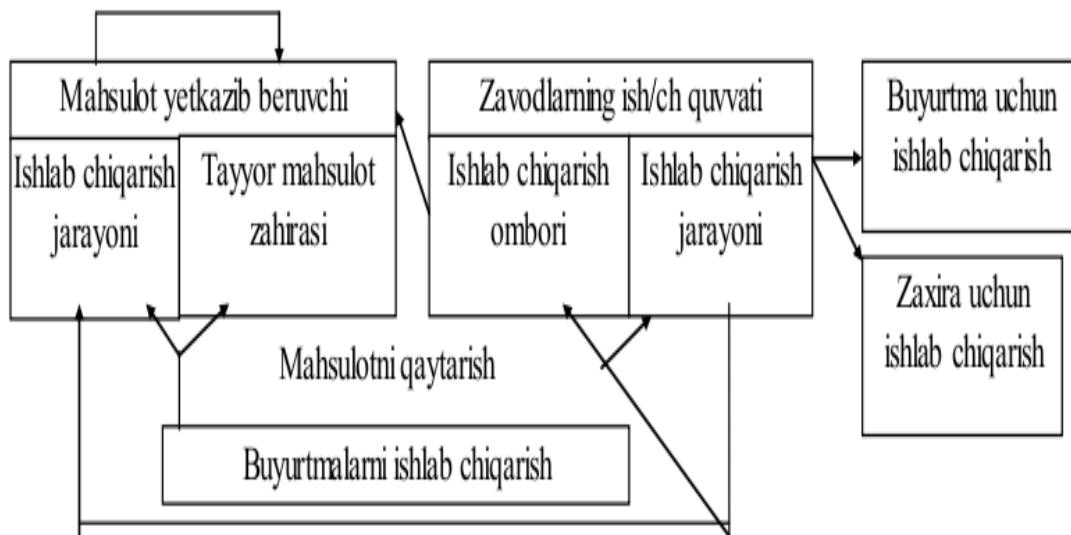
taqsimlash kanallari bo'yicha mahsulotlarning samarali harakatini ta'minlaydi. Buyurtmani tayyorlash fizik taqsimlashda asosiy vazifa hisoblanadi. (2-jadval). Turli doiralarda mazkur vazifaning amalga oshirilishini ko'rib chiqamiz. (7, 8, 9-chizmalar).

2-jadval Buyurtmalarni bajarishning umumiyo ko'rinishi

Buyurtmani olish	Buyurtmani bajarish va uni to'plash	Omborda yo'q tovarlarning xaridi uchun qo'shimcha faoliyat	Mol yetkazib berish
Konsolidatsiya	Transport nakladnoylarini tayyorlash	Ombori mavjud bo'lgan tovarlar sotib olish	Ombordan yuk jo'natish
Buyurtmani omborga jo'natish	Qarzni to'lash, shikoyatni hal qilish. Buyurtmalarni omborlarda to'plash		

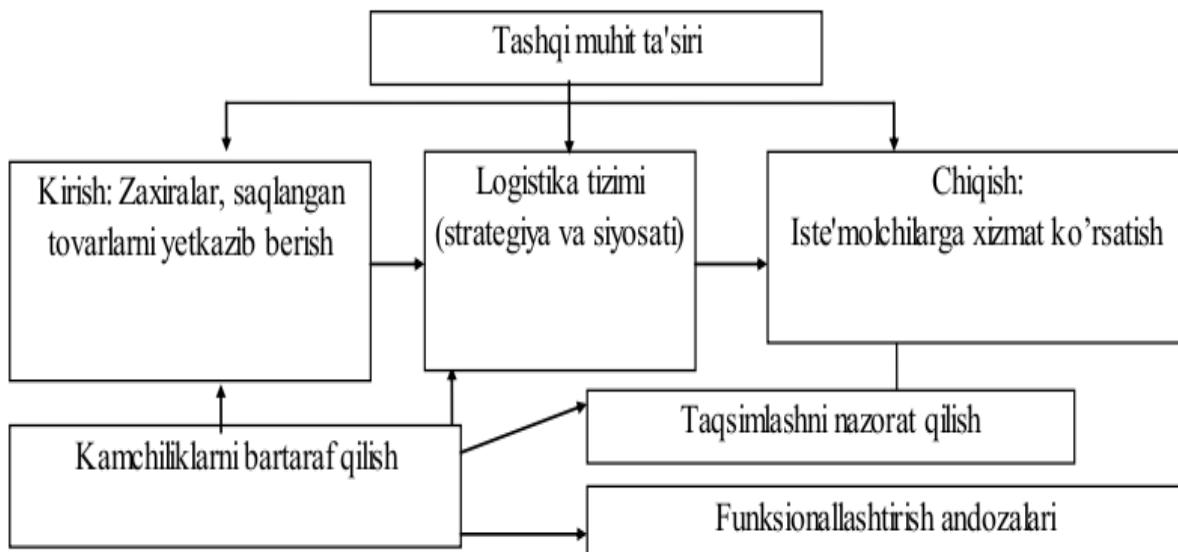

1.7-chizma. Fizik taqsimlash kanallari bo'yicha mahsulotlarning jo'natilishi

1.8-chizma. Tovar va mollarning ishlab chiqarish kanallariga to‘liq tarzda jo‘natilishi

Mahsulotlarni ishlab chiqarish rejasiga muvofiq jo‘natish. Chizmadan ko‘rinib turibdiki, tovar ishlab chiqaruvchilar, asosan 2 turdag'i iste'molchilarga: iste'molchilar va mahsulotlarni taklif qiluvchi vositachilarga duch keladilar. Yakuniy mahsulot iste'molchilari, ma'lumki, kichik to‘plamdag'i yuqori sifatli mahsulotlarni sotib olishga intiladilar. Vositachilar esa katta to‘plamdag'i tovarlarni xarid qiladilar. Amaliyotda korxonalar mahsulot sotishining 1-yo‘lidan ham, 2-yo‘lidan ham foydalanadilar. Bunda iste'molchilarga yuk jo‘natishning 3 asosiy turini ko‘rish mumkin: zavod zaxiralaridan bevosita yuk jo‘natish. ishlab chiqarish tarmog‘idan bevo sita yuk jo‘natish, ombor orqali yuk jo‘natish. Yuk jo‘natishning qaysi taktikasini tanlash sotilayotgan mahsulot hajmiga bog‘liqdir. Agar tovarlar to‘plami yetarli darajada katta bo‘lsa, u holda bevosita zavod zaxiralaridan yoki ishlab chiqarish tarmog‘idan tovarlar jo‘natiladi. Taqsimlash nazorati yetkazib berishni funksionallashtirish va samaradorligini boshqarish vositasi sifatida bo‘lishi 1.9-chizmada ko‘rsatilgan. Qoida bo‘yicha xomashyoni to‘plash yirik hajmdagi ta’mnotlar bilan ajratib olinadi. Faqatgina katta hajmdagi xomashyo va kerak bo‘lmaydigan ishlab chiqarishlar bundan mustasnodir. Mahsulotlar tayyorlovchi sanoatda ularni bevosita to‘g‘ri yetkazib berish afzal ko‘riladi. Biroq, tayyor mahsulotlar kichik to‘plamda iste'molchilarga jo‘natilayotgan bo‘lsa, u holda taqsimotni ombor orqali ajratib olish samaraliroq hisoblanadi.

1.9-chizma. Taqsimlash nazorati yetkazib berishni funksionallashtirish va samaradorlikni boshqarish vositasi sifatida bo‘lishi

Agar aniq iste'molchilar uchun yuklab jo‘natilayotgan tovari bevosita yetkazib berish eng qulay darajada bo‘lmasa, u holda ombor orqali ta’minlash tizimi qo‘llaniladi. Bu esa o‘z navbatida taqsimlash bo‘yicha xarajatlar kamayishi va xizmatni yaxshilashga olib keladi. Bunday omborlar iste'molchilarga bir qator xizmat ko‘rsatadilar. Faoliyati mazmuniga ko‘ra, ular zaxiralarni to‘plovchi va iste'molchilarni muayyan darajadagi xizmatlar bilan ta’minlovchi taqsimot markazlariga aylanadilar. Lekin taqsimot kanallariga mahsulotlarning jo‘natilishi ularning iste'molchi tomonidan qabul qilib olinish vaqtini bilan doimo ham tugamaydi. Mahsulotning bir qismi har xil sabablarga ko‘ra qaytarilishi mumkin. Masalan, mahsulotlarning yomon ahvolda yetkazib berilishi natijada uning shikastlanishi, noto‘g‘ri tamg‘alanishi, taqsimot uslubining mos kelmasligi yoki talabning o‘zgarishi va boshqalar. Har qanday holda ham qaytarilgan mahsulotlarni qabul qilish va joylashtirish, ularni tuzatishga yuborish fizik taqsimot vazifasi hisoblanadi. Mahsulotlarni qaytarish jarayoni miqyosi va ularning samaradorligi mahsulot va taqsimot kanallariga bog‘liqdir. Qaytarilgan sanoat tovarlarini to‘g‘ri va qisqa taqsimlash kanallari orqali ajratib olish murakkab taqsimot kanallari orqali taqsimlanadigan mahsulotlarga qaraganda oson hal qilinadi. Qaytarilgan tovarlar masalasida ularni ishlab chiqaruvchining omborlariga joylashtirish asosiy bosqich sanaladi. Qaytarilgan mahsulotlarni joylashtirish mexanizmining xizmati hisob-kitoblar, nakladnoylar to‘lovi, mahsulotlarni ko‘chirish, ta’mirlashni ta’minlovchi iste'molchi va ishlab chiqaruvchi o‘rtasida bevosita aloqalarni o‘rnatish bilan belgilanadi. Moddiy ta’mintoning boshqaruvi fizik taqsimlashning o‘ziga xos aksi hisoblanadi.

Yetkazib berishning mazkur vazifasi mahsulotning ishlab chiqaruvchiga jo‘natilishiga yordam beradi. Ishlab chiqaruvchining talablari buyurtmalarga o‘tkaziladi. Xaridlar bo‘yicha vakil firmaning asosiy parametrlari (narxlar, yetkazib berish sifati) bo‘yicha talablarini qondiruvchi mol yetkazib beruvchilarni tanlaydi.

1.6. Korxonalarning tashkiliy tuzilmalari va u boshqaruva xizmatlar

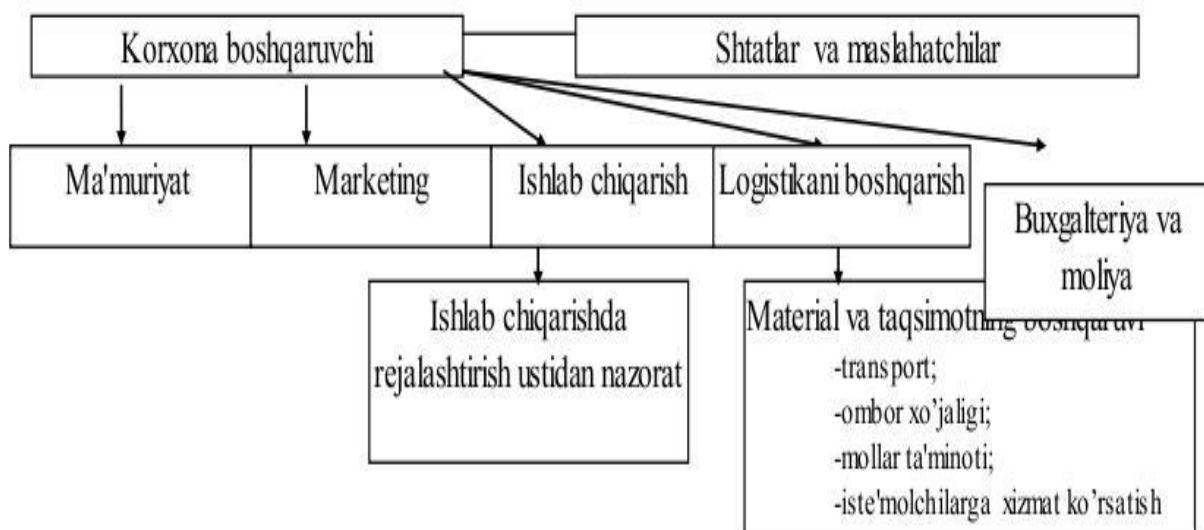
O‘zaro hamkorligi yetkazib berish tizimi tomonidan boshqariladigan tashkiliy tizim quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

- a) tizimni shakllantirish va rivojlantirish;
- b) korxonaning bozor siyosati bilan bog‘liq logistik tizim strategiyasi;
- v) o‘zaro bog‘liq funksiyalarni koordinatsiyalash va boshqarish;
- g) har xil tarmoq korxonalarini uchun yetkazib berishning o‘ziga xos xususiyatlari, yetkazib berishning tashkiliy tizimi 1.10,1.11,1.12,-chizmalarda ko‘rsatilgan.

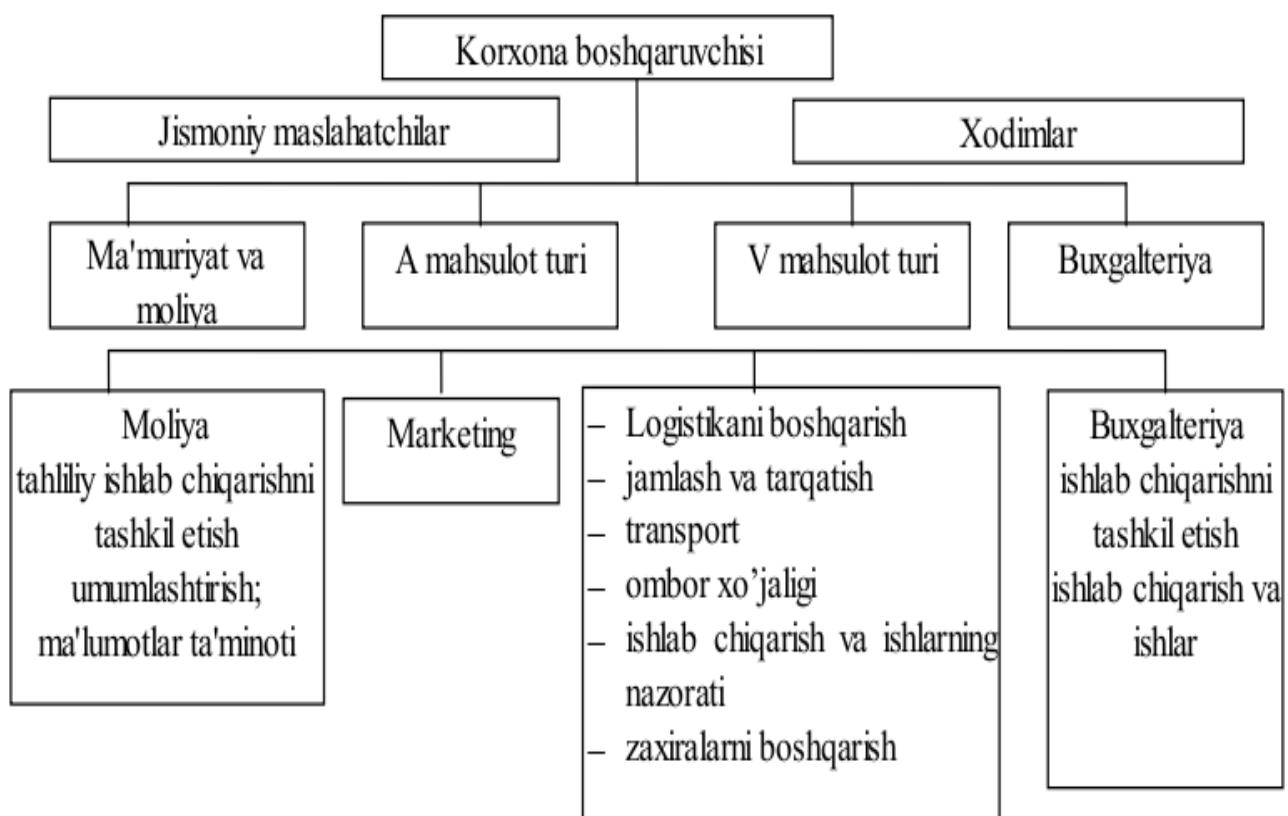
1.10-chizmada yetkazib berishni boshqarish yoki materialni boshqarish berilgan bo‘lib, bunda Yetkazib berish vitse-prezident yoki bosh boshqaruvchiga bo‘ysunadi.

1.11-chizmada har xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda yetkazib berishning tashkiliy tuzilishi ko‘rsatilgan. Bunda har bir mahsulot turi bo‘yicha yetkazib berish funksiyalari guruhlarga ajratilgan.

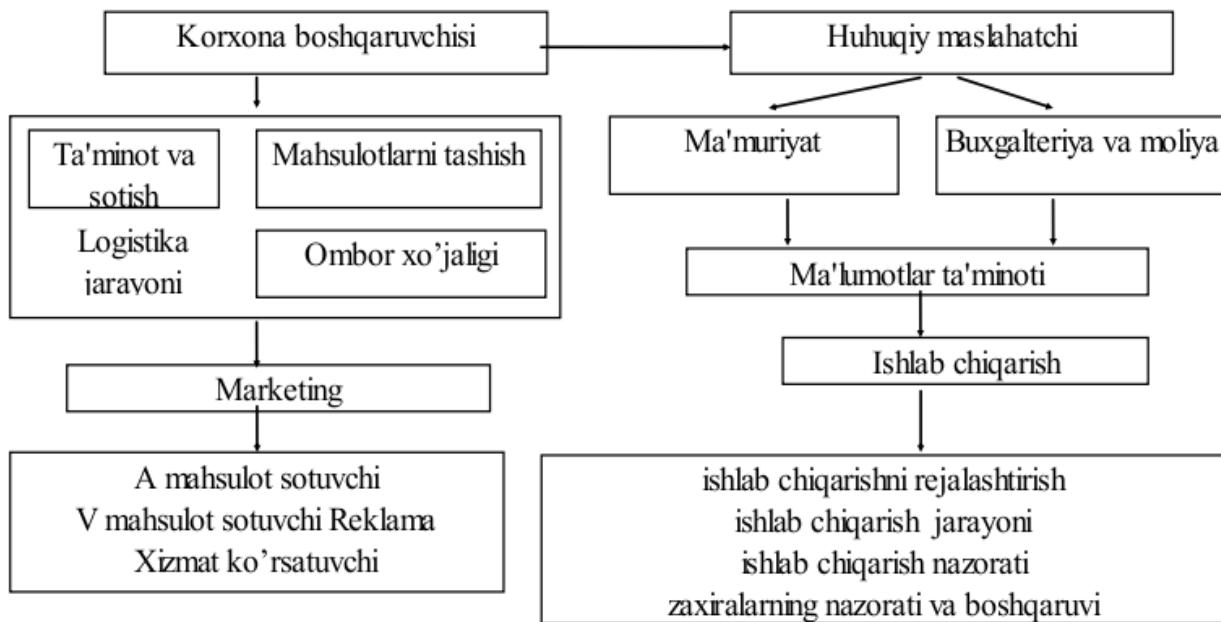
1.12-chizmada boshqarishning markazlashgan funksiyasiga asoslangan korxonalarda yetkazib berishni boshqarishning tashkiliy tuzilishi berilgan. Yetkazib berishni boshqarishning bu shakli har xil mahsulotlar ishlab chiquvchi korxonalarga xos bo‘lib, kompaniyalarda esa yuqori darajadagi markazlashtirilgan boshqaruv nazoratidir.

1.10-chizma. Korxonani logistik boshqarish

1.11-chizma. Har xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda logistik tizimning tashkiliy tuzilishi

1.12-chizma. Boshqarishning markazlashgan funksiyasiga asoslangan korxonalarda yetkazib berishni boshqarishning tashkiliy tuzilishi

Nazorat savollari:

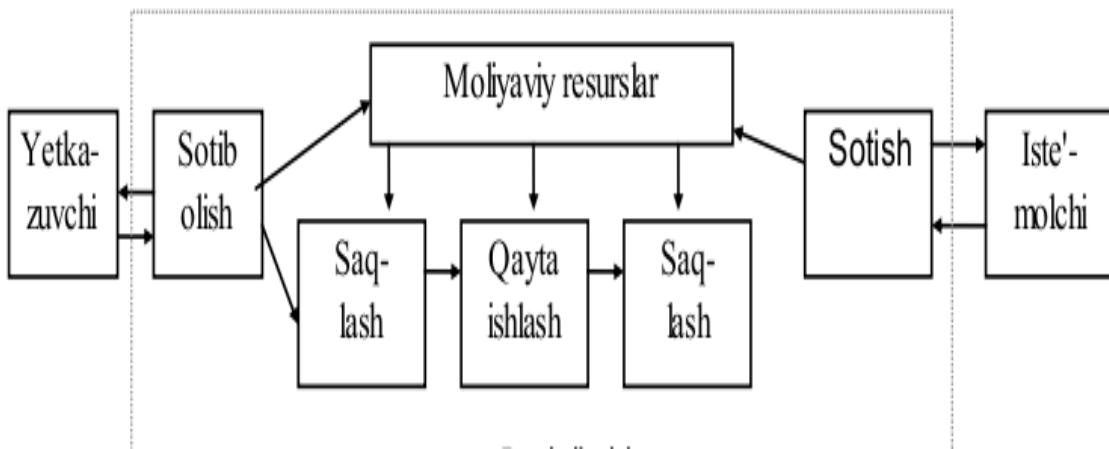
1. Yetkazib berishda taqsimlashning mohiyati va ahamiyati.
2. Logistik tizimda taqsimotning asosiy kanallari va vositalari.
3. Yetkazib berish korxonalari va xizmatlarining tashkiliy tuzilishi.
4. Yetkazib berishning turli xil vazifaviy xizmatlari va boshqaruv sohasida o'zaro hamkorligi.
5. Yetkazib berish nima?
6. Yetkazib berish atamasining tarixi nimadan iborat?
7. Yetkazib berishning konseptual va uslubiy asoslarini izohlab bering.
8. Moddiy oqimlar tushunchasi.
9. Yetkazib berishning maqsadi va vazifasi.
10. Yetkazib berishning vujudga kelish tarixi qanday ?
11. Yetkazib berishning rivojlanish bosqichlari qaysi yillarga to'g'ri keladi?
12. Korxonani boshqarishda yetkazib berishning roli qanday ?

2-BOB. YETKAZIB BERISHDA TRANSPORT VOSITALARINING TURLARI VA ULARNING MODDIY TEXNIKA BAZASI

2.1. Strategik reja va uni tuzish tartibi

Yetkazib berish tizimi tushunchasi yetkazib berish fanining asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Tovar va moddiy oqimlar harakati yuqori malakali xizmatchilar tomonidan transport vositalari va turli uskunalar yordamida amalgalashadi.

Yetkazib berish jarayoniga turli inshootlar, uskunalar biriktirilgan bo‘ladi. Demak, yetkazib berishda tovar va moddiy boyliklar oqimi shu uskunalarning ishga qay darajada shay bo‘lishi bilan bog‘liq. Ma’lumki, tizim deb atalishi uchun bir necha element, ularning bir maqsadga qaratilganligi va ular orasida bog‘lovchi munosabat bo‘lishi kerak. Yetkazib berish tizimida yetkazuvchi va iste’molchi tizim elementi bo‘lsa, ular orasidagi yetkazib berish munosabatlari ularni bir-biri bilan bog‘laydi. Butun yetkazib berish tizimning tuzilishidan asosiy maqsad iste’molchi va yetkazuvchi ehtiyojlarini qondirishdir. Yuqorida aytilganlardan tashqari yana shuni ham aytib o‘tish lozimki, logistik tizim ham boshqa tizimlar kabi tashqi olam bilan munosabatda bo‘ladi. Shunday qilib, yetkazib berish tizimi teskari aloqaga ega bo‘lgan tizim, u yoki bu logistika vazifasini bajaruvchi moslashuvchan tizimdir. Odatda, yetkazib berish tizimlari quyi tizimlarga va tashqi muhit bilan uzviy aloqaga ega.

2.1. - chizma. Yetkazib berish tizimi chegarasi

- material oqimi;
- moliyaviy resurslar oqimi;

Yetkazib berish strategiya korxona faoliyati strategiyasining ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim. Yetkazib berish tizimi strategiyasini ishlab chiqishda uning tarkibiga transport operatsiyalari va

xarajatlar, quvvat, aloqa, buyurtmalarni qayta ishlash, zaxiralarni boshqarish nazorat va reja tizimlari hamda tizim tashkiliy tuzilmasi kiradi. Yetkazib berish strategiyasini ishlab chiqishning andozaviy texnik usullaridan biri xarajat va xizmatlar orasidagi logistik muvozanatni tahlil etishdan iborat. Bundan tashqari yana bir element komplekslilik bo‘lib, u o‘z ichiga: ta’midot hamda zaxira manbalari soni; tovar hamda qadoqlash nomenklaturasi; buyurtma tushadigan manba va tovarlarni yuklash manzillari soni; mavsumiylik; ishlayotgan markazlar soni kabilarni oladi. Xo‘jalik strategik muammolarini hal etish logistik tizimning har bir funksional sohasida faoliyat olib borayotgan mutaxassislar guruhi qarorlariga asoslanadi. Yetkazib berish tizimi strategiyasini ishlab chiqish ikki bosqichda amalga oshiriladi: birinchi bosqichda, strategik maqsad aniqlanadi va xo‘jalik rivojlanish yo‘nalishi belgilab olinadi. Ushbu bosqichda quyidagi muammolar hal etilishi ko‘zda tutiladi:

1. Bozor talabining o‘zgarishi. Turli taqsimlash kanallaridan o‘tayotgan tovarlar hajmida biror-bir kanal foydasiga siljishlar bo‘lishini ko‘rsatadi.
2. Yetkazib berishga talabning ortishida. Taqsimlash kanallaridagi siljishlar yetkazib berishga talabning ortishida aks etmog‘i lozim.
3. Tovarlarni Pareto tamoyili bo‘yicha taqsimlash. Tovarlarning cheklangan hajmiga asosiy oqim to‘g‘ri keladi.
4. Zaxiralar hajmi va moslashuvchan ishlab chiqarish tizimi. Firmaning bozor talablariga moslashuvchan ishlab chiqarish tizimining tuzilishi va zaxiralar hajmi qulay bo‘lishi lozim.
5. Faoliyatning ayrim turlariga e’tibor. Nafaqat oddiy yoki maxsus, balki faoliyatning o‘ziga xos turlari bo‘lgan: iste’mol yoki maxsus ishlab chiqarish tovarlarini tamg‘alash va qadoqlash kabilarga ham e’tibor berish kerak.
6. Yetkazuvchilar yetkazib berish ko‘rsatkichlarini oshirish. Ushbu bo‘lim mahsulotlarni yetkazish tadbirlarini ishlab chiqish bilan bog‘liq. Birinchi bosqichda firma strategiyasi ishlab chiqiladi (uzoq muddatga mo‘ljallangan tadbirlar). Ikkinci bosqichni birinchi bosqichning davomi desak bo‘ladi. Bunda strategiyani amalga oshirishga yordam beradigan taktikalar ishlab chiqiladi. Taktikaning strategiyadan farqi shundaki, u bozor sharoitlariga mos holda o‘zgaruvchan va qisqa muddatga mo‘ljallanadi. 2-bosqich 1-bosqichda ishlab chiqilgan strategik reja yo‘nalishini ta’minlaydi. Ikkinci bosqich quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
  - ishlab chiqarish quvvati. Yetkazib berish guruhi ishlab chiqarish hajmining kompyuter modellaridan, mahsulot assortimenti, bozorlar,

mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash quvvatidan foydalanib, ishlab chiqarish quvvatini aniqlaydilar;

- taqsimlash milliy tizimlari (TMT) material resurslari o'zgarishlarining TMTning ishlab chiqarish quvvatiga ta'siri hisobga olinadi;

- ko'tarish-transport ishlari. Butun zanjir (yetkazuvchi-iste'molchi)ning hamma qismlari samarali ishlashini ko'tarish-transport tizimining yaxshi ishlashiga bog'liq;

- transport turlari. Transportning turli xillari izlanadi va ishlab chiqarish tizimi yetkazib berish talablarini qondirish usullari ko'rib chiqiladi;

- nazorat tizimlari. Faoliyat natijalarini hisoblash va nazorat qilish;

- yetkazuvchilar. Moliyaviy natijalar;

- umumxo'jalik rejası.

Yetkazib berish strategiyasining korxonalar mahsulotlarini yetkazishda ahamiyati kattadir. Hozirda bozor munosabatlari sharoitida logistik tizim va uning strategiya va taktikasini to'g'ri amalga oshirish xizmatlar va tovarlarning iste'molchilarga sifatli holda yetib borishini ta'minlaydi. Shuningdek, to'g'ri tuzilgan strategiya bir qator muammolarni qisqartiradi va ombordagi zaxiralar qulayligini ta'minlaydi. Korxona yetkazib berish tizimining strategik rejasini tuzayotganda, u ishlab chiqarish funksional strategik rejasining ajralmas qismi bo'lishi lozim. Tuzilgan strategik reja ishlab chiqarish, marketing, tashkiliy bo'lim rejalarini o'zaro bog'lab, umumiylar yaxlitlikni tashkil etishi lozim. Yetkazib berish tizimi strategiyasini ishlab chiqayotganda quyidagilarni nazarda tutish lozim:

- transport operatsiyalari - ulardagи uzilishlar;
- ishlab chiqarish quvvati;
- aloqa (iste'molchilar bilan o'rnatilgan aloqa);
- zaxiralar boshqaruvi;
- yuklash, ortish-tushirish ishlari;
- reja va nazorat tizimi;
- tashkiliy tizim.

Logistik strategik reja tuzish 2 bosqichdan iborat. Logistik strategik reja tuzilishining 1-bosqichida quyidagi savollar ko'rib chiqiladi:

- ehtiyojlarning o'zgarishi;
- logistika tizimi ehtiyojining ortishi;
- mahsulot taqsimotining Pareto tamoyili;
- zaxiralar hajmi va egiluvchan ishlab chiqarish tizimi;

- alohida faoliyat turlariga e'tibor;
- egiluvchanlik;
- ta'minotchilar logistik ko'rsatkichlari ning ortishi.

1-bosqichda barcha xo'jalik funksional qismlari holati aniqlanadi va firma qiyinchiliklari ko'rib chiqiladi, ularni bartaraf qilish choralari ko'riladi.

2-bosqichda firmanın umumxo'jalik funksional rejaları ishlab chiqiladi va bular 1-bosqich strategik yo'nalishini tasdiqlashi lozim. Strategik yo'nalishga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish quvvati;
- milliy taqsimot tizimi;
- yuklash, ortish-tushirish ishlari;
- transport turlari;
- nazorat tizimi;
- ta'minotchilar;
- umumxo'jalik reja lari.

Logistik strategik reja tuzilishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va raqobatchilarning raqobatda g'alaba qozonish imkonini yaratadi.

Har bir rejani tuzish, uning ko'rsatkichlarini hisoblash bilan bog'liq bo'ladi. Yetkazib berish strategik rejası ko'rsatkichlarini hisoblash usullarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

1. Kapital qo'yilma qaytmi (KQ) yoki kapital qo'yilmaga olinadigan foyda.

$$KQ = \frac{\text{Foyda} \times 1\%}{\text{qo'yilgan kapital}} \times 100\%$$

2. Sarmoya hajmiga qarab, kapital qo'yish foydaga qo'shimcha ravishda foyda olish imkonini yaratadi. Yetkazib berish tizimi sarmoya loyihalari bir necha usullar bilan baholanadi. Lekin logistik tizimda har xil tahlil uchun bir xil, ya'ni toza foyda va undan qoladigan qo'shimcha daromad hisoblanadi. Yetkazib berish tizimi samaradorligini oshirish uchun qo'yiladigan sarmoya loyihalari chuqur tahlil qilingan bo'lishi lozim, u loyihaning maqsadi nima? Loyihaga sarflanadigan xarajat va foyda miqdori qancha? Firma rivoji va taraqqiy etishiga ushbu loyihaning ta'siri qanday? Loyiha ta'sirida firmanın tashkiliy tuzilishi qanday

o‘zgaradi kabi savollarga javob berish lozim. Sarmoyaviy loyihaga baho berishning bir necha usullari bor va ular quyidagilar:

1. O‘z-o‘zini qoplash usuli eng oson va eng sodda hisoblash usuli bo‘lib, yetkazib berish tizimiga qo‘yilgan sarmoyani qoplash (Skon) muddati aniqlanadi. Bunda sarmoya summasini daromadga bo‘lib, necha yilda sarmoya loyihasi to‘planishi aniqlanadi. Buni quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz:

Skon - sarmoyani qoplash muddati;

Boshlang‘ich sarmoya kapitali (summasi) - 50000 \$ - Bs;

yillik foyda bashorati - 45000 dol. - Fb;

yillik xarajat bashorati - 35000 dol. - Xb;

yillik qo‘yilma bashorati - 5000 dol. - Vk.

$$\frac{\text{Bs}}{\text{Fb} - \text{Xb}} = \frac{100 \text{ ming.}}{45000 - 35000} = 10 \text{ yil}$$

Bu usul juda qulay bo‘lib, ushbu qulaylik kamchiliklarni ham keltirib chiqaradi: bu formulada ko‘rsatkichlar shunday olinadiki, 1 yildagi ko‘rsatkichlar keyingi yilga mos kelmasligi mumkin.

2. O‘rtacha qoplash usuli (Ukon.), bu usulga amortizatsiya va kapital qo‘yilmasi kiritilgan. Bu usulning ham o‘ziga yarasha afzallik va kamchiliklari mavjud. Bu usulda hisoblash qulay, lekin bunda ham 1000 dol. 5 yildan keyin ham 1000 dol. qilib olingan. Bu usulni quyidagi misolda ko‘ramiz:

Sarmoya hajmi - S - 80000 dol. - K;

yillik daromad bashorati - 60000 dol. - Db;

yillik xarajatlar bashorati - 48000 dol. - Xb;

amortizatsiya - 8000 dol. - A;

yillik qo‘yilma bashorati - 2000 dol. - Qb;

qo‘yilma qoplanish muddati - 10 yil - Skon;

foydalilik - F.

$$P = \frac{Kb}{A} = \frac{2}{8} * 100 = 25\%$$

O‘rtacha o‘z-o‘zini qoplash 10 yil ichida 8000 ming dol.ni tashkil etdi.

$$U_{kon} = \frac{S}{S_{kon}} = \frac{80}{10} = 8 \text{ ming dol.}$$

3. Diskontirovkali usulning bir necha turlari mavjud. Ular quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$R = \frac{S}{(1 + CH)p} \quad R = \frac{S}{(1 + CH)n}$$

Bu yerda : R - diskontirovka narxi, S - yil oxirida olinadigan mablag‘, ch -% miqdori, p- yillar soni. Buni quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin: Agar korxona sarmoyadan 10% foyda ko‘radigan bo‘lsa, 200 ming dol.dan birinchi yil 220 dol., 2-yil 242 dol. bo‘ladi. Lekin diskontirovkani hisobga olganda, 2 yil ichida bu summa 1652 dol.ni tashkil etdi.

$$R = \frac{S}{(1 + CH)p} = \frac{200}{(1 + 0.1)1} = 165.2 \text{ dol}$$

Balans:

Boshlang‘ich xarajatlar - 165,2
10 % birinchi yil uchun - 16,5
1 yil uchun balans - 181818
10 % ikkinchi yil uchun - 18,1
2 yil uchun balans - 200.000

Sof diskontirovka bahosi - diskontirovkalarining umumiyligi balansi bo‘lib, u eng kam diskont darajasida tuziladi. Yetkazib berish loyihasini tuzishda infliyatsiyani ham nazarda tutish lozim. Bundan quyidagi formula kelib chiqadi:

$$R = \frac{S}{(1 + CH + F) * 4\% * p} \quad R = \frac{S}{(1 + CH + F) * p}$$

Bu yerda: R - kelajak mablag‘larining diskont bahosi, S - yilning oxirida olinadigan summa, ch - % miqdori F - infliyatsiya darajasi, p - yillar soni

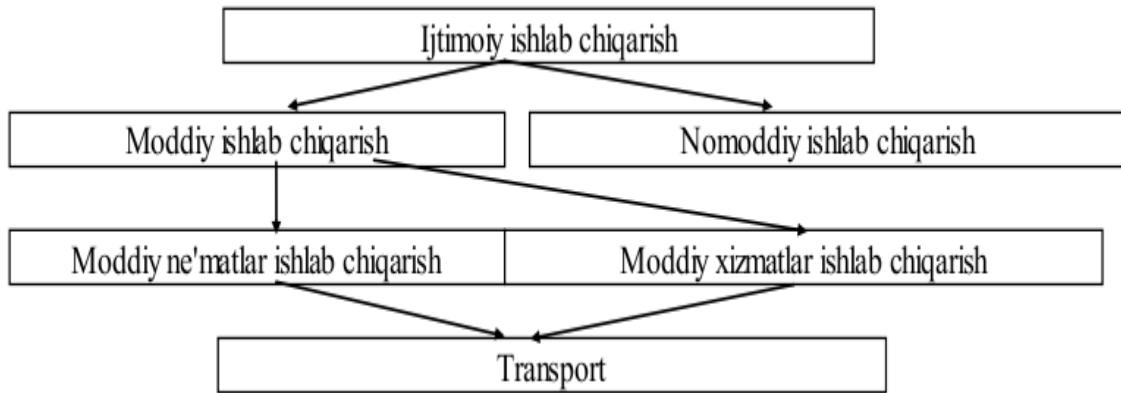
Misol: CH = 10 %; F 15 % ; S 200.

4 yildan keyin 200 dol.ning diskont bahosi qanday bo‘ladi.

$$R = \frac{200}{(1 + 0.1 + 0.15) * k * 4} = 81.296$$

2.2. Transport turlarining moddiy-texnika bazasi

Transport odamlar va yuklarni tashishda bo‘ladigan moddiy ishlab chiqarish tarmog‘idir. Ijtimoiy ishlab chiqarish tuzilmasi moddiy xizmatlar ishlab chiqarishga kiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda transportning o‘rni 5.1.-chizmada ko‘rsatilgan.

2.2.-chizma. Ijtimoiy ishlab chiqarishda transportning o'rni

Moddiy oqimning birinchi xomashyo manbaidan oxiri iste'molchigacha harakatdagi yetkazib berish tadbirlarining muhim qismi turli transport vositalaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Bu tadbirlarni bajarishga ketgan xarajatlar yetkazib berishga ketgan umumiy xarajatlarning 50 % ini tashkil etadi. Bajargan ishiga qarab, transport ikki asosiy guruhga bo'linadi:

1. Ommaviy foydalaniladigan transport, xalq xo'jaligining asosiy tarmog'i bo'lib, yuk va yo'lovchi tashishda aholiga va xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu transport aholiga ham aloqa yo'li tizimida xizmat qiladi. Uni ko'pincha magistral (qandaydir tizimdagi asosiy bosh chiziq, bu yerda aloqa yo'llari tizimi) deb ataladi. Ommaviy foydalaniladigan transport tushunchasi o'z ichiga temir yo'l transporti, suv transporti (dengiz va daryo), avtomobil transporti, havo transporti va quvur transportini oladi.

2. Noommaviy foydalaniladigan transport - ishlab chiqarish ichidagi transport hamda notransport korxonalariga tegishli bo'lgan transport vositalarining barcha shakllari. Transportning noommaviy turidan foydalangan holda yuklar tashishni tashkil qilish ishlab chiqarish yetkazib berishsining predmetidir. Tovar harakatida kanallarni tanlash masalasi yetkazib berish doirasida yechiladi. Transport yetkazib berishsining predmeti ommaviy vazifadagi transport yuk ta'minotini tashkil qilish bilan bog'liq bo'lgan kompleks masalalar hisoblanadi. Transport yetkazib berishsining vazifalari:

- transport tizimlarini, jumladan transport koridorlari va transport zanjirlarini tashkil etish;
- transport jarayonlarining turli xil transport birligini rejalashtirish (aralash ta'minlash holatida);
- transport - ombor jarayonlarining texnologik birligini ta'minlash;

- transport jarayonini ombor va ishlab chiqarish bilan rejalashtirish;
- transport vositasi turini tanlash;
- transport vositasini tekin ta'minlash;
- yetkazishning to'g'ri marketurasini aniqlash.

Transport turini tanlash masalasi yetkazib berish zaxiralarining qulay darajasini tashkil qilish va ushlab turish, qadoqlash va o'rash turini tanlash va boshqa shu kabi masalalar bilan bog'liq holda yechiladi.

Muayyan bir mahsulotni tashish uchun transport turini tanlashda har xil transport turlarining xarakterli xususiyati haqidagi axborot asos bo'lib xizmat qiladi. Yetkazib berish nuqtai nazaridan avtomobil, temir yo'l, suv, havo transportining kamchilik va afzalliklarini ko'rib chiqamiz.

1. Avtomobil transporti. Asosiy funksiyalaridan biri yuqori tezlikda yurish. Avtomobil transporti yordamida yukni kerakli muddatda yetkazib berish mumkin. Transportning bu turi yetkazishning muntazamligini ta'minlaydi. Bu yerda boshqa turlariga nisbatan qadoqlanishiga kamroq talablar qo'yiladi.

Avtomobil transportining kamchiligidagi tashishga nisbatan yuqori tannarxi, ya'ni odatda avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati (eng ko'p miqdor) bo'yicha olinadigan to'lov kiradi. Bu transport turining boshqa kamchiliklariga yuk tushirish va tashish, yukni yo'qotish imkoniyati va avtotransportning yo'lda buzilish imkoniyati borligi, nisbatan yuk ko'tarilish quvvatining pastligi kiradi.

2. Temir yo'l transporti. Transportning bu turi turli ob-havo sharoitlarida yuklarning turli to'plamlarini tashishga yaxshi moslashgan. Temir yo'l transporti yuklarni uzoq masofalarga tashish va tashishning muntazamligi imkoniyatini beradi. Bu yerda yuklash, tushirish ishlari foydali natijani tashkil qilishi mumkin. Temir yo'l transportining afzalligi yuklarni tashish tannarxining nisbatan pastligi.

3. Suv transporti. Dengiz transportining kamchiliklariga tezlik pastligi, yuklarning qadoqlanishi, o'ralishi va mustahkamlanishiga qattiq talablar qo'yilishi, jo'natish chastotasi pastligi kiradi. Ichki suv transporti. Yuk tariflari past uzoqroq masofaga tashishda bu transport turi eng arzon hisoblanadi. Ichki suv transportining kamchiliklariga yetkazib berishning tezligi past bo'lishi kiradi.

4. Havo transporti. Asosiy afzalliklari: tezligi, alohida rayonlarga yetkazish imkoniyati. Kamchiliklariga yuk ta'riflarining yuqoriligi va meteo sharoitlar kiradi (yetkazib berish jadvaliga rioya qilish imkoniyatini tushiradigan meteo sharoitlar).

Transport turini tanlashda ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil farqlanadi.

3-jadval. Transport turini tanlashga ta'sir qiladigan omillar bo'yicha turli transportlar bahosi:

3-Jadval.

Transport turi	Transport turini tankashga ta'sir qiluvchi omil					
	Yetkazib berish muddati	Yuk jo'natish chastotasi	Yetkazib berish jadvaliga rioya qilish ishonchliligi	Turli xil yuklarni tashish qobiliyati	Hududning istalgan nuqtasiga yukni yetkazish qobiliyati	Tashish qiymati
Temir yo'l	3	4	3	2	2	3
Suv	4	5	4	1	4	1
Avtomobil	5	1	1	5	5	2
Quvur	5	1	1	5	5	2
Havo	1	3	5	4	3	5

2.2.1 Avtomobil transporti

U yuklar va yo'lovchilarini relssiz yo'llarda tashuvchi transport turiga kiradi. Ular asosan quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Yuklarni magistral transporti (paroxod, samolyot poyezd va h.k.) ga tushirish va olib borish.
2. Sanoat va qishloq xo'jaligi yuklarini qisqa vaqt ichida tashish.
3. Yuklarni qurilish va savdo uchun tashish.
4. Uzoq masofalarga avtomobil transportida tez buziladigan, qimmatbaho, tez olib borilishi kerak bo'lgan transportning boshqa turlari bilan tashish, tushirish, ortish qiyin bo'lgan yuklarni tashish. Hozirgi davrda iqtisodiyotning biror-bir sohasi o'z vazifalarini avtomobil transportisiz bajara olmaydi. Avtomobil transportiga bo'lgan mehnat va pul sarfi boshqa transport turlaridan ko'proq bo'lsa ham iqtisodiyotning hamma bosqichlarida keng yoyilgan. Avtomobil transportida yuklarni tashish samaralidir. Ayniqsa,, yuklarni «eshikdan eshikkacha» tashishda, yuklarni ortish va tushirishga sarflangan xarajatlar yuklarning yo'ldagi vaqtlarini qisqartiradi.

O'zbekiston Respublikasi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari va mamlakat aholisi ehtiyojlarini qondirish darajasida rivojlangan avtomobil transportiga ega Respublika yuk mashinalari, jumladan, Do'stlik shahar avtomobil zavodida «Mersedes-Benz» so'drovchilar vazifasiga

ko‘ra ixtisoslashtirilgan (o‘t o‘chirish, un, paxta, qurilish materiallari tashish, sanitariya va boshqa) avtomobillar bor.

Respublikada xalq xo‘jaligining sanoat, qishloq xo‘jaligi qurilish, suv xo‘jaligi, aloqa, savdo, sog‘liqni saqlash, kommunal xo‘jaligi, madaniyat, mudofaa va boshqa tarmoqlarda ixtisoslashtirilgan yirik avtotransport korxonalari mavjud.

1999 yilda Respublikada umumiy foydalaniladigan avtomobillar, ya’ni yo‘lovchi tashishga mo‘ljallangan 14,1 ming avtobus va 4,3 mingdan ortiq yengil mashinalari ishladi. Respublika bo‘yicha 2892 avtobus marshrutlarida (593 ta shahar, 1768 ta shahar atrofi, 532 ta shaharlararo) avtobuslar qatnadi. Har kuni 5000 ga yaqin avtobus qatnaydi. 1998 yili avtobuslarda 1879,6 mln. yo‘lovchi tashildi. Umumiy foydalaniladigan yuk va yo‘lovchilar tashuvchi avtomobil transportining yirik korxonalari O‘zavtotransport davlat hissadorlik Korporatsiyasi tarkibiga kiradi. Korporatsiya 1993 yil yanvarda tashkil etilgan. Korporatsiya tarkibiga hissadorlik jamiyatlariga aylantirilgan yo‘lovchi tashishni amalga oshiradigan 99 ta, yuk tashish bilan shug‘ullanadigan 99 ta va aralash 67 ta avtokorxonalar bor. Bu avtokorxonalarda 14 mingdan ortiq avtobus, 24,6 ming yuk avtomobili (10 mingga yaqini o‘zi ag‘daruvchi mashinalar) bo‘lib, ularda 1999 yili 220,6 mln. tonnaga yaqin yuk tashildi (jami transport turlarida tashilgan umumiy yuk hajmining 24,7%i avtomobil transportida tashilgan).

Korporatsiyaning «O‘ztashishtrans» savdo transport birlashmasi va «O‘zbekavtotur» firmasi xalqaro yuk tashish va yo‘lovchilar qatnoviga xizmat ko‘rsatadi. 1999 yil Avstriya, Germaniya, Eron, Xitoy, Turkiya va boshqa mamlakatlarga 16 ming tonna yuk yetkazib berildi. Keyingi yillarda Korporatsiya aholiga avtotransport xizmati ko‘rsatishi rivojlanmoqda.

Tarmoq korxonalari uchun muhandis-texnik xodimlar 12 mutaxassislik bo‘yicha Toshkent avtomobil va yo‘llar institutida, Qo‘qon, Buxoro, Urganch, Toshkent avtomobil va yo‘llar kollejlarida tayyorланади. «O‘zavtotrans» Korporatsiyasi huzurida 15 ta avtomobil o‘quv kombinati va ularning 100 ta filiali ishlaydi. Avtomobil transporti tizimida O‘zbekiston hissadorlik sug‘urta kompaniyasi yo‘lovchilarni sug‘urta qilish ishlari bilan shug‘ullanadi.

2.2.2. Temir yo‘l transporti

Xalq xo‘jaligida temir yo‘l transportining yo‘lovchilar hamda yuk tashishda salmog‘i katta. Respublika temir yo‘l transporti MDH doirasidagi qo‘shni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarini amalga oshirishda muhim o‘rinda turadi. 1999 yilda respublikada xalq xo‘jaligiga tegishli umumiyligi 6,6 ming km, shu jumladan, umumiyligi foydalaniladigan qismining uzunligi 25 ming km, asosan sanoat korxonalariga tortilgan temir yo‘l uzunligi 3,1 ming kmni tashkil etadi. 1994 yil noyabrda O‘zbekiston Respublikasida joylashgan temir yo‘l korxonalarini va bo‘linmalari, loyiha-konstrukturlik va boshqa tashkilotlari va muassasalarini negizida «O‘zbekiston temir yo‘llari» davlat hissadorlik kompaniyasi tashkil etildi. O‘zbekiston Respublikasi mamlakat mustaqilligi va iqtisodiyoti uchun ulkan ahamiyatga ega bo‘lgan Xitoy, Koreya, Yaponiya, Eron, Turkiya va G‘arbiy Yevropaning janubi bilan tutashtiradigan «TransOsiyo» magistrali (Istambul - Toshkent - Olma Ota - Pekin) qurilishida ishtirok etmoqda.

«O‘zbekiston temir yo‘llari» 50 mingdan ortiq turli yuk vagoni va Germaniyada tayyorlangan refrijiratorlari, 1450 yo‘lovchilar tashiladigan vagonga ega. Kompaniyaning temir yo‘ldan foydalanishiga mas’ul bo‘lgan Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Orol bo‘yi, Qarshi bo‘limlari bor. 1999 yil umumiyligi foydalaniladigan temir yo‘l transportida 46,2 mln.t yuk tashildi. 20 tonnali konteynerlar bilan yuk tashish respublikadagi 11 ta stansiyada amalga oshirildi.

Tashiladigan yuklarning asosiy qismini qurilish materiallari, bulardan 21 % taxta, 3% neft va neft mahsulotlari, 35 % g‘alla, sement, kimyoviy mahsulotlar va mineral o‘g‘itlar, ko‘mir, sabzavot va boshqa xalq xo‘jaligi yuklarini tashkil etadi. 1999 yil temir yo‘l transportida 14,4 mln. yo‘lovchi tashildi. Yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatishda, ayniqsa,, shaharlar atrofidagi qatnovda elektropoyezdlardan tobora kengroq foydalanilmoqda.

O‘zbekistonning yagona temir yo‘l tarmog‘ini vujudga keltirish bo‘yicha Navoiy-Nukus yo‘nalishlarida temir yo‘lni qayta qurish va elektrlashtirish boshlandi. Urganch-Beruniy elektrlashtirilgan yangi temir yo‘l qurilishi bu hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Respublikada poyezdlar harakatini boshqarish yagona dispetcherlik markazi mavjud bo‘lgan Toshkentda amalga oshiriladi. Poyezdlar harakatini boshqarish tizimlarida avtomatlashtirilgan xizmat ko‘rsatadigan yuqori quvvatli axborot hisoblash markazi ishlab turibdi.

Yo'lovchi tashuvchi eng yuqori tezligi 100 km/soatni, yuk tashuvchi poyezdlarning tezligi 80 km/soatni, stansiyalararo yo'llarda yo'lovchilar tashuvchi poyezdlar 60 km/soat, yuk tashuvchi poyezdlari 35 km/soat tezlikda harakat qiladi. «O'zbekiston temir yo'l» kompaniyasining lokomotiv parki yangi turdag'i teplovozlar, elektorovozlar, elektoropoyezdlardan tashkil topgan. Yo'lovchilar tashiladigan va yuk vagonlarini ta'mirlash, temir - beton shpallar tayyorlanadi. Toshkent, Xovos, Qo'qon, Andijon lokomotivlarini ta'mirlash o'zlashtirilgan. «O'ztemiryo'lta'mirlash» ishlab chiqarish birlashmasining bosh korxonasi Toshkent teplovozlarning zavod ta'miri hamda yo'lovchilar tashiladigan vagonlarning qayta ta'mirlanishi, Paxtaobod zavodida yopiq vagonlar, platformalar va yarim vagonlarni ta'mirlash amalga oshiriladi.

2.2.3. Havo yo'l transporti

O'zbekiston jahondagi ko'p mamlakatlarning poytaxtlari, yirik shaharlar sanoat markazlari bilan havo yo'llari orqali bog'langan. Respublika mustaqillikka erishgandan so'ng, 1992 yili yanvardan sobiq Ittifoq tasarrufida bo'lgan O'zbekiston fuqaro aviatsiyasi boshqarmasi, fuqaro aviatsiyasining 243 ta ta'mirlash zavodi, «Aviaqurilish» birlashmasiga qarashli «Aviamaxsusmontajsozlik» negizida «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi tashkil etildi. Respublikaning, ayniqsa,, xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy, turistik aloqalarini yo'lga qo'yishda mamlakatning o'z transporti muhim rol o'ynayapti. «O'zbekiston havo yo'llari»ning bir qancha Osiyo va Yevropa, Amerika mamlakatlarida vakolatxonalari ochildi. 1993-1999 yillarda 19 ta yangi xalqaro marshrutlarda samolyotlar qatnovi yo'lga qo'yildi. 1991-1999 yillarda xalqaro marshrutlarda tashilgan yo'lovchi soni 30 mingdan 245 mingga yetdi. «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi Germaniya, Fransiya, Rossiya firmalari bilan turli sohalarda hamkorlik qilmoqda. 1993 yilda shunday hamkorlik natijasida Yevropaning yirik «Eirbas industri» konsernidan «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi sotib olgan Eirbas A-310-300 aerobuslari xalqaro marshrutlari yo'lovchilarga xizmat ko'rsata boshladи. «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniyasi quyidagi havo kemalariga ega: qishloq xo'jaligi ishlariga mo'ljallangan AN-2, milliy havo yo'llarda qatnaydigan AN-24, YAK-40 xalqaro toifadagi IL-86, TU-154, A-310, V-767 kabi samolyotlar, vertolyotlar parkida MI-2, MI-8, KA-26 kabi mashinalar bor. Viloyat markazida aeroportlar TU-154, Samarqand, Namangan, Urganch,

Termiz aeroportlari IL-62, IL-72, Nukus aeroporti IL-86, A-310 aerobuslarini qabul qilishga qodir. Toshkent, Samarqand, Termiz aeroportlari xalqaro maqomga ega. Respublika hukumati qaroriga ko‘ra Uchquduqda jahondagi eng ilg‘or andozalarga mos keladigan katta yangi aeroport qurishga tayyorgarlik boshlangan. Respublika aviatsiya transporti uchun uchuvchilar, texnika xizmati tarkibi, yerdagi xizmat xodimlari milliy aviakompaniyaning uchish - o‘quv texnika markazida va Toshkent aviatsiya institutida tayyorlanadi.

2.2.4. Suv transporti

Suv transporti deb, suv orqali yuklarni yoki yo‘lovchilarni tashuvchi transportga aytildi. Tashish tabiiy (daryo, dengiz, ko‘llar, okeanlar) orqali va sun’iy (kanal, suv omborlari va h.k.) yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Suv transporti 2 ga bo‘linadi:

1. Dengiz orqali
2. Ichki suvlar orqali.

Daryo transporti. Yuk va yo‘lovchilarni asosan ichki suv yo‘llari orqali tashuvchi transport turiga kiradi. Daryo transporti quyidagilarga bo‘linadi:

1. Magistral daryo yo‘llari yoki xalqaro davlatlar o‘rtasidagi tashqi savdoni amalga oshirishga xizmat qilish. Dunay, Oder, Reyn, Amur.
2. Rayonlararo. Davlat ichidagi yirik rayonlararo tashish Volga, Missisipi, Amudaryo.
3. Mahalliy, ya’ni rayonlararo yuklarni tashishni amalga oshirish.

Daryo transporti bir necha davlatlarda mavsumiy ish ko‘rsatishiga qaramay, transportning boshqa turlariga qaraganda ancha samaraliroqdir. Masalan, katta daryolarda kemachilikni tashkil qilishning birinchi bosqichidagi xarajatlar temir yo‘lni tashkil qilishdagi xarajatlardan 8-10 marta arzon. Magistral daryolarda yuklarni tashish temir yo‘l narxlaridan 55 %, avtotransportdan 3-5 barobar arzon bo‘ladi.

1999 yilga kelib, O‘zbekistonda suv yo‘llarining umumiyligi 2800 kmga yetdi. Amudaryo, Panjdan Mo‘ynoqqa qadar paroxodolar qatnovi amalga oshirildi.

Daryo suvining kamayishi va Orol dengizining qurib borishi natijasida suv yo‘llari keskin qisqardi, ammo shunga qaramay, 1999 yili daryo transportida 1420 ming t yuk tashildi. O‘rta Osiyo paroxodchiligi Turkmaniston, O‘zbekiston, Tojikiston o‘rtasida taqsimlandi. 1994 yili may oyida O‘zbekiston Respublikasida joylashgan daryo floti

bo‘linmalarini boshqarish tartibi qayta tashkil etildi. O‘rta Osiyo paroxodchiligi O‘zbekistonligi bo‘linmalari negizida «Termiz daryo porti», «Qoraqalpog‘iston daryo floti» ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etildi. «O‘zavtotrans» Korporatsiyasi huzurida daryo floti ishini muvofiqlashtirish bo‘yicha boshqarma tuzildi. Respublikada Termiz daryo porti, Shorlovuq, To‘rtko‘l, Beruniy, Qoratog‘, Xo‘jayli bandargohlari, Amudaryo orqali To‘rtko‘l-Xonqa, Chalish-Beruniy suzma ko‘priklari, Xo‘jayli kema ta’mirlash zavodi ishlab turibdi. Termiz porti 2,5 mln. t yuk qabul qilish, jo‘natish quvvatiga ega. Afg‘onistonning Xayraton bandargohi orqali eksport-import yuklari yetkazib berishda xalqaro, shuningdek, birjalar, zemlesoslar, suzuvchi port kranlari va boshqa yordamchi kemalar, texnika vositalari bor. Respublika suv yo‘llarining umumiyligi 1000 kmga yaqin. Xalq xo‘jaligi yuklari asosan Termiz-Xayraton, Shorlovuq-To‘rtko‘l, Xo‘jayli-To‘rtko‘l, Xo‘jayli-Beruniy, Qoratog‘-Taxiatosh yo‘nalishlarida tashiladi. 1999 yil daryo flotida 132,7 ming t yuk tashildi. O‘zbekistonning port va bandargohlari temir yo‘llari bilan bog‘langan. Daryo floti uchun mutaxassislar Chorjo‘y daryo texnikumi va Odessa floti muhandislari institutida tayyorlanadi.

2.3. Avtotransport harakatlanuvchi tarkibining xizmatlari

Yetkazib berishning rivojlanishi transport siyosatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Firmalar xo‘jalik faoliyatida ishlab chiqarish va transport ishlarining sinxronizatsiyasini ta’minalash Konban (aniq muddatga) tizimlarida keng qo‘llaniladi. Uni transportda qo‘llashning mohiyati shundaki, agar asosiy ishlab chiqarishda qat’iy jadval bo‘yicha texnologiya, ya’ni mavjud materiallar, xomashyo, yarim fabrikat va komplektlash buyumlari zaxiralari hajmi haqidagi axborotlar qo‘llansa, unda yetkazib berish tashkilotlari mos ravishda qisqa oraliqlarda (Konban tizimi) va qat’iy belgilangan vaqtida (aniq muddatda) amalga oshiriladi. Bu texnologiya bo‘yicha yuklarning hajmi va berilishi aniq vaqtida bo‘ladi. Masalan, avtomobil yig‘ish zavodining asosiy konveyeridan avtomobil omborga emas, balki vagonga tushadi va ayni vaqtida EHM tomonidan boshqariladigan yuklash qurilmasi, avtomashinalarning navbatdagi to‘dasini yuklash uchun keyingi vagonni qo‘yadi. Bu texnologiya qimmat turadigan omor xo‘jaligisiz ishlashga imkon beradi va kapital aylanishini tezlashtiradi. Natijada materiallar zaxirasi normativi qisqaradi. Masalan, Yaponiyada ularga 2 va 5 sutkalik ehtiyoj bo‘lsa, (Nissan) avtomobil yig‘ish zavodida komplektlash buyumlari zaxirasi faqat 2 soatga

mo‘ljallangan (aniq muddatga) tizimida ishlashga o‘tishi tovarlar realizatsiyasiga ketadigan vaqtini 2 martaga qisqartiradi. 70-80 yillardan boshlab, transport va ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatish organik birikib, yagona ishlab chiqarish transport-taqsimot tizimiga aylandi. Transportga katta tizim, ya’ni logistik zanjirning tarkibiy qismi, deb yangicha yondashish, uni har xil sohalarga qo‘yib chiqish ehtiyojini keltirib chiqardi. Bunda transport material texnik ta’milot tizimida ishlab chiqaruvchidan tortib, so‘nggi iste’mol qiluvchigacha bo‘lgan oraliqda qaraladi. Avtomobil transportini erkinlashtirish va aniq muddat tizimi uning faoliyat doirasi kengayishiga olib keldi. Avtomobil transportida odatda qisqa va o‘rtacha uzoqlikda tashiladigan bo‘lsa, AQSH da 1600 km gacha bo‘lgan masofada komplektlash buyumlari va tayyor mahsulot tashishda undan foydalanilmoqda. G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ham nafaqat ichki, balki xalqaro miqyosda avtomobil transporti salmog‘i ko‘tarildi. Aniq muddat tizimida temir yo‘l transporti avtomobil transportiga nisbatan unchalik qo‘l kelmaydi. 80-yillarning oxiriga kelib, AQSH da bu yetkazib berish tizimida ishlovchi ishlab chiqarish firmalarining 49 %, temir yo‘l xizmatidan foydalanish darajasini tushirdi. Bir qancha firmalar ular xizmati darajasini saqladi va faqat 2 % firmalar undan foydalanishni ko‘paytirdi. Lekin, bu yangi tizimda temir yo‘l transportidan foydalanish kamayishi kerak, degani emas. Temir yo‘l transportining konteyner va poyezdlarning harakati tezligi juda ham foydali. Temir yo‘l transportida yuk yetkazishni tezlashtirish maqsadida konteyner ta’milotini kengaytirish mumkin.

Logistik zanjirda ichki SUV transportining qo‘llanishi ma’lum darajada ko‘pchilik davlatlarda mas’uliyatliligi bilan cheklangandir. Lekin ichki SUV yo‘llari avtomobil yo‘llariga nisbatan muqobil transport sifatida foydalaniladi. Aniq muddat tizimini qo‘llash natijasida SUV transportida yuk yetkazish tezligini oshirish zarur bo‘lgan paytda qo‘llash kengaydi.

Jahon xo‘jaligi amaliyotida logistik konsepsiyaning tebranishi ma’lum darajada dengiz va havo transportida qit’alararo yuk tashish hajmining ortishiga olib keldi. Aviatsiya orqali yuk tashishlar ichki muloqtlarda ham ko‘payib bormoqda. Masalan, aniq muddat tizimida ishlovchi firmalarning faoliyatida havo transportiga bo‘lgan talab 29 % ga o‘sdi, faqat 5 % firmalar uning xizmatini tatbiq etmadilar.

«Qat’iy grafik» tizimi bo‘yicha ishlaydigan logistik tizim tovar va materiallarni sotish, ular bilan ta’minlash ishlarida yuqori samaraga erishgan, chunki yuklarni yig‘ish va taqsimlash bilan shug‘ullanadigan yangi xizmat turini ishlab chiqqan. Natijada o‘tkazilayotgan

operatsiyalarga kamroq mablag‘ sarflanadi va xizmat ko‘rsatishning yuqori sifati ta’minlanadi. Mahsulot yetkazib berishda, asosan avtotranslarning marshrut bo‘yicha harakat qilishi tushuniladi. Mahsulotni avtomobil transporti bilan yetkazib berishda, asosan yetkazib berishning kam xarajatligi va avtomobil harakatining mehnat unumdorligini kamayishini tashkil qilish ko‘zda tutiladi. Avtomobil transportida mahsulotlarni yetkazib berish quyidagi 2 usulda amalga oshiriladi:

- a) tebranish usulida;
- b) halqa usulida.

Mayatnik usuli asosan 2 ta yuk tashish punktini o‘zaro bog‘laydi va bu jarayon takrorlanadi. Halqa usulida esa avtomobilni bir necha ishlab chiquvchi va iste’molchi bog‘laydi.

Transport turini tanlash masalasi yetkazib berish zaxiralarining eng qulay darajasini tashkil qilish va ushlab turish, qadoqlash va o‘rash turini tanlash va boshqa shu kabi masalalar bilan bog‘liq holda yechiladi.

Muayyan bir mahsulotni tashish uchun transport turini tanlashda har xil transport turlarining xarakterli xususiyati haqidagi axborot asos bo‘lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarish va mahsulotlarni iste’mol qiluvchilar uchun xarakterli bo‘lgan yetkazib berishning asosiy holati (iste’molchining ustunligi, servisning yuqori darajasi, bajarish vaqtining qisqarishi va boshqalar) transport tarmog‘idagi korxonalarga bog‘liq transport xizmatlari bozorining raqobat mavjud bo‘lgan sharoitda, farqli tomoni shundaki, transport tarmog‘idagi korxonalar bu masalani kompleks qaror qabul qilish yo‘li bilan ishlab chiqadi. Bunday siyosatga transport jarayonini kompleks yuzaga keltirishga qaratilgan barcha qaror va harakatlar kiradi.

AQSHda yetkazib berish faoliyatidagi yuk tashuvchi firmalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, transport firmalari o‘z faoliyatini deversifikatsiyalashi yaxshi natijalar bermoqda. Bu xaridorlarni jalb qilish, daromadni oshirish, yangi texnologiyalarning kirib kelishini tezlashtiradi, transport xizmati bozoridagi holatni mustahkamlaydi. O‘z navbatida, ko‘pchilik ishlab chiqarish korxonalari ko‘pgina logistik vazifalarni bajarishdan o‘zini olib qochadi.

AQSH iqtisodiyotining turli tarmoqlarida faoliyat ko‘rsatadigan 350 ta korxonani tadqiq qilishdan shu narsa aniqlandiki, ularning 70 % i yuklarni tashish bo‘yicha hisob-kitobni rasmiy lashtirish va amalga oshirish vazifalarini transport firmalariga bergen. Taxminan 20-22 % korxonalar yuk tashish bo‘yicha bahoni belgilash, ombor operatsiyalari va tovar yetkazishning qulay marshrutini aniqlash kabilar bilan bog‘liq ishlardan

transport korxonalarini hisobiga o'tkazgan. Transport firmalari amaliyoti ko'rsatmoqdaki, qo'shimcha xizmat ko'rsatish yaxshi natijalar bermoqda. O'z vazifalarining ba'zilarini transport firmalariga bergan, ishlab chiqaruvchi firmalar ham endilikda asosiy faoliyati samaradorligini ta'minlashga e'tibor bermoqda.

Transport korxonasining kommunikatsiya doirasidagi siyosatiga taklif qilinayotgan xizmatlar haqidagi axborotni mijozlarga yetkazish va xaridorlarga imkon boricha katta hajmda xizmatlardan foydalanishda ta'sir o'tkazish maqsadlari kiradi. Bu siyosatning ikkinchi maqsadi transport va yuk jo'natuvchi firmalar o'rtasidagi o'zaro aloqada hisoblash texnikasini qo'llash va ma'lumotlarni elektron almashish asosida rivojlantirish va mukammallashtirish.

2.4. Zaxiralarni boshqarish va tovar siyosati

Tabiatdan olingan xomashyo oxirgi iste'molchiga tayyor mahsulot ko'rinishida yetib borgunga qadar harakatlanadi, boshqa materiallar bilan aloqada bo'ladi, unga qayta ishlov beriladi va hokazo. Moddiy harakatlanuvchi zanjir bo'yicha harakatlanib, xomashyo (keyinchalik yarim tayyor va tayyor mahsulot) doimo to'xtab qoladi, u yoki bu ishlab chiqarish yoki yetkazib berish operatsiyasida o'z navbatini kutadi. Zaxiralar to'g'risidagi umumiyligini qabul qilingan ta'rif quyidagilar: moddiy zaxira - ishlab chiqarish va muomalaning har xil bosqichlarida bo'lgan sanoat - texnik mo'ljaldagi mahsulot ishlab chiqarish yoki shaxsiy iste'mol jarayoniga kirishni kutayotgan xalq iste'moli tovarlari va boshqa tovarlardir. Zaxiralarini tashkil etish doimo xarajatlar bilan bog'liqdir. Zaxiralarini tashkil qilish va saqlash bilan bog'liq bo'lgan asosiy xarajatlar quyidagicha:

- muzlatilgan moliya mablag'lari;
- maxsus jihozlangan xonalarni tashkil etish bo'yicha xarajatlar;
- maxsus xodimlarning ish haqlari;
- buzilishi, o'g'rilikning doimiy tavakkali.

Zaxiralarining mavjudligi - xarajatlar. Ammo zaxiralarining mavjud emasligi ham xarajatlar, lekin ular har xil yo'qotishlar shaklida bo'ladi. Zaxiralarining mavjud emasligi bilan bog'liq bo'lgan asosiy yo'qotishlar quyidagicha:

- ishlab chiqarishning turib qolishidagi yo'qotishlar;
- talab mavjud bo'lgan vaqtida omborda tovar yo'qligi natijasidagi yo'qotishlar;

- yuqori narxlarda kichik hajmdagi tovar to‘dalarini sotib olish natijasidagi yo‘qotishlar va boshqalar.

Quyida moddiy zaxiralarni tashkil etish uchun qanday asoslar borligi sanab o‘tilgan:

- mustahkamlangan yetkazib berilish jadvalining buzilishi ehtimoli. Bunda ishlab chiqarish jarayoni to‘xtab qolmasligi uchun zaxira kerakdir. Bu, asosan uzluksiz ishlab chiqarish davriga ega bo‘lgan korxonalar uchun muhimdir;

- talab tebranishi ehtimoli. Biron - bir tovar guruhiga talabni oldindan ayta bilish mumkin, ammo aniq tovarga talabni istiqbollash qiyindir. Shuning uchun tovarning yetarli zaxirasiga ega bo‘linmassa, talabning qondirilmaslik ehtimoli bor, ya’ni mijoz orqaga xaridsiz va pul bilan qaytadi;

- ba’zi tovar turlarining mavsumiy ishlab chiqarish tebranishlari, asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga tegishlidir;

- yirik tovar to‘plamasini sotib olganlik uchun chegirmalar ham zaxiralarni tashkil etish sababi bo‘lib qolishi mumkin;

- olib-sotarlik natijasida ba’zi bir tovarlar narxi tez ko‘tarilishi mumkin. Bu narx ko‘tarilishini oldindan ko‘rib bilgan korxona bozor narxining ko‘tarilishi natijasida foyda olish maqsadida tovarlar zaxirasini tashkil etadi;

- buyurtmani qayd etish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar har bir yangi buyurtmani qayd etish qator ma’muriy xarakterdagi xarajatlar bilan bog‘liq (yetkazib beruvchini qidirish, u bilan muzokaralar o‘tkazish, mehnat yo‘llanmalari va boshqalar). Bu xarajatlarning buyurtmalari sonini kamaytirish natijasida yangi buyurtirilgan to‘dalar hajmini oshirish natijasida va zaxirani tashkil etish natijasida kamaytirish mumkin;

- ishlab chiqarish va taqsimlash bo‘yicha jarayonlarni bir tekis tashkil etish imkoniyati. Faoliyatning bu ikki turi bir-biri bilan bog‘liqdir: ishlab chiqarilgan mahsulot taqsimlanadi. Zaxiralar mavjud emasligida taqsimlash tizimidagi moddiy oqimlar tezkorligi o‘zgarishiga mos holda o‘zgaradi. Taqsimlash tizimidagi zaxiralarning mavjudligi realizatsiya jarayonini ishlab chiqarishdagi shart - sharoitdan qat’i nazar, muntazam tashkil etishga imkoniyat yaratadi. O‘z navbatida ishlab chiqarish zaxirasining mavjudligi xomashyo va yarim tayyor mahsulotlarni yetkazib berishdagi uzilishlarni tekislaydi, ishlab chiqarish jarayonining tekis borishini ta’minlaydi;

- xaridorlarga zudlik bilan xizmat ko‘rsatish imkoniyati. Xaridorning buyurmasini quyidagi usullarning biridan foydalanib, bajarish mumkin:

a) buyurtma qilingan tovarni ishlab chiqarish;

b) buyurtma qilingan tovarni sotib olish;

v) buyurtma qilingan tovarni mavjud bo‘lgan zaxiradan olib berish.

So‘nggi usul eng qimmat usul hisoblanadi, chunki zaxiralar saqlanishini talab etadi. Ammo raqobat sharoitida buyurtmani tezda bajarish xaridor uchun kurashda hal qiluvchi omil hisoblanishi mumkin;

- ehtiyyot qismlari yo‘qligi natijasida ishlab chiqarishning turib qolishini minimumga olib kelish;

- ishlab chiqarishning boshqarish jarayonini yengillashtirish. Korxona ichida ishlab chiqarish jarayonining har xil bosqichlarida yarim tayyor mahsulotlar zaxiralarini yaratish.

Yuqorida sanab o‘tilgan sabablar shuni ko‘rsatadiki, tadbirkorlar ishlab chiqarishda ham, savdoda ham zaxiralarni tashkil etishi lozimdir, aks holda muomala xarajatlari ko‘payadi, ya’ni foyda kamayadi.

Zaxiralarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqishga korxonalarining tovar siyosati e’tiborga olinadi. Tovar xaridorning istak-ehtiyojlarini qondirish, unga foyda olib kela oladigan fizik obyekt yoki xizmat, shuningdek, ramziy xususiyatlар va majburiyatlar. Shu tomondan tovar xaridor nuqtai nazaridan ko‘riladi. Xaridor faqatgina tovarni fizik obyekt sifatida emas, balki bu tovar sotilishiga yordam beradigan xizmatlarni ham sotib oladi. Shunday qilib, aytish mumkinki, tovarlar moddiy, xizmatlar esa mavhum, ammo birinchilari ham, ikkinchilari ham xaridor talabini qondirishga mo‘ljallangan va yetkazib berishning o‘rganish predmeti hisoblanadi. Yetkazib berishda tovar tushunchasi o‘z ichiga haqiqiy tovarni moddiy shaklda oladi, xizmat esa tovarning harakatlanish usullari sotish, rag‘batlantirish, mahsulot sifatini yaxshilash bilan bog‘liq ishlab chiqarish jarayonlari tushuniladi. Tovar birlamchi, ya’ni mahsulotning aniq maxsus turida ko‘rinishi mumkin. Tovar assortimenti va tovar nomenklaturasi tushunchalari mavjud. Tovar assortimenti - o‘zaro bir yoki undan ko‘p belgi bo‘yicha bir-biri bilan bo‘lgan tovar guruhidir: umumiy xaridor guruhi, umumiy taqsimlash kanali, narxlarning o‘xshash kengligi. Tovar nomenklaturasi - savdoga taklif etiladigan barcha tovar assortimenti guruhlari tovar birliklarining yig‘indisidir. Tovar nomenklaturasi uch ko‘rsatkich bilan xarakterlanadi:

1. Kenglik.

2. Guruhlilik.

3. Ketma - ketlik.

Tovar nomenklaturasining kengligi - har bir assortment guruhining umumiy yig‘indisi.

Tovar nomenklaturasining guruhliligi - har bir assortiment guruhida alohida tovar turining soni.

Tovar nomenklaturasining ketma-ketligi - oxirgi iste'molchi, taqsimlash kanallari va boshqa ko'rsatkichlari nuqtai nazaridan har xil assortiment guruh tovarlar o'rtasidagi yaqinligi darajasini belgilaydi.

Tovar siyosati mahsulot zaxiralarini korxonalarda shakllantiradi. Yetkazib berishda «aniq muddat» tamoyili zaxiralarni qisqartirish yoki yo'qotgan uchun xaridda ishlatiladi. Kerakli material mos bo'lган tovar taqsimlash markazida, kerakli vaqtida va uni buyurtmadan so'ng yo'qotishlarsiz va yaxshi holatda yetkazib berish ko'zda tutiladi.

«Aniq muddatga» tamoyili uzoq muddatga mo'ljallangan va xizmat ko'rsatkichlarining yuqori sifatini ta'minlovchi bir kechada ishonchli yetkazib beruvchilarni ko'zda tutadi. Ishlab chiqaruvchilar va yetkazib beruvchilar orasidagi yaqin hamkorlik buyurtmani loyihalashtirish, sifat ustidan nazoratni ta'minlash, ishlab chiqarishning barqaror jadvallarini ishlab chiqishda o'zaro aloqadorlikni ko'zda tutadi.

Bu uslub bo'yicha mahsulotning omadli sotilishi uchun transport turi va tovarni unga ortish turi katta ahamiyatga ega. Shuningdek, ayrim kompaniyalar «aniq muddatga» uslubidan foydalanish uchun, yetkazib beruvchilar sonini kamaytirib, ularni o'z korxonalariga geografik yaqinlashtiradilar.

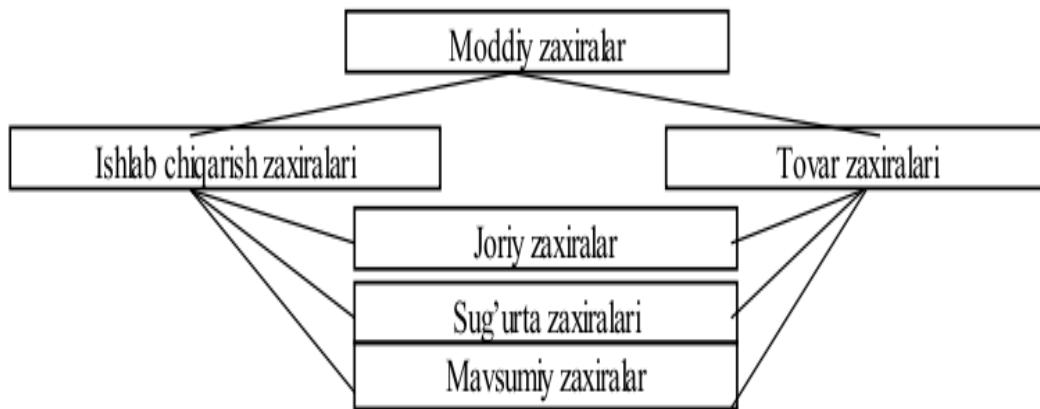
Aytib o'tilganidek, zaxira tushunchasi moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini qamrab oladi, chunki xomashyoning birinchi manbadan so'nggi iste'molgacha bo'lган harakatida moddiy oqim barcha maydonchalarda zaxira ko'rinishida yig'ilishi mumkin. Bunda har bir maydonchada moddiy zaxiralarni boshqarish o'z xususiyatiga ega. Xomashyoni mahsulotga aylantirish yo'lida va bu mahsulotning so'nggi iste'molchiga yetkazilishida zaxiralarning ikki asosiy turi tashkil etiladi: (16-chizma)

Ishlab chiqarish zaxiralari.

Tovar zaxiralari.

O'z navbatida bu zaxiralardan har biri uch turga bo'linadi:

a) joriy zaxiralar; b) sug'urta zaxiralar; v) mavsumiy zaxiralar.

2.3.-chizma. Moddiy zaxiralarining asosiy turlari

2.5. Zaxiralarning belgilanishi va turlari

Zaxiralar yetkazib beruvchi, ishlab chiqaruvchi va iste'molchi orasidagi bevosita bog'lanishni kuchsizlantirish uchun xizmat qiladi. Zaxiralar mavjudligi ishlab chiqarishni optimal xizmatdagi partiyalar bilan yetkazib berilayotgan xomashyo bilan ta'minlashga, shuningdek, xomshyoni optimal hajmdagi tayyor mahsulotga aylantirish imkonini beradi. Xomashyo zaxiralari shu xomshyoni yetkazib beruvchining mahsulot ishlab chiqaruvchiga bo'lган bog'lanishini kuchsizlantiradi. Ishlab chiqarish jarayonida bo'lган yarim tayyor mahsulotlar zaxirasi alohida sexlarning bir-biriga bo'lган bog'lanishini kamaytiradi.

Zaxiralar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bufer zaxiralar yetkazib beruvchi va iste'molchilar orasida tashkil etiladi. Bu zaxiralar materiallar harakati bilan bog'liq bo'lган qoplamlar uchun o'z vaqtida etib kelmaslikni to'ldirish, mahsulotni xarid qilish imkoniyatini ta'minlash, shuningdek, mahsulotni qulay hajmdagi partiyalar bilan ishlab chiqarish uchun ishlataladi.

2. Tayyor mahsulot zaxiralari qulay hajmdagi mahsulot partiyalari bilan ishlab chiqarishni ta'minlash, kutilayotgan talabni qondirish, haqiqiy talabning istiqbollashgan zaxiradan farqlanishini qoplash maqsadlariga xizmat qiladi.

3. Ushlanib qolishlarni qoplash uchun zaxiralar material resurslarning harakatlanishi bilan bog'liqidir. Agar ushlanib qolish vaqt ma'lum bo'lsa, bunday zaxiralar hajmini aniqlash qiyinchiliklar tug'dirmaydi.

4. Kutilayotgan talabni qondirish uchun kerak bo'lган zaxiralar istiqbollashayotgan talabni qoplash uchun xizmat qiladi. Talabning hajmi

va vaqtি aniq hisoblangani uchun bunday zaxiralarning aniqlanishi qiyinchiliklar tug‘dirmaydi.

5. Kafolat zaxirasi talabning aniqlab bo‘lmaydigan o‘sishini qondirish uchun xizmat qiladi. Bu zaxiralarning mavjudligi haqiqiy talabning istiqbollashayotgan talabdan farqini qoplaydi.

Yetkazib berish konsepsiyasining amaliyatda qo‘llanishi korxona va firmalarda yalpi zaxiralarning muvofiqligi bilan bog‘lanadi. Zaxiralarni qulaylashtirish mezoni xarid bo‘yicha xarajatlar mahsulotning yo‘qligi natijasida hisoblanadi.

Xarid bo‘yicha xarajatlarga quyidagilar kiradi: buyurtmani qayd etish bo‘yicha xarajatlar; yetkazib beruvchilar bilan yetkazib berilgan tovarlar va kommunikatsiya haqida shartnomani qayd etish bo‘yicha xarajatlar, agar transportda tashish narxi qabul qilinayotgan tovarning narxiga kirmasa; transport xarajatlari, tovarni qabul qilish va omborda saqlash xarajatlari. Bularning ayrimlari buyurtmada belgilanadi va buyurtma hajmiga bog‘liq bo‘lmaydi. Boshqalari esa, masalan, transport va ombor xarajatlari buyurtma hajmiga proporsional bog‘liqdir.

Zaxirani saqlash bo‘yicha xarajatlar omborda mahsulotni ma’lum vaqt davomida saqlash xarajatlari bilan belgilanadi va bevosita ombordagi mahsulot hajmiga bog‘liq bo‘ladi. Bunga ombor xarajatlari, renta xarajatlari (agar inshoot ijara qilingan bo‘lsa), ishlab chiqaruvchi birlikka tegishli omborlarning mohiyati uchun joriy xarajatlari kiradi. Bu tur xarajatlarga kapital xarajatlar kiradi. Bu guruhgа, shuningdek, sug‘urta va soliq xarajatlari ham kiritiladi. Sug‘urta xarajatlari zaxira yong‘in yoki o‘g‘rilik natijasida yo‘qolishlaridan himoya sifatida ishlatiladi. Zaxiralar hisoblangan kun bo‘yicha soliqqa tortiladi. Bu guruhgа tabiiy ofat va zaxiralarning buzilishlari natijasidagi yo‘qotishlar ham kiritiladi.

Mahsulot yo‘qligi natijasida ishlab chiqaruvchi omborda mahsulot yo‘q bo‘lganligi natijasida to‘satdan hosil bo‘lgan talabni qondira olmaydigan yo‘qotishlarga duch keladi. Bu yo‘qotishlar ikki turga bo‘linishi mumkin:

1. Yo‘qotilgan sotishlar qiymati, bunda buyurtmachi o‘z buyurtmasini boshqa ishlab chiqaruvchiga beradi. Bu usulda xarajatlar ko‘zda tutilgan xarajatlardan foyda yo‘qotish bilan aniqlanadi.

2. Buyurtmachi buyurtma berilishini kutib turadi. Sotuvlar yo‘qotilmagan, balki surilgandir. Ammo kutish qo‘sishma xarajatlarni, buyurtmani qayd etish uchun, transport va ombor xarajatlari va boshqalarni tug‘dirishi mumkin. Bu xarajatlarni aniqlash qiyinchiliklar tug‘dirmaydi.

Zaxiralarni boshqarish ularning haqiqiy holatini nazorat qilishni tashkil etishni ham ko‘zlaydi. Zaxiralarining holati ustidan nazorat-zaxiralarining me’yorlari cheklanishini aniqlash maqsadida ishlab chiqarish texnik tayinlanishidagi mahsulotlar va xalq iste’mol tovarlarining zaxiralar darajasini o‘rganish, boshqarish va chetlanishlarni yo‘q qilish uchun tezkor choralarini ko‘rish hisoblanadi.

Zaxiralar holati ustidan nazoratning kerakligi zaxiralarining me’yorida ko‘zlangan chegaralardan haqiqiy zaxira hajmining chiqib ketish holatida xarajatlarning ortishi bilan shartlangan. Zaxira holati ustidan nazorat zaxiralarining hisobi, moddiy resurslarning qayta ro‘yxatga olinishi, inventarizatsiya ma’lumotlari asosida yoki kerak bo‘lganda amalga oshirilishi mumkin. Amaliyotda nazoratning har xil uslublaridan foydalilanildi. Quyida ulardan eng ko‘p uchraydigan ikki uslubi ko‘rib o‘tilgan. Birinchi uslubda, korxona yetkazib beruvchiga buyurtmani yuborish davr oralig‘i o‘zgarmasdir (buyurtmaning qat’iy belgilangan davr oralig‘i tizimi). Ikkinci uslubning mohiyati shundaki, biror - bir tovarning zaxirasi oldindan belgilangan eng kam qiymatiga yetish bilan, bu tovar buyurtma qilinadi. Bunda buyurtirilgan partiyaning hajmi har doim bir xildir (buyurtmaning qat’iy belgilangan hajmi tizimi).

Buyurtmaning qat’iy belgilangan davr oralig‘idagi zaxiralarining holati ustidan nazorat qilish tizimi. Bu tizim bo‘yicha zaxiralarining holati ustidan nazorat bir xil vaqt oralig‘ida qoldiqlar inventarizatsiyasini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Tekshirish natijalari bo‘yicha tovarning yangi partiyasini yetkazib berishga buyurtma belgilanadi. Buyurtma qilinayotgan tovar partiyasining hajmi maksimal tovar zaxirasining ko‘zlangan me’yoriy va haqiqiy zaxirasi orasidagi farq bilan aniqlanadi. Buyurtmani bajarish uchun aniq vaqt oralig‘i kerak bo‘lgani uchun, buyurtma qilinayotgan partiyaning o‘lchami bu davrda kutilayotgan xarajat o‘lchamiga ortadi. Buyurtma qilinayotgan partiya hajmi (R) quyidagi formula orqali hisoblanadi:

Buyurtmaning qat’iy belgilangan davr oralig‘i zaxirasi holati ustidan nazorat qilish tizimining jadval modeli.

Zaxiralarining o‘zgarishini ko‘rsatuvchi chiziqlar maydonlarining og‘ish burchaklari bilan tavsiflangan talab shiddatli bu modelda o‘zgaruvchan kattalikdir (siniq chiziq har xil maydonlarining og‘ish burchagi bir xil emasdir). Buyurtma bir xil vaqt oralig‘i ichida berilgani uchun har xil oraliqdagi buyurtma qilinadigan to‘dalarning hajmi ham har xil bo‘ladi. Tabiiyki, bu tizimni har xil hajmdagi partiyalarni buyurtma qilish imkoniyati mavjud bo‘lgan holda qo‘llash mumkin (masalan,

buyurtma qilingan tovar konteynerda yetkazib berilishi holatida bu tizimni qo'llash mumkin emas). Undan tashqari, agar buyurtmaning yetkazib berilishi yoki joylashtirish qimmatga tushsa, bu tizim qo'llanilmaydi. Masalan, agar o'tgan davrda talab yuqori darajada bo'lgan bo'lsa, buyurtma ham kam bo'ladi. Buni esa buyurtmani bajarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar sezilarli bo'lmasani sharoitda amalga oshirish mumkindir.

Ta'riflanayotgan tizimning xususiyati shundaki, bu tizim kamyob tovar mavjud bo'lishiga imkon beradi. Chizmadan ko'rinib turibdiki, agar talab birdaniga o'sib ketsa (ya'ni, chizma keskin pastga tushib ketsa - A maydon), zaxira buyurtmani berish muddatidan oldin tugab qoladi. Bu shuni bildiradiki, kamyob tovar ehtimolli yo'qotishlar korxona uchun sezilarli darajada bo'lmasa, nazorat tizimi qo'llanishi mumkin.

2.6. Moddiy zaxiralarni boshqarish tizimi

Buyurtmaning qat'iy belgilangan davr oralig'i zaxiraning holati ustidan nazorat qilish tizimi quyidagi hollarda qo'llaniladi:

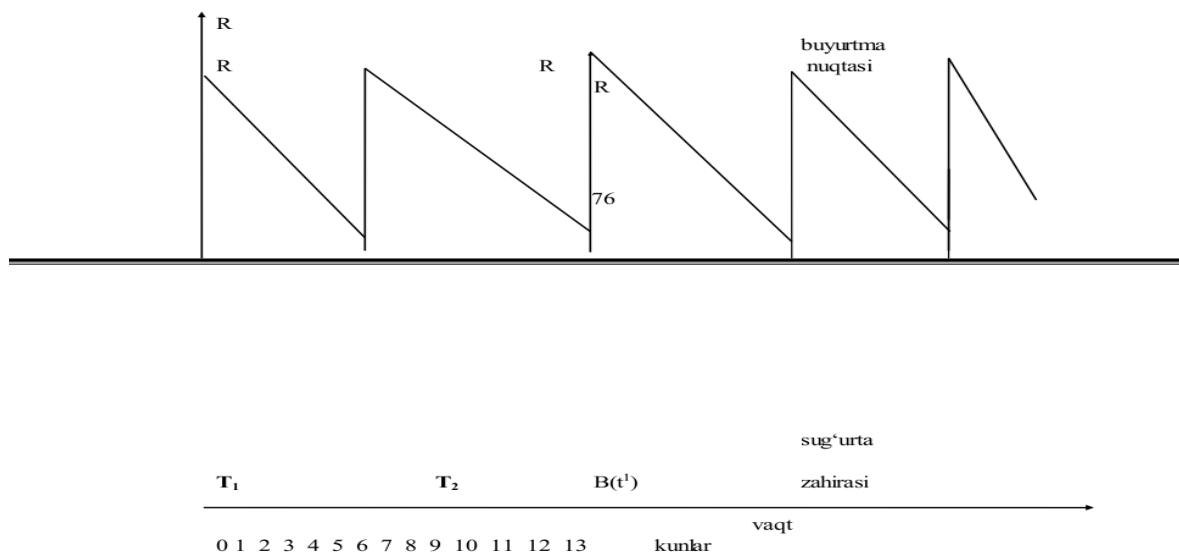
- yetkazib berish sharoitlari har xil hajmda, to'dalarda buyurtmalarni olishga imkon tug'diradi;
- buyurtmani joylashtirish va yetkazib berish bo'yicha xarajatlar yuqori emas;
- ehtimolli kamyob tovar bo'lgan yo'qotishlar nisbatan katta emas.

Amaliyotda bu tizim bo'yicha bir yetkazib beruvchidan olinadigan ko'p tovarlardan birining talab darajasi nisbatan bir qator bo'lgan tovarlar, qimmatli tovarlar va hokazolarni buyurtma qilish mumkin.

Buyurtmaning qat'iy belgilangan hajmdagi zaxiralari holati ustidan nazorat tizimi. Zaxiralari holati ustidan nazoratning bu tizimida zaxiraning to'ldirilishiga buyurtmaning hajmi o'zgarmas kattalik hisoblanadi. Buyurtma berish vaqt oraliqlari bu holda har xil bo'lishi mumkin.

Bu tizimda me'yorlangan kattaliklar buyurtma hajmi, buyurtmani joylashtirish vaqtidagi zaxira hajmi (buyurtma nuqtasi) va sug'urta zaxirasining hajmlari hisoblanadi. Yetkazib berishga buyurtma naqd zaxiraning buyurtma nuqtasi kamayganda joylashtiriladi. Chizmadan ko'rinib turibdiki, buyurtmani joylashtirishdan so'ng zaxira kamayishini davom ettirayapti, chunki buyurtirilgan tovar darrov olib kelinmaydi. Buyurtma nuqtasidagi zaxira hajmi odatdagi ish holatida t vaqt ichida zaxira sug'urta zaxirasidan pastga tushib ketmasligi uchun tanlanadi. Agar talab birdagina o'sib ketsa (chizma chizig'i keskin pastga tushadi - A

maydon) yoki yetkazib berish muddati cho‘zilsa (($t > t_1$) - V maydonda), sug‘urta zaxirasi ishga tushadi. Bunda korxonaning tijorat xizmati qo‘shimcha yetkazib berishni ta’minlaydigan chora-tadbirlarni qo‘llashi kerak. Ko‘rinib turibdiki, nazoratning bu tizimi korxonani kamyob tovarlar vujudga kelishidan himoya qiladi.

2.4.-chizma. Buyurtma berish vaqt oraliqlarining har xil bo‘lishi

Bu yerda: $T_1, T_2 \dots T_i$ - buyurtma qaytariladigan alohida i vaqt oralig‘ining hajmi;

t - buyurtmani joylashtirish va bajarish uchun kerak bo‘lgan vaqt (bu misolda - 1kun);

R - buyurtma hajmi (nazoratning bu tizimida o‘zgarmas kattalik);

A - talabning birdaniga o‘sib ketish davri;

V - yetkazib berishning belgilangan muddatga buzilish davri;

t_1 - V davrida yetkazib berishning haqiqiy muddati amaliyotda bu tizim quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

- zaxira mavjud emasligi natijasida katta yo‘qotishlar;

- zaxiralarni saqlash bo‘yicha yuqori xarajatlar;

- buyurtma qilinadigan tovarning yuqori narxi;

- talab aniqlanmasligining yuqori darajasi.

- buyurtma qilinayotgan miqdorga bog‘liq holda narxdan chegirmaning mavjudligi. Buyurtmaning qat’iy belgilangan hajmi tizim zaxira nuqtasini aniqlash uchun qoldiqlarning uzluksiz hisobotini o‘z ichiga oladi. Materiallar keng nomenklaturaning yoki savdo korxonasi uchun keng assortimentning mavjudligida tizimni qo‘llashning muhim sharti ingichka chiziqli (shtrix) kodlarning avtomatlitashtirilgan identifikatsiya texnologiyasining qo‘llanilishi hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. Zaxiralar tushunchasi va asosiy vazifasi nimadan iborat?
2. Zaxiralarni aniqlash turlari.
3. Zaxiralarni boshqarish tizimi va turlari.
4. Zaxiralarni saqlash qanday xarajatga bog‘liq?
5. Transport yetkazib berishsining mohiyati va vazifalari.
6. Transport tizimi turlari va uning texnik-iqtisodiy xususiyatlari.
7. Transport turlarining moddiy-texnika bazasi.
8. Avtotransport xizmatlari.
9. Mahsulotlarni yetkazib berish tizimini boshqarish.
10. Strategiya va uni yetkazib berishda amalga oshirish.
11. Yetkazib berish tizimida strategiya va taktika qanday tuziladi?
12. Yetkazib berish faoliyatida strategiyaning turlari.
13. Moddiy oqimlarni bashorat qilishning mazmuni.
14. Yetkazib berish tizimi ko‘rsatkichlari.

3- BOB. MAHSULOTLARNI YETKAZIB BERISH MAHSULOTLARNI OMBORGA JOYLASHTIRISH VA OMBORDA QAYTA ISHLASH TIZIMI

3.1. Zaxiralarni omborga joylashtirish va shu tizimning ta'rifi

Ishlab chiqarish jarayoni xomashyo va materiallarni bir korxonadan boshqasiga siljitis, tayyor mahsulotni ishlab chiqarish doirasidan iste'mol doirasiga yetkazilishi bilan bog'liq. Bu siljishlar ayrim joylarda moddiy zaxiralarning yig'ilishiga olib keladi, bu zaxiralarni saqlash uchun esa moslashtirilgan omborxonalar kerak. Chunki, ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz bo'lishi uchun u yerda iste'mol qilinadigan xomashyolarning zaxiralari bir kunda yoki bir haftada kerak bo'ladigan xomashyo miqdoridan ko'p bo'lishi zarur. Xomashyo, material, mahsulotlarni saqlash uchun maxsus qurilmalar, har xil tara, mexanizatsiya vositalari va boshqalar kerak. Moddiy boylik manbalarini ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga siljishi 2 usulda tashkil qilinishi mumkin:

1. Tranzit usuli.
2. Omborlardan foydalaniladigan usul.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligini tranzit usuli bilan ta'minlashda moddiy boylik manbaning zaxiralari korxona va tashkilotlarning omborlarida tashkil qilinadi. Ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligining omborlardan foydalanadigan usuli bilan ta'minlashda boylik manbalarining harakati boshqacha tashkil qilinadi. Bu usul orqali materiallar korxona va tashkilotlar omborlariga yetib borishdan avval, ta'minlash-o'tkazish tashkilotlarining ombor va bazalariga saralash uchun olib boriladi, keyin shu ombor va bazalardan iste'molchilarga yetkaziladi.

Omobrlarni 2 turga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarish korxona va tashkilotlarining omborlari.
2. Tijorat vositachi tashkilotlarning ombor va bazalari.

Moddiy boylik manbalarini tranzit usuli bilan yetkazish eng tejamli usul hisoblanadi, chunki u qo'shimcha xarajatlarning kamayishiga olib keladi, omborlarda moddiy boylik manbalarini zaxiralarining ko'payishiga imkon yaratadi. Lekin bu usuldan foydalanishning o'z shartlari bor. Ta'minlovchi korxona 1 ta iste'molchi - korxonaga aniq vaqt davomida katta miqdorda, ya'ni temir yo'l vagonlarini to'ldiradigan miqdorda, moddiy boylik manbalaridan foydalansa, tranzit usulidan foydalanish mumkin. Shunday qilib, ta'minlashning tranzit usuli bilan tashkil qilinish imkoniyati moddiy boylik manbalarini iste'mol qilish miqdoriga va

belgilangan tranzit me'yorlariga bog'liq. Tranzit me'yori deganda, bir buyurtma asosida ta'minlovchi korxona orqali iste'molchi korxonaga yuboriladigan moddiy boylik manbalarining eng kam yo'l qo'yilgan miqdori tushuniladi. Iste'molchi korxona ta'minlovchi korxonaga yaqin joylashgan (120-150 km masofada) va materiallarni avtotransport bilan yetkazib berish imkoniyati bo'lsa, ta'minlashning tranzit usulidan foydalanish mumkin.

Omborlar orqali ta'minlash usuli turli xil moddiy boylik manbalarini kam miqdorda iste'mol qiladigan korxonalarda qo'llaniladi. Bunday iste'mol qilinadigan boylik manbalari miqdori tranzit me'yorlar va buyurtma me'yorlariga yetmaydi. Bunday ta'minlash usuli iste'molchi korxonalarga kerakli miqdorda moddiy boylik manbalari va materiallarni buyurtma qilishi mumkin.

Tijorat vositachi hissadorlik jamiyati korxonalari bazalariga materiallar tez-tez yetkazilishi natijasida, tranzit usuliga ko'ra, iste'molchi korxonada moddiy boylik manbalari zaxiralarini sezilarli darajada kamaytirishga imkon yaratadi. Ombor orqali ta'minlashning kengayishiga hissador jamiyati bazalarida materiallar zaxiralarining ko'payishiga olib keladi. Lekin butun xalq xo'jaligi darajasida zaxiralarni umumiyl mutlaq miqdori ko'paymaydi, aksincha, kamayishi mumkin. Ombor orqali ta'minlashning yana ijobiy tomoni shundaki, ta'minlash - o'tkazish bazadagi zaxiralardan samarali foydalanish mumkin, yana qisqa vaqt davomida birdaniga keng doira iste'molchilar ehtiyojini qondirish mumkin, iste'molchilarni har tomonlama ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Ta'minlash usulini belgilashdan oldin zarur bo'lgan texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish, ta'minlashning 2 usuli ijobiy va salbiy tomonlarini e'tiborga olish kerak.

3.2. Transport omborxonasi moddiy oqimlarini tashkil qilish

Hammaga ma'lumki, ishlab chiqarish korxonalarining samarali iqtisodiy faoliyati zarur xomashyo materiallar, yoqilg'i, xilma-xil uskunalar bilan ta'minlashga bog'liq. Bu ishlar moddiy texnika ta'minoti tizimi orqali tashkil qilinadi. Mana shu tizimning texnik va ishlab chiqarishga oid bazasi ombor xo'jaligidir. Ishlab chiqarish korxonasing omborlari, yordamchi sexlari va transportlari korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasining eng muhim halqalaridan hisoblanadi. Omborning ishlash sifati sezilarli darajada ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qiladi.

Korxona omborlarining asosiy vazifalari:

1. Kerakli yoqilg‘i, xomashyo, material, mahsulot va boshqa boylik manbalari zaxiralarini to‘plash va iste’molchilarni usluksiz ta’minlash.
2. Moddiy boylik manbalarini saqlash.
3. Yuk ortish-tushirish ishlari, omborning ichki ishlarini eng oz mehnat va pul xarajatlari bilan oqilona tashkil qilish.
4. Ombor maydonlaridan oqilona foydalanish va ombor xo‘jaligining asbob-uskunalaridan samarali foydalanish.
5. Moddiy boylik manbalarini ishlab chiqarishda iste’mol qilishga tayyorlash.
6. Markazlashtirilgan usulda material va mahsulotlarni kerakli joylarga (iste’molchilarga) yetkazib berish.
7. Materiallardan tejamli foydalanishni nazorat qilish, ishlab chiqilgan chiqimlardan va taralardan oqilona foydalanishni tashkil qilish.
8. Ishlab chiqarish jarayonida ishlatilmay qolgan, ortiqcha moddiy boylik manba zaxiralarini o‘z vaqtida aniqlash va ulardan foydalanishni tashkil qilish.

Ombor deganda, har xil moddiy resurslarni qabul qilish va saqlashga mo‘ljallangan, ularni ishlab chiqarish jarayoniga tayyorlaydigan va iste’molchilarni uzlusiz ta’minlab turadigan qurilmalar tushuniladi. Boylik manbalarini saqlovchi omborlar bir-biridan farqlanadi. Ishlab chiqarish korxona omborlari ushbu xossalari bo‘yicha tavsiflanadi:

- faoliyat xarakteri yoki vazifalari bo‘yicha;
- saqlanadigan resurslar bo‘yicha;
- binoning turi bo‘yicha;
- joylashgan joyi va faoliyat doirasi bo‘yicha;
- o‘tga chidamlilik darajasi bo‘yicha.

Masalan, faoliyat xarakteri bo‘yicha omborlar:

1. Ta’minlash yoki moddiy omborlarga.
2. Ishlab chiqarishning ichidagi omborlarga bo‘linadi.

Saralanadigan boylik manbalari turlari bo‘yicha omborlar ixtisoslashtirilgan yoki universal bo‘lishi mumkin. Binosining turi bo‘yicha omborlar yopiq, yarim yopiq yoki ochiq bo‘lishi mumkin. Joylashish va faoliyat ko‘lami bo‘yicha omborlar markazi, uchastkalarniki va sexlarniki bo‘ladi. O‘tga chidamlilik darajasi bo‘yicha ombor yonmaydigan, yonish qiyin bo‘lgan va yonadigan bo‘ladi.

Ishlab chiqarish korxonalarida ombor xo‘jaligi tashkil qilishning eng muhim masalalaridan biri - omborlarni to‘g‘ri joylashtirish. Har bir korxonada omborlar va iste’molchi sexlar bir-biri bilan texnologik aloqa orqali bog‘lanadi. Har bir ombor o‘zining iste’molchi sexiga yaqin

joylashadi. Korxona hududida omborlarni mintaqaviy joylashtirish uchun quyidagi tamoyillarga rioya qilish kerak:

- yuklar oqimi harakatda bo‘lishi kerak;
- yuklarni transportirovka qilish qulay bo‘lishi kerak va shoxobchalar bilan qulay aloqa bo‘lishi kerak;
- saqlanayotgan moddiy resurslarni imkonli boricha asosiy sexlarga yaqinlashtirish;
- omborlarni boshqa qurilmalar oldida joylashtirilayotganda yong‘indan xavfsizlik qoidalarini hisobga olish kerak.

3.3. Turli xil korxonalarini moddiy boylik manbalari bilan ta’minalash strategiyasi

Korxonalar hududida omborlar joylashtirilayotganda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak: tayyorlangan mahsulot omborlarining oxirgi operatsiyalar va tekshirish ishlari olib boriladigan binolar yoki sexlarga yaqin joyda joylashishi; ishlab chiqarish omborining iste’molchi sexlar binosida yoki ularning yaqinida bo‘lishi; umumiy foydalanishga mo‘ljallangan omborlarni korxona hududining chetrog‘ida joylashtirish; yonishi mumkin bo‘lgan boylik manbalari va yoqilg‘ilar alohida ajratilgan zonada joylashishi kerak. Ko‘pincha moddiy boylik manbalari korxonalarining omborlariga temir yo‘l orqali yetkaziladi, omborlardan sexlarga esa relssiz transport orqali yetkaziladi. Shuning uchun, omborlarning oldiga temir yo‘l va avtomobillar uchun yo‘l yetib borishi kerak. Omborlar orqali ta’minalash usulining asosiy vazifasi - moddiy resurslarni tranzit me’yorlaridan kamroq iste’mol qiluvchi iste’molchi korxonalarga xizmat ko‘rsatish. Ayrim vaqt davomida iste’mol qiladigan moddiy resurslarning miqdori tranzit me’yorlariga yetmagan korxonalarining ko‘pchiligi shu ta’minalash usulidan foydalanadilar. Shunday qilib, ta’minalash o‘tkazish tashkilotlari har bir iqtisodiy mintaqadagi korxonalarining tranzit me’yorlaridan kam bo‘lgan miqdorda ishlab chiqarish vositalari bilan ta’minalaydigan ishlab chiqarishga oid texnik bazalardir. Bu bazalarda asosan har xil material va mahsulotlar va mahsulot zaxiralari saqlanadi, ayrim iste’molchilar uchun arralash ishlari olib boriladi. Ta’minalash o‘tkazish tashkilotlarida tashkil qilinadigan jarayonlar ishlab chiqarish korxonalarining omborlaridagi jarayonlar bilan bir xil, shuning uchun ularning vazifalari ham asosan bir xil (keltirilgan material va mahsulotlarni qabul qilish, saqlash, saralash, iste’molchilarga

yetkazishga tayyorlash va h.k.). Saqlanayotgan material va mahsulotlarning xususiyatlariga ko‘ra, turli xil omborxonalar ko‘riladi. Omborlar konstruksiyasi, olovga chidamlilik darajasi bo‘yicha ishlab chiqarish korxonalari omborlari kabi turkumlanadi. 1 - yopiq, yarim yopiq, ochiq va maxsus, 2 - yonmaydigan, yonishi qiyin va yonadigan omborlar. Faoliyat xarakteri va harakat doirasi bo‘yicha ta’minalash-o’tkazish omborlari ishlab chiqarish korxonalarining omborlaridan farqlanadi. Faoliyat xarakteri bo‘yicha ta’minot bazalari universal va ixtisoslashtirilgan bo‘ladi. Harakat doirasi bo‘yicha markaziy va tumanlar miqyosidagi omborlar bo‘ladi. Universal omborlarda ko‘p nomenklaturali material va mahsulotlar saqlanadi va aniq iqtisodiy mintaqalarning iste’molchilariga yetkazib beriladi. Odatda universal bazalar iste’molchilarga yaqin joylarda tashkil qilinadi. Bunday bazalarning tashkil qilinishi bir joyda keng nomenklaturali material va mahsulot zaxiralarini to‘plashga imkon yaratadi, moddiy resurslarni iste’molchilarga yaqinlashtiradi, ular uchun transport harakatlarini kamaytiradi. Ixtisoslashtirilgan viloyatlararo bazalar faqat belgilangan material turlari zaxiralarini saqlashga mo‘ljallangan. Bu bazalarda saqlanadigan resurslar quyidagilar bo‘ladi: metall, elektr asbob-uskunalari, kimyoviy materiallar va h.k.

Ixtisoslashtirilgan bazalarning ustunliklari, u yerda saqlanadigan moddiy resurslarning turiga qarab, eng qulay sharoitlar tashkil qilish mumkin. Iste’molchilarga markazlashtirilgan ravishda xizmat ko‘rsatish mumkin, lekin yetkazib beriladigan resurslar narxi tuman miqyosidagi omborlarnikida qimmatroq bo‘ladi. Ixtisoslashtirilgan bazalarda qo‘sishimcha xizmat ko‘rsatish ishlarini tashkil qilish osonroq. Masalan, o‘rmon resurslarini saqlovchi omborlarda materiallarni ishlab chiqarishdan iste’mol qilishgacha tayyorlash ishlarini tashkil qilish mumkin: yog‘ochlarni kerakli o‘lchamda aralash, ularni quritish va h.k. Qurilish materiallari saqlanadigan omborlarda har xil qorishmalardan beton tayyorlash mumkin. Bu qo‘sishimcha xizmatlar mahsulot narxining ortishiga olib keladi, lekin ularni ishlab chiqarish jarayoniga tayyorlaydi, iste’molchilarning mehnat resurslari vaqtini tejaydi.

Iste’molchilarni moddiy resurslar bilan ta’minalashni tashkil qilishga bazalar joylashuvi katta ta’sir ko‘rsatadi. Bazalarning to‘g‘ri joylashuvi avvalo resurslarni iste’molchilarga yetkazib berish xarajatlarini kamaytiradi, materiallarga qo‘yiladigan ustamalarni pasaytiradi, iste’molchi korxonalarda zaxiralar miqdorini kamaytiradi va h.k.

Omborlarni joylashtirishga ko‘p omillar ta’sir qiladi. Masalan, yirik kapital xarajatlari talab qiladigan bazalarni ko‘p miqdorda qurish qiyin, shuning uchun bunday bazalarni kamroq, bir-biridan uzoqroq joylashgan holda qurish kerak. Lekin bunda materiallarni saqlash va iste’molchilarga eltish xarajatlari keskin ortib ketadi.

Bazalarni tayyorlashga kuchli ta’sir qiladigan omil transport ishlarining hajmidir. Ta’minotchilardan bazalarga, bazalardan iste’molchilarga mahsulotni eltib berish transport ishlarining umumiy hajmi eng kam miqdorda bo‘lishi kerak.

Iste’molchilarning joylashuviga qarab, bazalarning taxminiy joylashish joylari belgilanib, har bir variant uchun yuk tashish hajmi tonna/km larda hisoblanadi. Masalan, umumiy yuk tashish hajmi - R um, ta’minotchilardan bazalarga yuk tashish hajmi - R ta’m va bazalardan iste’molchilarga yuk tashish hajmi - Rist. Umumiy yuk tashish hajmi quyidagicha aniqlanadi:

Umumiy yuk tashish hajmi kam chiqqan variant tanlanib, shuyerda bazalarni to‘g‘ri joylashtirish mumkin. Bu usul yordamida faqat transport xarajatlari nuqtai nazaridan qulay joy tanlash mumkin. Shuning uchun har bir muhim omilni alohida o‘rganib chiqib (masalan, kapital xarajatlari, ekspluatatsiya xarajatlarini va h.k.), keyin bir joyni tanlab, u yerda bazalarni joylashtirish mumkin.

Transport omborxona moddiy oqimlarini tashkil qilish majmualari kompleks-mexanizatsiyalashtirilgan va avtomatlashtirilgan turlarga bo‘linadi. Kompleks mexanizatsiyalashtirilgan majmua tarkibiga qabul qilish-foydanish tizimchasi, mexanizatsiyalashtirilgan tartibda yukni qayta ishslash uchun mashina va uskunalar majmui bilan jovon moduli, yukni uzatish uchun omborxona terminali kiradi. Avtomatlashtirilgan transport omborxona moddiy oqimlarini tashkil qilish majmuasiga quyidagilar kiradi:

- ko‘tarish transport vositalari majmuasi va avtomatlashtirilgan boshqaruvning joylashtirilgan tizimi bilan avtomatlashtirilgan jovon moduli;

- avtomatlashtirilgan tarzda faoliyat ko‘rsatuvchi ko‘tarish transport uskunalar majmuasi bilan avtomatlashtirilgan jovon moduli.

Avtomatik omborxona agregat - transport majmulariga quyidagilar kiradi:

- ortish-tushirish va transport vositalar bilan avtomatik boshqariluvchi omborxona majmualari;

- avtomatik boshqariluvchi omborxona majmualari, ombor-avtomatlar. Eng ko‘p foydalanuvchi omborxona uskunalariga kiruvchi asosiy joyonlar:

- bir joyda turuvchi;
- aylanuvchi;
- elevatorli;
- konteynerli;
- harakatlanuvchi;
- gravitatsion.

Omborxona uskunalariga kiruvchi, sochiluvchi, suyuq va boshqa yuklarni saqlash vositalari quyidagilarga bo‘linadi:

- yassi va qutichalardan iborat bo‘lgan bunkerlar;
- yer usti idishlari;
- yer osti idishlari.

Omborlarning o‘lchovi va dozalarga ajratuvchi uskunalar logistik tizimda texnika ta’minotining alohida guruhini tashkil qiladi. Hozirgi vaqtida tarozilar quyidagi guruahlarga bo‘linadi:

- platformalar uchun;
- avtomobillar uchun;
- vagonlar uchun;
- yuk kranlari uchun;
- konveyerlar uchun.

Barcha ko‘tarish-transport vositalari vazifalarini bajarishiga muvofiq besh guruhga bo‘linishi mumkin:

- yuk kranlari;
- ko‘targichlar;
- transport vositalari;
- yukni ushlab turuvchi moslamalar;
- transmanipulyatorlar.

Yuk kranlariga ko‘prikli, echkisimon, o‘zi yurar, port, minorali va konusli kranlar kiradi.

Ko‘prikli kranlar bir balkali tirab turiladigan, bir balkali osma, ikki balkali umumiy, ikki balkali maxsus bo‘lishi mumkin; echkisimon kranlar esa kanalli va kanalsiz bo‘lishi mumkin. Ko‘prikli va echkisimon kranlar yengil, o‘rtacha, og‘ir rejimli, bir ilgakli va ikki ilgaklilarga bo‘linadi.

O‘ziyurar kranlar avtomobil temir yo‘l va siqilgan havo bilan yuradiganlarga bo‘linadi. Konusli kranlar aylanuvchi va harakat qiluvchi bo‘lishi mumkin. Transmanipulyatorlar pol ustidagi, tayanchli va osma

transport va osma mexanizmlarga bo‘linadi. Bundan tashqari pol ustidagi transmanipulyatorlar guruhiga quyidagilar kiradi:

- portlashdan himoyalangan elektr ortgichlar;
- oddiy qilib bajarilgan elektr ortgichlar;
- elektr shtabellar.

Transport vositalari o‘z ichiga transport-taqsimot vosita pol ustidagi vositalarni oladi. Transport-taqsimot vositalariga konteynerlar va taqsimot vositalari kiradi. Konstruktiv belgilarga muvofiq konveyerlar quyidagilarga ajraladilar: burama, lentasimon, gordinsimon, echkisimon, osma, mahkamlangan, g‘ildirakchali, plastik. Yukni ushlab turuvchi moslamalar ko‘tarish-transport vositalarining alohida turi sifatida ularning vazifasi va turiga muvofiq quyidagilarni o‘z ichiga oladi: donali yuklarni ko‘tarish uchun; sochiladigan yuklar uchun; uzun metall prokati uchun; konteynerlar uchun; qurilish va yog‘och yuklari uchun; ko‘p navli mahsulotlar uchun. Mayjud turkumlashga muvofiq logistik tizim texnik ta’minlanishi vositalarning ko‘p sonli guruhlari yordamchi, ko‘pincha omborxona va ko‘tarish transport uskunalari yuqori darajada faoliyat ko‘rsatadigan uskunalardan tashkil topadi.

Turli xil korxonalarni moddiy boylik manbalari bilan ta’minlash strategiyasi moddiy boylik manbalarini taqsimlash, ushbu jarayonni texnik, texnologik, tashkiliy ta’minlash va mahsulotlar muammolari jarayonini tashkil qiluvchi elementlar uch yo‘nalishga aniq taqsimlangan.

1. Bozor tadqiqoti, iste’molchilar zaxiralarini aniqlash, raqiblar takliflari va iste’molchilar talablarini o‘rganish va bozor iqtisodiyotini boshqarishning boshqa uslublaridan foydalanish asosida sotish bozori, ularni qo‘lga kiritish, kengaytirish, saqlab qolish asosida amalga oshiriladigan raqobat kursi.

2. Mahsulotlarni sotish bozorlarini aniqlash va moddiy boylik manbalari muomalasi jarayonining barcha bosqichlarida ularning barcha jismoniy harakatlari bo‘yicha hamma operatsiyalar aniq va mukammal o‘ylab chiqilgan, rejalahtirilgan va tashkil etilgan ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirishga mo‘ljallangan iste’molchilar buyurtmalari bo‘yicha tashkil qilingan.

3. Mahsulotlar muammosi va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tovar harakatini tartibga solish.

Turli xil korxonalarni moddiy boylik manbalari bilan ta’minlash strategiyasi moddiy-texnika ta’minotini tashkil qilish jarayonida Yetkazib berish ta’minotlarini tanlash, xomashyo va materiallarni yetkazib berish masalalarini ko‘rib chiqadi.

Moddiy boylik manbalarini yetkazib berish uch asosiy variantda bo‘lishi mumkin:

- shaxsiy ishlab chiqarish hisobiga;
- mavjud ta’minotchilar hisobiga;
- yangi ta’minotchilarni jalg qilish hisobiga.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida rivojlanish va asosan kichiklari hisobiga yangi ta’minotlarni jalg qilish an’anasi kuzatiladi, bu materiallarning katta bo‘lmagan bir to‘pini olish imkonini beradi. Ishlab chiqarishning moslashuvchanligini ta’minlaydi va kerak bo‘lganda bozor talablariga muvofiq yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tishni tezlatishga imkon beradi. Shuning bilan bu bosqichda Yetkazib berishning maqsadi asosiy ishlab chiqarishni belgilangan vaqt tartibida, eng kam xarajatlar bilan kerakli moddiy boylik manbalari bilan ta’minlashni rejalashtirish, tartibga solish va nazorat qilishdan iborat.

Ayniqsa,, zaxiralarni boshqarishda yetkazib berishning ahamiyati katta. Zaxiralar transport, ishlab chiqarish va sotish o‘rtasidagi bufer vazifasini bajaradi. Hozirgi sharoitda zaxiralar miqdori tez o‘zgarayotgan talab va korxona ishining bir maromdaligini ta’minlash uchun muvofiq bo‘lishi kerak.

Yetkazib berish tizimlarida zaxiralarni saqlash bilan bog‘liq muomala vaqt va xarajatlarini qisqartirishga alohida e’tibor beriladi, bular logistik xarajatlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Shu sababli omborxona xo‘jaligini tashkil qilish, ortish-tushirish vositalarini qoplarga joylashtirish vositalarini qo‘llash va saqlash Yetkazib berish tizimining muhim sohasi hisoblanadi. Xorijda Kanban, OPT, MRP, MRP-2 nomini olgan, Yetkazib berishga asoslangan «aniq muddatda» yetkazib berish tizimi ta’minotini tashkil qilishning keng yoyilgan tizimidir. Kanban tizimi Yaponiya korxonalarida keng qo‘llaniladi.

Kanban tizimidan foydalanuvchi yapon firmalari moddiy boylik manbalarini faqat ishonchli ta’minotchilardan xarid qilishga harakat qiladilar va ularni o‘z talablariga qaram qilib qo‘yadilar.

AQSHda rivojlangan OPT (ishlab chiqarish texnologiyasini muvofiqlashtirish) tizimi foydalaniladi. Tizimning asosiy tamoyili ishlab chiqarishda «tor» joylar yoki kamyob resurslarni aniqlash. Misol uchun xomashyo va materiallar, mashinalar, uskunalar, texnologik jarayonlar va xodimlarning ayrim turlari kamyob boylik manbalaridan bo‘lishi mumkin. Ishlab chiqarish tizimining rivojlanish sur’ati kamyob resurslardan samarali foydalanishga bog‘liq. OPT tizimida ishlab chiqarishning bir kunga, haftaga va hokazo jadvalini shakllantirish amalga oshiriladi,

iste'molchilar tomonidan buyurilgan mahsulotlarni ortib jo'natishning nazorati muqobil resurslarni qidirib topish, kerakli materiallar yo'q bo'lganda ularni to'liq holda almashtirish bo'yicha tavsiyalar berish masalalari hal qilinadi.

3.4. Omborxona ishining ba'zi bir ko'rsatkichlar hisob-kitobi

Eng ma'qul jadvalni shakllantirishda quyidagilar hisobga olinadi:

- ishlab chiqarishning boylik manbalariga bo'lgan ehtiyojini qondirish darajasi;
- boylik manbalaridan foydalanish samaradorligi;
- tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilingan vositalar;
- jadvalning epchilligi, ya'ni uskunalarini avariya tufayli to'xtab qolganda va moddiy boylik manbalari to'liq yetkazib berilmaganda uni amalga oshirish imkoniyati.

1. Bir xil o'lchamli va konstruksiyali joylashtiriladigan birliklarni alohida omborxona bo'limlariga joylashtirish kerak.

2. Omborxona bo'limi uzunligi doirasida joylashtiriladigan birliklar tarkibiy qismlarining qat'iy belgilangan miqdori o'rnatiladi.

3. Agar tovarlar bevosita bir-birlari ustiga joylashtiriladigan bo'lsa, ularning miqdori oldindan aniqlanishi va belgilangan miqdordan ortib ketmasligi kerak.

Sarmoyalarni kiritishga xarajatlarni omborga joylashtirish texnologiyalarini taqqoslashda baholash ko'rsatkichlari sifatida qaralishi mumkin:

- uskunaning texnik imkoniyatlari va unga ehtiyoj;
- omborxona obyektidan foydalanish xarajatlari;
- omborxona xodimlariga ehtiyoj;
- omborxona sig'imining kattaligi;
- omborxona maydonlariga ehtiyoj.

Sarmoya kiritishga xarajatlar omborxona xo'jaligining rivojlanishi quyidagi formula bo'yicha kelajakda omborxona quvvatlariga ehtiyoj va har xil turdag'i omborlar quvvati (sig'imi) birligicha solishtirma sarmoyalarni kiritish me'yorlarini belgilash asosida amalga oshiriladi:

$$K = E[(Y_{yir}IK - S_{us}) * K_{yig'ma} + S_{us}K_{us}] \text{ ming so'm}$$

Bu yerda:

E - omborxona obyektlari sig'imining o'sishi, ming t;

Yyirik - solishtirma sarmoya kiritishning yiriklashtirilgan me'yor, so'm/sig'im t;

Sus-uskunalar uchun solishtirma sarmoyalar kiritishning yiriklashtirilgan me'yori, so'm/sig'imi t;

Kus - hududlarda uskunalar narxi ortishi koeffitsiyenti;

Kyig'ma - quyidagi formula bo'yicha belgilangan qurilish narxi ortishining yig'ma koeffitsiyenti.

$$K_{yig'} = K_{xud} * K_{ik} * K_{zil}$$

Bu yerda:

Khud - qurilish - montaj ishlari narxining oshishini hisobga oluvchi hududiy koeffitsiyent;

Kik - iqlimiylar bo'yicha qurilish - montaj ishlari narxining oshishini hisobga oluvchi koeffitsiyent;

Kzil - zilzilaviy ishlar bo'yicha qurilish - montaj ishlarining narxi oshishini hisobga oluvchi koeffitsiyent.

Ushbu turdag'i uskunaga (N) ehtiyojning pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$N = \frac{Q_{skp}}{P_m} K_{not} * K_{don}$$

Bu yerda:

Qckp - ushbu turdag'i mexanizmlar bilan qayta ishlanishi kerak bo'lgan yuk muomalasining bir qismi, t;

Pm - foydalanish unumдорлиги (bir mashina, mexanizmning ishlab chiqarish quvvati) t/s (kub. m/s); t/s (kub. m/s);

Knot - yuk kelib tushishi (yuklarni ortish) notekisligining koeffitsiyenti;

Kdon - mashinalar, mexanizmlarning bir qismini ta'mirlashda, quvvatlashda, ijarada ekanligi hisobiga ularga ehtiyoj ortishining koeffitsiyenti.

Ushbu turdag'i mashinalar, mexanizmlar va qurilmalarga ehtiyoj miqdori ushbu formuladan kelib chiqqan holda aniqlanadi:

$$P_p = \frac{N_{um}}{R_{ur}} \text{ birgalikda}$$

Bu yerda:

Pp - ombor bo'yicha ko'rib chiqilayotgan har xil turdag'i mashinalar, mexanizmlar va qurilmalarning yuk ko'tarish qobiliyati miqdori;

R - ushbu turdag'i uskunalarning *Pp* dagi ulushi;
Rur - ushbu turdag'i uskunaning o'rtacha yuk ko'tarish qobiliyati, t.%
Mehnat unumdarligi uni oshirishga yo'naltirilgan tadbirlarni hisobga
olgan holda belgilanadi;

- yangi texnikani qo'llash;
- ishlab turgan uskunalarni zamonaviylashtirish;
- ortish-tushirish transport-omborxonalarini mexanizatsiyalash-
- tirish va avtomatlashtirish;
- (iste'xona va logistik jarayonlarni boshqarish jarayonini
avtomatlashtirish.

Baholovchi omillar soni qisqartirilishi mumkin, ammo baholovchi
omillar sonidan hech kim sarmoya kiritishga qilingan xarajatlarni chiqarib
tashlashi mumkin emas.

Bizning fikrimizcha, logistik tizimda mahsulotlarni omborga
joylashtirish va omborda qayta ishlash samarali foyda ko'rsatishi bir qator
muammolarni hal qilish bilan bog'liq. Bularga quyidagilar kiradi:

- logistik tizim ishini strategik rejalashtirishda talab va ishlab
chiqarishni bashorat qilish;
- transportni taqsimlash va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish
jarayonini muvofiqlashtirish muammolarini hal qilish, ya'ni xizmat
ko'rsatish joylarida omborxona tizimi tarmoqlarini yaratish, taqsimlovchi
omborxona markazlari va iste'molchilar omborlari o'rtasida vazifalarni
eng muvofiq taqsimlash, iste'molchilarni guruhash asosida savdo
mintaqalarini bir turga keltirish, ularni ishlab chiqarish joylariga eng mos
qilib biriktirish;
- iste'molchilarga transportdan foydalanishga xizmat ko'rsatishning
iqtisodiy maqsadga muvofiq ko'lamlari va darajalarini aniqlash;
- logistik tizim modellarini qurish va uning faoliyat ko'rsatishi
barqarorligi shartlarini ishlab chiqish;
- logistik tizimning ishonchli ta'minotini yaratish;
- logistik tizimda iste'molchilarga yuqori samarali servis xizmati
ko'rsatish rejasini ishlab chiqish.

3.5. Mahsulot Yetkazib berish yo'llari

Yetkazib berish to'liq darajada iste'molchiga xizmat qiladi. Shuning
uchun yetkazib berish doirasida tarqatish va sotish vazifalari faqat bir
vaqtida 6 shart mavjudligida amalga oshadi. Bu shartlar - yuk, sifat,
miqdor, vaqt, xarajatlar va yetkazish joyi. Bu ishlarning bir vaqtida mavjud

bo‘lishi uchun materiallar oqimini qulaylashtirish kerak, tara va o‘rashni ixchamlashtirish bo‘yicha, yuk birliklarini unifikatsiyalash bo‘yicha (ya’ni yuk tashishda paket va konteynerlardan foydalanish), samarali omborxonalar tizimini tuzish bo‘yicha buyurtmalar miqdorini va zaxiralar darajasini qulaylashtirish bo‘yicha, yuklarni tashishda eng foydali marshrutlarni belgilash bo‘yicha chora - tadbirlar amalga oshirilishi kerak.

Yetkazib berish tizimining tuzilishi va ishlash asosining eng muhim konseptual vaziyatlari: tizimli yondashish tamoyilini amalga oshirish, bu vazifa yetkazib berish tizimi har bir qismining bir-biriga bog‘liqligida va birgalikdagi harakatida namoyon bo‘ladi; ishlab chiqarish va transport tizimlarining umumiy, yaxlit texnologik jarayonini ishlab chiqish va amalga oshirish; asbob-uskunalarning ayrim turlarini yaratish asosida ishlab chiqarish; ombor xo‘jaligi va ishlab chiqarish - transport tizimlariga o‘tish yuqorida aytib o‘tilgan tamoyilning ifodasi bo‘lishi mumkin. Hozirgi sharoitda zamonaviy yetkazib berish texnologik va yuk ko‘tarish, tashish asbob-uskunalariga bo‘lgan talablarni individuallashtirilayapti, bu har bir uskunani har bir aniq sharoitga to‘liq moslashtirishdir. Jumladan:

- yetkazib berish tizimlar tuzishda va ularning ayrim qismlarini loyihalashda texnologik jarayonlarning inson talablariga mos bo‘lishini ko‘zda tutishi kerak, ya’ni zamonaviy mehnat sharoitlari yaratilishi, atrof-muhitga salbiy ta’sir qilmaslik kerak;

- butun logistik tizim davomidagi xarajatlarni hisobga olish va bozorga moslashish;

- servis xizmatlarini zamonaviy darajada rivojlantirish, uning yuqori sifati, ishonchliligi, tez moslashuvini ta’minlash. Odatda yetkazib berish tizimlar noaniq sharoitda ishlaydi. Bu bozor kon'yunkturasida transportning ishlashi tasodifyi jarayonlar sodir bo‘lishi bilan bog‘liq. Shu tufayli yetkazib berish tizimlarining muhim xususiyatlaridan biri – moslashish xususiyati. Yetkazib berish tizimlari ishlashining asosiy tamoyillaridan biri – yuqori darajadagi ishonchliligi va mustahkamligi.

Yetkazib berish tizimining ishlashi mustahkam bo‘lishida ishlab chiqarish, tarqatish va sotish jarayonlarining to‘g‘ri, aniq rejalshtirilishi katta ahamiyatga ega. Bu yerda shuni ham hisobga olish kerakki, tezlik bilan bajariladigan rejalgarda nisbatan, qat’iy rejalarining roli kattaroq. Bunday strategik rejalarining yuqori darajada ishonchli bo‘lishi uchun atrof-muhit vaziyati, birinchi holatda bozordagi vaziyat har xil bo‘lishi mumkin bo‘lgan holatlarni o‘rganish va tug‘ilgan savollarga strategik javoblar aniqlash zarur.

G‘arb mutaxassislari fikricha, strategik rejalashtirish firmalarning o‘z raqiblari bilan kurashda eng qudratli quroq hisoblanadi. Strategik rejalashtirishning asosi – ilmiy darajada. Ilmiy darajani tayyorlashda tarixiy va ekstrapolyatsiya usullaridan foydalilaniladi. Strategik rejalar ko‘pincha aniq jarayonlarni emas, aniq maqsadlarni ko‘zda tutadi. U strategik rejani tez bajariladigan rejadan farqlaydi. Tez bajariladigan rejalar aniq faoliyatni ko‘zda tutadilar, masalan, taqsimlash yoki sotish jarayonlarini yetkazib berish xalq xo‘jaligiga sanoatlar nuqtai nazaridan emas, mintaqalar nuqtai nazaridan qaraydi. Kichik va o‘rtalik korxonalarga tez-tez, davriy holda keng nomenklaturadagi material oqimlari yetkazib turiladi, shuning uchun hududiy ixtisoslashtirish va ixchamlashtirish bu korxonalar uchun katta ahamiyatga ega. Shunday vaziyatlarda materiallar oqimiga samarali xizmat qilishda mintaqaviy taqsimlash bo‘yicha markazlar tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunday markazlarda birinchi navbatda yuqori samarali servisga e’tibor beriladi. Bunday servis tufayli har xil xizmat turlari - taxlashdan boshlab, to yuk ortish-tushirish ishlarigacha ta’minlanadi.

Faqat zamonaviy texnika vositalaridan foydalangan holda logistik tizim yuqori samarali va mustahkam bo‘lishi mumkin. Logistik tizim axborot oqimlarini qulay boshqarishning texnikaviy asosi ko‘p darajali ABSdir. Shuning uchun yetkazib berish va kibernetika g‘oyalarining asosiy qismi yetkazib berish tizimlarining yuqori samarali bo‘lishi shartidir.

Yetkazib berish tizimlari ishlashini tahlil qilishda umumiylar xarajatlar ahamiyati katta. Ombor xo‘jaligi xarajatlari, zaxiralar, transport, ishlab chiqarishni rejalashtirish, buyurtmani bajarish xarajatlari va boshqa xarajatlar bir-biriga bog‘liq. Ayrim xarajat turlarini kamaytirishga qaratilgan harakatlar butun tizimning ishlashidagi umumiylar xarajatlarning ortib ketishiga olib kelishi mumkin, shuning uchun yetkazib berishning har qanday faoliyatiga yangilik kiritishdan oldin, bu o‘zgartirish oqibatlarini har tomonlama tahlil qilish kerak. Tizim qismlarining proporsiyalari aniqlanishi, qiymat tavsiflarining samarasini ko‘rib chiqilishi, boshqarish siyosati tuzilishi kerak, yangi texnologiyalar, asbob-uskunalar hisobga olinishi kerak. Chunki tizimning tubdan o‘zgarishi, qaytadan tashkil qilinishi, xarajatlarning keskin ortib ketishiga olib keladi. Shu bilan birga, ilgaridan yetkazib berish tizimlarining evolyutsion yo‘llar orqali o‘zgarish hollari aniqlanib, hisobga olinadi. Bundan tashqari, sanoat menejmentining yetkazib berish muammolariga nisbatan e’tibori oshayotganining bir necha sabablari bor. Alovida olingan ta’minlash, ishlab chiqarish yoki taqsimlash

jarayonlarining samarasini oshirish, umuman olganda, samarasi kam usuldir. Yetkazib berish tizimi qismlaridan har biri butun tizim muvozanatini buzishi mumkin. Amalda yetkazib berishning an'anaviy maqsadlari ko'pincha marketing yoki ishlab chiqarish maqsadlariga to'g'ri kelmaydi.

Masalan, korxonalarining ishlab chiqarish bo'limlari tayyor mahsulot zaxiralari ko'paytirishga harakat qiladi, aks holda, sotish jarayonida mahsulot kam yoki umuman yo'qligi sababli yo'qotishlar ro'y berishi mumkin.

Boshqa misol, transport boshlig'i faqat transport tizimiga javobgar bo'lsa, u transportning qulay yo'nalishini tashkil qilishi, transport tizimidagi zaxiralar miqdorining kamayishida, umuman, transport tizimining daromadi kamayishiga mutlaqo qiziqmaydi.

Yetkazib berishning maqsadlari-maqsadlarga teskari.

Logistik tizimlar materiallar oqimini boshqarish bilan bir qatorda taqsimlanish jarayonini nazorat qilishda asosiy qurol bo'lib qolayapti. Ilmiy texnika taraqqiyotining yutuqlari yetkazib berish tizimi qismlarining birlashib, mustahkam bo'lishini tezlashtirdi. Asosiy yutuqlardan biri - kuchli kompyuterlar, rivojlangan ma'lumotlar bazasi va axborot yetkazish tizimiga asoslangan buyurtmalar bilan ishlash tizimining rivojlanishi. Qarorlar qabul qilish, masalalar yechish jarayonlarini modellash va kompyuterlar bilan ta'minlash yetkazib berish tizimini tashkil qiluvchi va boshqaruvchilarga sifatliroq ishlashga imkoniyat yaratdi.

Yetkazib berish umumiylar xarajatlarni ancha kamaytirishga imkon yaratish bilan bir qatorda mahsulot sifatini ko'tarishga ham ta'sir qiladi, chunki faqat sifatli mahsulotlar tashqi bozordagi raqobatni ko'tara oladi. Bunday sharoitda firmalar iste'molchilarga ko'rsatadigan xizmatlarining sifatini oshirishga majburlar.

Ishlab chiqarish va yetkazib berish tizimining o'zaro ta'siri ikki yo'nalishda bo'lishi mumkin: Birinchisi, korxonalarining mahsulot zaxiralari uzlusiz ko'paytirib turilishiga ehtiyoji mavjud. Bu yerda mahsulot turi rol o'ynamaydi. Mahsulot andozali, noandozali bo'lishi mumkin, modifikatsiya qilingan yoki maxsus mahsulot bo'lishi mumkin, faqat bozordagi ehtiyojni qondirsa bas. Ikkinchisi, ishlab chiqarish o'z tomonidan bevosita yetkazib berish tizimiga qaram bo'lib kelgan. Ya'ni ishlab chiqarish jarayoniga xomashyo materiallarini vaqtida yetkazib berish katta ta'sir ko'rsatadi. Texnologik jarayonlarni boshqarish, birinchi navbatda, xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan, asbob-uskunalarining bir

tekisda ishlashi, ko'rsatilgan muddatda buyurtmalarning bajarilishini ko'zda tutadi.

Bu jarayonlar ta'minlash tizimi orqali qo'llab-quvvatlanib turiladi. Bu tizimning asosiy vazifasi-ishlab chiqarish ehtiyojini to'la qondirish. Ishlab chiqarish va yetkazib berish tizimining o'zaro ta'sirini shoshilinch buyurtmalarni bajarish yoki yangi tur mahsulot ishlab chiqarish kerak bo'lganda ko'rsa bo'ladi. Bunday sharoitda bu doiralarning harakatchanligi, moslashuvchanligi, butun ish muvaffaqiyatining garovi bo'ladi.

Hozirgi zamonda yetkazib berish tizimlari doirasida ishlab chiqarish infratuzilmasini hisobga olganda, turli xil korxonalar joylashtirilishi mumkin.

Ishlab chiqarish jarayoni bozordan ajratilgan holda muvaffaqiyatli tashkil qilina olmaydi. Ayrim hollarda iqtisodiy adabiyotlarda mahsulot ishlab chiqarish jarayoni boshqaruvchisining vazifalari shunday izohlanadiki, go'yo ular bevosita faqat boshqarish jarayoniga ta'sir qiladi. Amalda esa, boshqarish ko'pincha taqsimlash tizimining tabiiy holatiga bog'liq. Bu tizim marketing va ishlab chiqarish o'rtaida bog'lovchi kuch bo'lib turadi. Shu tizim (boshqarish tizimi) ishlab chiqarish va marketing jarayonlarining balansini aniqlaydi.

Buyurtmalarning noto'g'ri joylashishi ishlab chiqarishda kutilmagan xarajatlarga olib keladi. Shuning uchun korxonalar quyidagi qoidaga riosa qilishga harakat qiladilar: tayyor mahsulot zaxiralar darajasini sotish darajasiga moslashtirish, masalan, 30-40 kunlik zaxiralar. Bu qoida, ayniqsa,, mahsulotni sotish miqdori tez-tez o'zgarib turadigan korxonalar uchun muhimdir.

Yetkazib berish tizimining samaradorligi baho belgilash usullari bilan bog'liq. Aniq belgilangan narxlar bozorda ishlab chiqaruvchilar ta'sirini kengaytirishga olib keladi. Yetkazib berish tizimlari yordamida sotiladigan mahsulotlar narxini kamaytirish ustama narxlar yordamida belgilanadi. Ulardan tashqari, bozordagi sharoit ham hisobga olinadi. Odatda, ishlab chiqaruvchining o'zi avval sotish narxini, keyin sotish narxi kamaytirilishini aniqlaydi, ana shunda sotish narxi hosil bo'ladi. Bunday keyin, ishlab chiqaruvchi o'z faoliyatini bozor talabiga mos keladigan mahsulot ishlab chiqarishga qaratadi. Bunday mahsulot bozorda sotilib, daromad keltirishi mumkin. Faol raqobatli bozor sharoitida bu oddiy tajriba. Bunday bozorda mahsulotlar xilma-xil bo'ladi va narxlari ham keskin farqlanadi.

Ishlab chiqaruvchi belgilagan narx sotuvchi to‘laydigan haqiqiy narxdan farqlanadi. Belgilangan narxning o‘zgarishiga sotish sharoitlari va shartlari, bozor sharoitlari ta’sir ko‘rsatadi. Lekin sotuvchi va iste’molchining narxi bir xil bo‘lishi ham mumkin. Ko‘pincha mahsulotlar arzonlashtirilgan narxda sotiladi. Bu arzonlashtirish sotib olingan tovarlar miqdori yoki naqd pulga olinishiga bog‘liq.

Bu tizimlar iste’molchilarning geografik joylashishiga bog‘liq. Bular: Franko - narx va eltib berish narxi.

Sotuvchi biror joyda mahsulotni sotib oluvchilarga topshirsa, franko-narxlar belgilanadi. Bu joy ombor bo‘lishi mumkin, korxona, avtokorxona bo‘lishi ham mumkin. Sotuvchi iste’molchini transport vositalari bilan ta’minalashi mumkin, lekin barcha xarajatlarni sotib olganlar ko‘taradi. Bunday narxlar tizimi taqsimlash tizimining nazorat qilinishini ancha murakkablashtiradi.

Eltib berish narxlari transport xarajatlari, yuk ortish-tushirish ishlari xarajatlari va yuk miqdoriga ko‘ra chegirmalarni o‘z ichiga oladi. Bu narx turi juda ko‘p ishlatiladi. Bunday narx belgilash tajribasi ta’mintonchiga qulaylik yaratadi, bundan tashqari, bunday narx belgilash tizimini nazorat qilish ham yengilroq, AQSHda yetkazib berish doirasidagi narx belgilash tizimi davlat orqali tartibga solinadi. Bir tomondan, huquqiy tartibga solish narxlarni aniqlash erkinligini chegaralaydi, ikkinchi tomondan esa, yetkazib berish xarajatlari tizimini tahlil qilishga imkon yaratadi.

3.6. Xizmat sohalari va ularning davri

Boshqarishning muhim omillaridan biri-materiallarni o‘z vaqtida eltib berish. Buning uchun kerakli operatsiya bajarilishiga (masalan, yuk ortish, yukni eltish va boshqa) qancha vaqt ketishi va operatsiyani boshlash uchun qancha vaqt kerakligini aniqlash zarur.

Buyurtmalarni bajarish muddati resurslarga bo‘lgan ehtiyoj miqdoriga, ta’mint jarayonining ishonchlilikiga ta’sir qiladi. Buyurtmalarni bajarish muddati uzoq bo‘lsa, u mintaqaviy omborlardagi katta nomenklaturalar zaxiralar miqdorining ortib ketishiga olib keladi.

Boshqa tomondan qaraganda, buyurtmalarning shoshilinch, qisqa vaqtida bajarilishi har xil xatolarga olib kelishi mumkin. Masalan, olingan resurslar miqdori yanglish bo‘lishi, sifati to‘g‘ri kelmasligi yoki umuman kerak bo‘lmagan mahsulot yetkazishi mumkin. Masalan, AQSHda taqsimlash doirasida buyurtmalarning eng kam bajarilish muddati (ishlab chiqarish vaqtini ham hisobga olinadi) - 7 kun, eng ko‘p muddati- 72 kun.

Buyurtmaning bajarilishiga ketadigan vaqt taqsimlash kanallarining holati va rivojlanishiga bog‘liq. Bu taqsimlash kanallari mahsulot ishlab chiqaruvchi va iste’molchilarni bog‘laydigan vositaga aylanayapti va xilma-xil o‘zaro bog‘liq vazifalarni bajarayapti. Unga: sotish, marketing, kredit berish va boshqa xizmat turlari kiradi. Firmalarning ko‘pchiligi taqsimlash jarayonini faqat qisman nazorat qiladi, demak, ularning butun tabiiy taqsimlash tizimiga qiladigan ta’siri ham qismandir. Yetkazib berish texnologiyasining o‘zgarishi, mahsulot va xizmatlar sifati ahamiyatining o‘sishi, taqsimlash kanallarining tuzilishi va vazifalarining o‘zgarishiga olib keladi, texnologiyani takomillashtirishga intilish tug‘diradi. Yetkazib berish tizimi samarasining ortishi - taqsimlash doirasining asosiy kapitaliga qo‘yiladigan sarmoyalar miqdori ortishiga yetkazib berish tizimi tuzilishi va obyektlari joylashishining o‘zgarishiga olib keladi. Hozirgi kunlarda mahsulot ishlab chiqaruvchi va sotuvchilarni farqlash juda qiyin. Yetkazib berish tizimi qismlari vazifalarining o‘zgarishi katta qiyinchiliklar bilan o‘tyapti. Integratsiya ayrim xo‘jalik turlarining ahamiyati ortyapti, boshqalarining ahamiyati pasayib yoki umuman yo‘q bo‘lib ketayapti. Bu jarayonlarga yana xalq xo‘jaligi holati, davlatning iqtisodiy siyosati ham ta’sir qiladi. Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar faqat ulgurji savdo jarayonini nazorat qilibgina qolmay, bevosita iste’molchiga sotish jarayonini ham o‘z nazoratiga olayapti. Iste’molchilarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuk yuborishga moslashtirilgan qo‘shimcha omborlar qurilayapti. Ko‘p kompaniyalar taqsimlash kanallari, zaxiralalar miqdori va sotish hajmidan xabardor bo‘lish maqsadida ulgurji savdo tizimi bilan bevosita aloqa o‘rnatgan. Assortimentning kengayishini rejalahtirish, zaxiralarni boshqarish, xarajatlarni kamaytirish doiralarida korxonalar oldiga qo‘yilgan vazifalarni murakkablashtiradi. Amerika va yapon kompaniyalarining assortiment siyosatini solishtirsak, ancha farq qilishini ko‘ramiz. Yapon kompaniyalari modellarni cheklangan miqdorda ishlab chiqaradilar. Ayrim komplekt qiluvchi mahsulotlar, masalan, avtomashinalarga o‘rnatiladigan kondisionerlar (namunaviy o‘lchovda bo‘ladi), avtomashinalarga sotishdan oldin dilerlar tomonidan o‘rnatiladi.

Amerikalik ishlab chiqaruvchilar esa iste’molchilarni har bir modelning turli xillari bilan ta’minlaydilar, hattoki maxsus buyurtmalarni ham bajaradilar. Bunday assortiment siyosati xarajatlarning ortishiga olib keladi, ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish, rejalahtirish va nazorat qilishni murakkablashtiradi.

Yetkazib berish tizimining holati taqsimlanish kanalini tanlashda katta ahamiyatga ega. Yetkazib berish qiymatiga oid tahlil ko‘pincha xarajatlarni kamaytirish yo‘llarini topish uchun qilinadi, bu tahlil ta’sirida ro‘y bergen o‘zgarishlar marketingga katta ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, omborlar sonini kamaytirish, zaxiralar miqdorini kamaytirish, transportning arzonroq turlariga o‘tish hisobiga xarajatlarni kamaytirish xizmat ko‘rsatish sifatining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Yetkazib berish tizimi faoliyatida samaradorlik.
2. Yetkazib berish tizimini tuzishda qaysi elementlarga e’tibor beriladi?
3. Omborlar, ularning ta’rifi va turlari.
4. Omborxona operatsiyalarining qisqacha ta’rifi.
5. Materiallarni saqlashdagi jihozlar turkumlanishi.
6. Yukni ko‘tarish-tushirish transportlari turkumlanishi.

4- BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA XAVFSIZLIK CHORALARI, QARORLARI BA AXBOROT TEXNOLOGIYASI

4.1. Moddiy va moliyaviy oqimlarni tashkil qilishning logistik usullari

Logistik boshqruv qarorlarini shakllantirish va hayotga tadbiq etishda uning natijaviyligini belgilab beruvchi uchta jihatni yuridik-huquqiy, ijtimoiy-psixologik va texnologik-tashkiliyni ko‘rib chiqish kerak. Bu jihatlarga batafsilroq to‘xtaymiz.

Yuridik huquqiy qaror faqat mazmuniy ma’noda tayyorlangan qaror huquqiy jahatlar oxirgi bosqichda shakllanish natijasida shakllanadi deb hisoblash kerak emas. Boshqaruva obyekti bashorat qilinayotgan hulqini amaldagi huquqiy me’yorlar bilan muvofiqlashtirish boshqaruva qarorini ishlab chiqishning eng birinchi bosqichlaridan boshlab butun jarayoni davomida amalga oshirilishi kerak.

Ishlab chiqarish–sotish jarayonining barcha ishtirokchilari ular oddiy shaxslar, ixtisoslashgan bo‘linmalar va tashkilotlar bo‘lishlaridan qat’i nazar belgilangan me’yoriy hujjatlar va huqqiy me’yorlarning mavjud majmuasiga muvofiq harakat qilishlari kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida ayniqla, makroYetkazib berish sharoitlarida ishlab chiqarish – sotish jarayoni ishtirokchilarining huquqlari va majburiyatlarini aniq va yuridik jihatdan savodli chizib chiqish g‘oyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshqruv qarorlariga shakllantirishda ishlab chiqarish-sotish jarayonida ishtirok etuvchilarning huquqlarini hisobga olish mumkin. Ushbu holda huquqlar ostida jarayon ishtirokchilaridan qaysidir bir boshqalardan shartnomaga majburiyatları oqibatida yoki xizmat majburiyatlariga muvofiq nimanidir talab qilish huquqiga egaligi tushuniladi.

Logistik boshqaruva qarorlarini shakllantirishda odatda “inson omili” deb ataluvchi omilni hisobga olish zarur. Bunga ishlab chiqarish, sotish jarayonida ishtirok etuvchi shaxslarni undovchi sabablarining psixologik tomoni kiradi.

Ushbu vaziyatda shu jarayonning umid qilsa bo‘ladigan ishtirokchisining hulqi tashkiliy-texnologik tuzilma va insonning undagi roli, hamda ijtimoiy-psixologik jihatlar bilan belgilanadi. Inson ushbu masalada ham bir qator rasmiy belgilangan rollarni va ham norasmiy munosabatlarning vujudga kelgan tizimida ba’zi bir rollarni o‘ynashi mumkin. Inson tomonidan ikkala turdag'i o‘z rollarini muvoffaqiyatli

bajarilishi u yoki bu rolning o‘ziga xosligini qanchalik tushunishi, bu o‘ziga xoslik u tomonidan qanchalik qabul qilinishi va o‘zlashtirilishiga bog‘liq. Axborotlilik mehnat faoliyatining eng muhim rag‘batlaridan biri bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Rag‘barning faoliyati axborotlarni uzatish harakatlarining zanjirijdan iborat bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda u odamlar, bo‘linmalar va korxonalar o‘rtasidagi aloqa harakatlarida ishtirok etadi va ularni tashkil qiladi. Rahbarning “yuqoridan pastga” uzatayotgan axborotlari nafaqat ishlab chiqarish zarurati bilan belgilanadi, balki yana mehnat uning axborotliligin oshirish yo‘li bilan undashi xizmat qilishi mumkin. Xuddi shunday “pastdan yuqoriga” kelib tushuvchi axborotlar ham ikki vazifani bajarishlari mumkin. Rahbarlar uning yordamida o‘zları berayotgan farmoyishlariga tuzatishlar kiritish uchun ishlab chiqarish jarayoni haqidagi teskari aloqani olishlari mumkin. Bundan tashqari, ushbu axborotlarda rahbar qarorlarini ijro etishga nisbatan munosabat aks ettiriladi.

Ko‘pincha qaror ko‘proq yoki kamroq uzaqroq istiqbolga hisoblab chiqilganda, ularning samaradorligi haqida faqat bevosita erishilgan ishlab chiqarish natijalari bo‘yicha xulosa chiqarish yetarli emas. Bu yerda yana bu qarorlarning ishlab chiqarish-sotish jarayoni ishtirokchilarining ongiga ta’siri va olingan axborotlardan ularni qanoatlanganligi darajasi ham muhimdir. Logistik boshqaruvning texnologik-tashkiliy jihatlari moddiy axborot va moliyaviy oqimlarni tashkil qilishdan iborat bo‘ladi. Moddiy oqimlarni boshqarish ularning intensivligi va yo‘nalishlarini qabul qilingan logistik qarorlarga ko‘ra o‘zgarishidan iboratdir. Bu boshqaruv ham bevosita va ham bilvosita amalga oshirilishi mumkin.

Bevosita boshqaruv ma’muriy boshqaruv yordamida amalga oshiriladi. Bilvosita boshqaruv moliyaviy oqimlarga ta’sir ko‘rsatish yo‘li bilan amalga oshiriladi, ularning o‘zgarishlari oddiy oqimlarda tegishli o‘zgarishlarni keltirib chiqaradilar. Ma’muriy boshqaruv farmoyishi boshqaruvdan iborat bo‘ladi. Logistik tizimlar holida bu shuni bildiradiki, yuqori rahbarlar moddiy oqimlarning yetkazib beruvchilar va foizlardan ishlab chiqarish tizimining kirish omborlariga harakatining hajmlari intensivligi va yo‘nalishini, tarkibiy qismlarning ishlab chiqarish jarayonidagi harakatini hamda moddiy oqimlarning taqsimlash sohasidagi chiqaruvchi ishlab chiqarish omborlaridan istemolchilarining o‘zlarigacha harakatlarining intensivligi va yo‘nalishini belgilab beradilar. Ko‘ramizki, bu yiriklashtirilgan ishlab chiqarish zanjirining barcha ishtirokchilarilogichtik boshqaruvni amalga oshiruvchi shaxsga bo‘ysunadilar. Shuning uchun ularning barchasiga nisbatan ma’muriy

boshqarish usullari qo'llanishi mumkin, buni bundan keyin batafsilroq ko'rib chiqamiz. Logistik tamoyillariga ko'ra qaror qabul qiluvchi shaxsga bo'ysunuvchilar uchun ma'muriy ta'sir iyerarxiya tamoyillariga muvofiq amalga oshiriladi. Bunday ta'sirning shakllari har xil bo'lishlari mumkin, ammo quyidagi asosiy turlardan iborat bo'ladilar: buyruq, farmoyish, yo'riqnomalar, qoidalar, me'yorlar.

Boshqaruvning tashkiliy-huquqiy usullari huquqiy-boshqaruv va boshqa usullar bilan o'zaro hamkorlikda qo'llaniladigan ta'sirning qo'shimcha choralar bo'ladilar. Bu usullar boshqaruv tizilmasini tashkil qilish, hodisalarni tanlash, o'qitish, qayta tayyorlash va joy joyiga qo'yish, ijro nazarotini tashkil qilish va amalga oshirishni o'z ichiga oladilar. Mas'ul ijrochilar va ixtisoslashgan bo'linmalar yoki kontragent firmalar logistik tamoillariga rahbarlik qiluvchi shaxslarning ma'muriy bo'ysunishida bo'limgan hollarda, ular tomonidan boshqaruv moliyaviy oqimlar orqali yana mulkchilikning har xil shakllaridagi tizilmalarning o'zaro hamkorligi ham amalga oshiriladi. Moliyalarning harakati ularning aylanish tezligi, vaqtning qandaydir oralig'i uchun summalarning integral (jamlangan) oqimi, harakatning teng emasligi, hamda talab qilingan summalarni kelishilgan muddatlarda kelib tushishidagi kechga qolishlar bilan belgilanadi. Moliyaviy oqimlarning bu parametrlaridagi o'zgarishlar ishlab chiqarish-sotish jarayonining borishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, moliyaviy oqimning tezligi va intensivligini jami ishlab chiqarish davrini uzunligini kamayishiga va zaxiralarning talab qilinayotgan darajasini qisqarishiga olib kelishi mumkin. Va, aksincha ishlab chiqarish davri uzunligini yoki zaxiralarning haqiqiy darajasini qisqarishi moliyaviy oqimning quvvati (tezligi va intensivligini) huddi shunday ko'payishini talab qiladi. Moliyaviy oqimlarni tartibga solish moliyalash manbalari va mablag'larni qayerga va qanday kiritishni belgilashdan iborat bo'ladi. Qarzga olingan mablag'lar moliyalashtirishning manbalari bo'ladilar.

Birinchi holda mablag'lar ishlab chiqarish-sotish faoliyatiga, ularni tayyorlashga, tashkiliy shakllarni yaratishga, zaxiralar va badalli to'lovlarga kiritilishlari mumkin.

Ikkinci holda kreditlar beriladi, aksiyalar, qimmatbaho qog'ozlar xarid qilinadi va investitsiyalash amalga oshiriladi.

Yetkazib berish tamoyillariga muvofiq boshqariladigan moddiy oqimlarni ko'rib chiqamiz. Kirishda bu oqimlar o'zining tabiatini bo'yicha moddiy bo'lgan holda xomashyo, materiallar va butlovchilar oqimlari bo'linadi, ularning moddiy deb atash qabul qilingan va axborot oqimlari,

ular har xil turdagи hujjatlar, kompyuter massivlari, telefon va boshqa so‘zlovchilar ko‘rinishida aks ettiriladi.

4.2. Yetkazib beruvchi mahsulotlarini sifatini ta’minlash

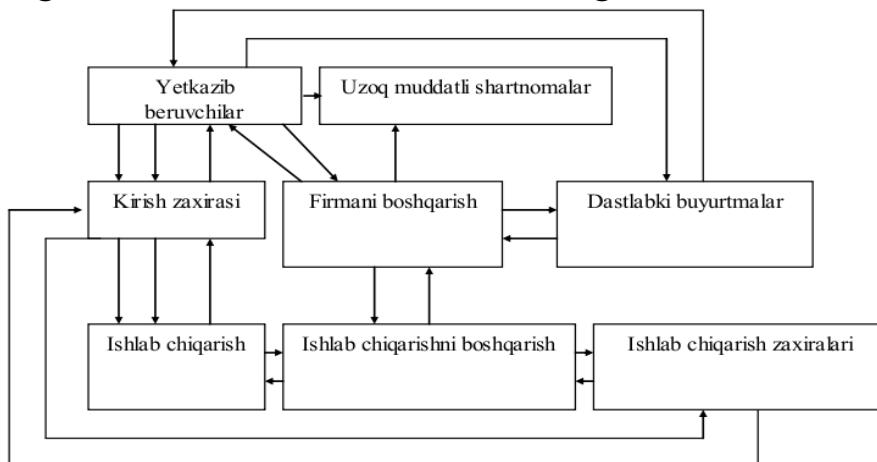
Logistik boshqaruv ta’minotining an’anaviy usullaridan “aniq vaqtda” Just in time (JIT) nomini olgan tamoyil bo‘yicha ta’minlashga o‘tishga imkon beradi.

An’anaviy ta’minlashda ishlab chiqrish-sotish tizimining kirishida yetkazib beruvchilardan oqim ko‘proq yoki kamroq uzoq muddatli shartnomalar va yetkazib berishga oldindan buyurtmalarga muvofiq shakllantiriladi, ishlab chiqaruvchi tomonidan uni iste’mol qilish esa ko‘proq yoki kamroq qisqa muddatli, ammo so‘zsiz qanoatlantirishni talab qiluvchi ishlab chiqarish talablari bilan belgilanadi.

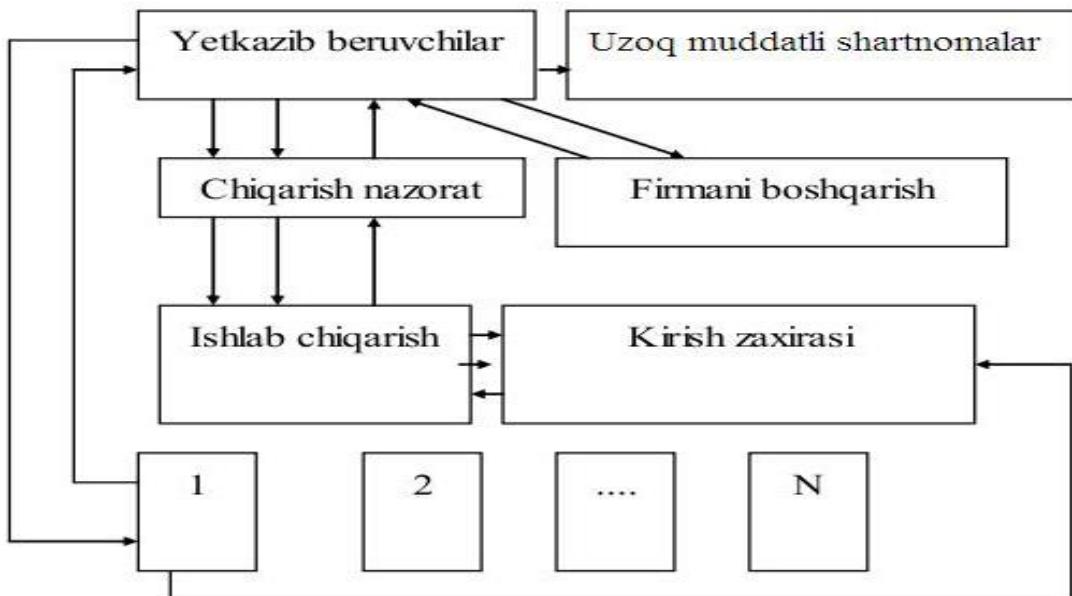
Bir tomonidan xomashyo materiallar va butlovchilarning har xil vaqtdaligi va har xil intensivligi va boshqa tomondan ularning iste’mol qilishda navlari va hajmi bo‘yicha ancha katta bo‘lgan zaxiralarni tashkil qilinishi talab qilinadi. Bunday zaxiralar, ishlab chiqarishning bir maromdaligini ta’minlagan holda uning iqtisodiy samaradorligini ancha pasaytiradi. Ayniqsa, bu bozor iqtisodiyotida namoyon bo‘ladi, ammo rejaga asoslangan iqtisodiyot sharoitlarida va yakka hukumronlik sharoitlarida ham katta ahamiyatga ega.

Logistik boshqaruv tamoyillarini ko‘magi xomashyo materiallar va butlovchilarni yetkazib beruvchilar tomonidan yetkazib berilishi va ularni iste’mol qilinishini ko‘proq darajada moslashishiga imkon beradi. Yetkazib beruvchilar bilan umumiylashtirish JIT tamoyiliga o‘tish imkoniyatiga olib keladi. JIT tamoyili mohiyati bo‘yicha shundan iboratki, huquqiy vujudga kelgan ehtiyojlarga ko‘ra kerakli xomashyo materiallar va butlovchilarni kerakli vaqtida kerakli sifatda va kerakli miqdorda kerakli muddatga yetkazib berishdan iboratdir. Bu ishlab chiqarish maromi ko‘rsatkichlarini pasaytirmasdan kirish va oraliq zaxiralarini kamaytirish uning iqtisodiy samaradorligini oshirish va bozor ehtiyojiga omillik bilan javob qaytarishga imkon beradi. Keyingisi mijozlar doirasi kengaytirish va o‘zining bozordagi o‘rnini mustahkamlashga imkon beradi. Bu ba’zida ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishga qaraganda muhimroqdir, chunki shaxsiy narx-navo va texnik siyosatni o‘tkazishga imkon beradi.

Ta'minotni an'anaviy tashkil qilish va JIT tamoyili bo'yicha ta'minotning sxemalari va chizmalarda berilgan.

4.1-chizma. Kirish oqimlarini tashkil qilishning an'anaviy tuzilishi.

1, 2, ...N – ishlab chiqarish iste'molchilari

4.2-chizma. JIT tamoyil bo'yicha kirish oqimlarini tashkil qilishning tuzilishi

Bevosita yetkazib beruvchilarga etib boradigan to'g'ri yoki iste'molchilar yo ishlab chiqaruvchilardan to'g'ridan-to'g'ri yoki vositachilar orqali yoki aralash tartibda kelib tushish mumkin. Iqtisodiyotda taqsimot ostida u yoki bu mahsulotlarga mulkchilik huquqini taqsimlanishi tushuniladi. Yetkazib berishda taqsimot oyida mahsulotlarni yetkazib berish va ularni iste'molchilar ixtiyoriga topshirshdan iborat moddiy jarayon tushuniladi.

Yetkazib berish tamoyillar bo'yicha qurilgan ishlab chiqarish tizimining chiqishidagi moddiy oqimlarni tashkil qilish o'tkazish va

sotishning an'anaviy jarayonlaridan quyidagi munosabatlarda farqlanadi. Yetkazib berish sifatlarida chiquvchi moddiy oqimlar reklama sotish faoliyatining natijalari bo'yicha emas, balki har tomonlama marketing tadqiqotlarini o'tkazishga muvofiq shakllanadi:

- o'z navbatida taqsimlash natijalari bilan tasnifi aloqa bilan belgilangan ishlab chiqarish va xarid qilish ritmigi muvofiq ishlab chiqilgan tovarlar taqsimlanishi kerak;

- boshqaruv jarayonining o'zining ichida ko'pincha mustaqil firmalar tomonidan bajariladigan bir qator texnologik bosqichlardan tashkil topgan chiquvchi moddiy oqimlar tomonidan tizimli o'zaro bog'liqligi amalga oshiriladi.

Yetkazib berish tamoyili bo'yicha tashkil qilinadigan chiquvchi moddiy oqimlar yo'naltiriladigan yakuniy joy odatda har xil foydalanish bo'linmalari va ulgurji savdo bazalaridan iborat bo'ladi. Bu yetkazib berishga xos bo'lgan barcha moddiy oqimlarni integral ko'rib chiqish katta shaxsiy samara berish mumkin, uni boshqa omillardan alohida ko'rib chiqish va baholash mumkin. Buning ustida chakana savdoda boshqa teng ifodalarda har bir alohida mijoz bilan ishlay olishlik, savdo zalini tashkil qilish va jihozlash, reklama san'ati va boshqa omillar birinchi o'ringa chiqadilar.

4.3. Yetkazib berish zanjirining boshqaruvida an'anaviy yondoshishlarni taqqoslash

Yetkazib berishni moddiy oqimlarni boshqarish usullari va vositalarining yig'indisi sifatida belgilash ushbu boshqaruv nuqtai nazaridan muhim bo'limgan bir qator omillardan fikran boshqa tomonlarga ketish imkonini beradi. Shunday qilib to'g'ridan-to'g'ri logistik zanjirni tuzish mumkin bo'ladi. Bu o'z navbatida ularda sodir bo'layotgan jarayonlarni shakllangan holda bayon qilishni amalga oshirish va shu asosda boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga imkon beradi. Ko'rsatib o'tilgan qarorlar yagona maqsad bilan – iste'molchilar tomonidan qo'yilayotgan talablarni qanoatlantiruvchi chiquvchi moddiy oqimni shakllantirish uchun ishlab chiqiladi.

Moddiy oqimning tabiatи shundayki, u iste'molchiga yetib borgunga qadar ishlab chiqarish, omborxona, transport bo'g'inlarini o'tadi. Moddiy oqimni logistik jarayonning turli-tuman ishtirokchilari tashkil qiladilar va yo'naltiradilar. Amalga oshirish tamoyili Yetkazib berish konsepsiyasida birinchi o'ringa qo'yiladigan tizimli yondoshish moddiy oqimlarni

to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqarishning metodologik assosi bo‘ladi. Boshqaruvga an’anaviy yondoshishda logistik zanjirning har bir bo‘g‘ini o‘zining shaxsiy maqsadlari va samaradorligi mezonlarini mo‘ljallowchi shaxsiy boshqaruv tizimiga ega. Logistik zanjirning har bir oldingi bo‘g‘inining ushbu bo‘g‘in boshqaruv tizimi ta’siri ostida uning maqsadlari va mezonlarini hisobga olish bilan shakllangan chiquvchi oqimni keyingi bo‘g‘in uchun kiruvchi bo‘ladi. Oxirgi bo‘g‘inning chiquvchi oqimi butun logistik zanjirning natija beruvchi moddiy oqimi bo‘ladi. Uning parametrlari logistik zanjirning bo‘g‘inlaridan har birida izchil amalga oshiriladigan mustaqil boshqaruvchi ta’sirlar natijasida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham, boshqaruvning umumiy maqsadlari nuqtai nazaridan ular ichki sabablar natijasida vujudga kelgan bo‘ladilar.

Logistik yondoshishda boshqaruvchi ta’sirlar boshqaruvning yagona logistik tizimi tomonidan boshqaruvning yangi obyekti – to‘g‘ridan-to‘g‘ri oqimga nisbatan qo‘llaniladi. Ushbu boshqaruvchi ta’sirlar tadqiqot qilinayotgan logistik zanjir samaradorligining umumiy maqsadlari va mezonlaridan kelib chiqqan holda shakllanadi, chunki chiquvchi moddiy oqimning parametrlarini butunlay oldindan aytib beradigan bo‘ladi. Haqiqiy logistik tizimlarni faoliyat yuritishi ham bu tizimlar ichida va ham ularning atrof-muhit bilan munosabatlarda murakkab aloqalar mavjudligi bilan ta’riflanadi. Bunday sharoitlarda tizimni faoliyat yuritishining asosiy maqsadlari va ularning oldiga qo‘yilayotgan talablarni hisobga olmasdan xususiy qarorlarni qabul qilish yetarli bo‘lmasligi va hatto xato bo‘lishi mumkin. Tizimli yondoshish qat’iy metodologik konsepsiya ko‘rinishida bo‘lmaydi. U idrok etish konsepsiyaning o‘ziga xos tamoyillarining yig‘indisi bo‘lib, unga rioya qilish belgilangan tartibda aniq tadqiqotlarni ko‘zlashga imkon beradi. Logistik tizimlarni shakllantirishda tizimli yondoshishlarning quyidagi tamoyillarini hisobga olish kerak: tizimni yaratish bosqichlari bo‘yicha izchil harakatlanish tamoyili. Bu tamoyilga rioya qilish shuni bildiradiki, tizim avval makro darajada, ya’ni atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlarda, keyin esa mikro darajada, ya’ni o‘z tuzilishining ichida tadqiqot qilishi kerak;

loyihalashtirilayotgan tizimlarning axborotli ishonchlilik, resursli va boshqa ta’riflarini moslashtirish;

alohida tizimchalar maqsadlari va butun tizim maqsadlari o‘rtasida ixtilof yo‘qligi tamoyili. Tizimli yondoshishning mohiyati uni tizimlarni shakllantirishga klassik induksiv yondoshish bilan taqqoslashda namoyon bo‘ladi. Klassik yondoshish xususiydan umumiy (induksiya)ga o‘tishni bildiradi. Ushbu jarayonga klassik yondoshishda tizimni shakllantirish uni

alohida ishlab chiqilgan tarkibiy qismlarini birlashtirish yo‘li bilan sodir bo‘ladi. Birinchi bosqichda alohida tizimlarni faoliyat yuritishining maqsadlari aniqlanadi. Ikkinci bosqichda, alohida tizimchalarni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan axborotlar tahlil qilinadi. Uchinchi bosqichda birgalikda tizimning ish qobiliyatini tashkil qiluvchi tizimchalar shakllantiriladi.

Tizimli yondoshish klassikdan farqli ravishda umumiyyadan xususiyga izchil o‘tishni ko‘zda tutadi, bunda ko‘rib chiqishning asosida tizim yaratilayotgan yakuniy maqsad yotadi. Tizimli yondoshishda tizimni shakllantirishning izchilligi ham o‘z ichiga bir necha bosqichlarni oladi:

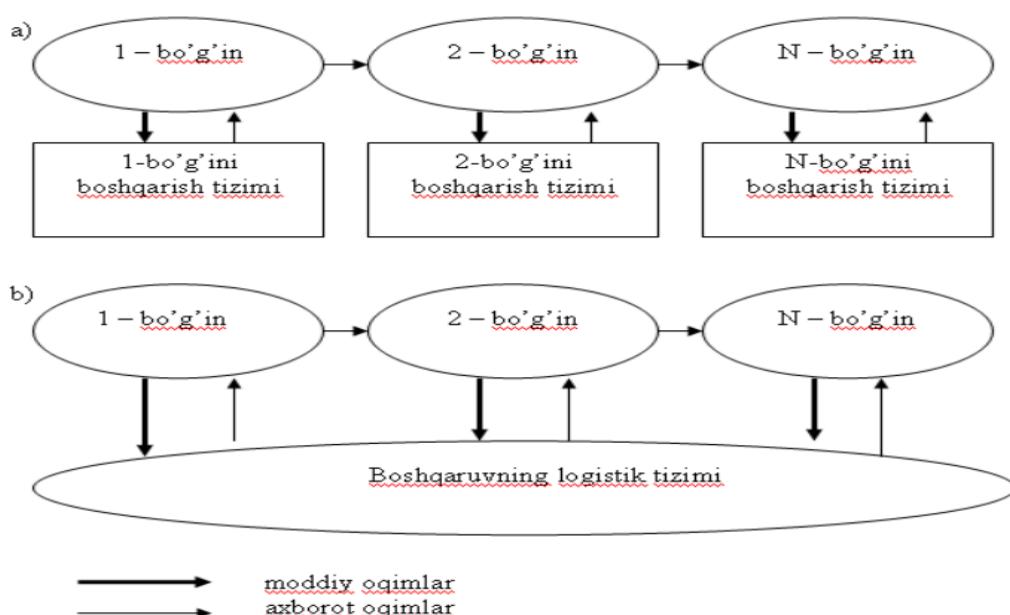
Birinchi bosqich. Tizimni faoliyat yuritishining maqsadlari belgilanadi va shakllantiriladi.

Ikkinci bosqich. Tizimni faoliyat yuritishining maqsadlari va tashqi muhitning cheklashlari tahlili asosida tizim qanoatlantirishi kerak bo‘lgan talablar aniqlanadi.

Uchinchi bosqich. Ushbu talablar asosida, mo‘ljalga ko‘ra, ba’zi bir tizimchalar shakllantiriladi.

To‘rtinchi bosqich. Tizimni sintez qilishning eng murakkab bosqichi: har xil variantlarni tahlil qilish va tizimchalarni tanlash, ularni yagona tizimda tashkil qilish, bunda tanlov mezonlaridan foydalaniadi. Yetkazib berishda tizimlarni sintez qilishning asosiy usullaridan biri – modellashtirishdir.

Ishlab chiqarish va sotish faoliyatini boshqarishga an’anaviy va logistik yondoshishlar 4.3-chizmada ko‘rsatilgan.

4.3-chizma. Boshqaruvga yondoshishlar
a) an'anaviy   b) logistik

Makrodarajadagi logistik boshqaruv uchun alohida korxonalar va firmalar logistik zanjirning bo‘g‘inlari bo‘ladilar, mikrodarajada esa bitta korxonaning ta’midot xizmatlari, ishlab chiqarish, moliya–sotish bo‘limlari kabi faoliyat yurituvchi bo‘linmalari bo‘ladi. Logistik boshqaruv ishlab chiqarish, sotish faoliyatiga tizimli yondoshishni amalga oshirishdan iborat bo‘ladi. Iqtisodiyotda tizimli yondoshish iqtisodiy tizimni tizimli tahlil nuqtai nazaridan butun bir yaxlit sifatida o‘rganishdan iborat bo‘ladi. Iqtisodiy tizim ochiq tizim bo‘lgan holda, bir tomondan, umumiyligi ijtimoiy tizimning tarkibiy qismi sifatida, boshqa tomondan esa–jamiat iste’moli resurslari tizimining bir qismi bo‘ladi. Iqtisodiy tizim maqsadga qaratilgan va tizimi obyektlarning vazifalari, ularning xususiyatlari va ular o‘rtasidagi aloqalar bilan belgilanadi. Tizimli obyektlar – bu kirish, jarayon, maqsad, chiqish, teskari aloqalar va cheklashlar. Iqtisodiy tizimni o‘rganishga tizimli yondoshish iqtisodiyotning barcha kategoriyalari va qonunlarini ularning birliklari va o‘zaro asoslanganliklarida o‘rganishni taqazo etadi. Qabul qilinayotgan qarorlarning samaradorligi tizimli yondoshishni o‘lchovi bo‘ladi. Shunday qilib, tizimli yondoshish har bir tizim hatto ayrim, tarqoq tizimchalardan tashkil topgan vaqtida ham integratsiyalangan yaxlit ekanligini bildiradi. Tizimli yondoshish o‘rganilayotgan obyektni umumiyligi maqsad bilan birlashtirilgan o‘zaro bog‘liq tizimchalarining majmuasi sifatida ko‘rishga, uning intagratsiyalangan xususiyatlari, ichki va tashqi aloqalarini ochib berishga imkon beradi.

Aloida elementlar (bo‘g‘inlar)ning xususiy maqsadlarini butun tizimning yagona maqsadini tahlil qilish asosida qo‘yish va erishishga asoslangan tizimli yondoshishni deduktivli deb atash mumkin.

Butun tizim faoliyatining har biri o‘zining xususiy maqsadini ko‘zlovchi alohida elementlar faoliyatini birlashtirish natijasi sifatida olinadigan an’anaviy yondoshishni indektivli deb atash mumkin.

Boshqaruv logistik tizimlarining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunday tizim avval atrof-muhit bilan o‘zaro aloqalarni o‘rnatish maqsadida tahlil qilinishi, keyin esa shakllanayotgan tizim ichidagi o‘zaro aloqani belgilashi kerak.

Boshqaruvning logistik tizimlari, haqiqatdagi har bir tizim kabi rivojlanishning har xil bosqichlarida bo‘lishi va ishlab chiqarish hamda sotishning har xil tarkibiy Qismlarini qamrab olishning to‘liqligi darajasi bilan farqlanishlari mumkin.

Boshqaruvning logistik tizimlarini qo'llash uchun rivojlanishning to'rtta darajasi yoki ishlab chiqarish, sotish tizimi tarkib qismlarini qamrab olish to'liqligining to'rtta darajasiga xosdir.

- 1 – birinchi daraja
- 2 – ikkinchi daraja
- 3 – uchinchi daraja
- 4 – to'rtinchi daraja

Tarkibiy qismlarni qamrab olish to'liqligining birinchi darajali logistik tizimlari uchun jo'natishga tayyor mahsulotlarni omborga joylashtirish, ularni iste'molchilarga tashishni tashkil qilish vazifalarini bajarish xosdir. Bunday logistik tizim chiqishda iste'molchilar talabnomalaridagi kundalik cho'qqilar va o'zgarishlar ta'minlanadi.

Tarkibiy qismlarni qamrab olish to'liqligining ikkinchi darajali logistik tizimlari uchun ular huquq doiralarini shaxsiy ishlab chiqarishlarini chiqishlarga tarqalishi xosdir. Bunday tizimlar to'liqlikning birinchi darajasiga xos bo'lgan jo'natishga tayyor mahsulotlarni iste'molchilar va omborlarga tashish bilan bir qatorda yana tayyor mahsulotlarning korxona ichidagi omborlarini ham qamrab oladilar. Bunday tizimlarning vazifalariga buyurtmalarni ishlab chiqish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, tayyor mahsulotlarni korxonada saqlash va tayyor mahsulotlarning korxona ichidagi zaxiralarini boshqarish ham kiradi. Tarkibiy qismlarni qamrab olish to'liqligining uchinchi darajasidagi logistik tiizmlar uchun ularning huquq doiralarini qo'shimcha kirish omborlari, dastlabki materiallarni yetkazib berish tizimi, harid qilishlar va ta'minlash sohasi hamda materiallarni ishlab chiqarish jarayoni vaqtida harakatlanishga ham yoyiladi. Bu kengaytirilgan huquq doirasiga muvofiq oldingi ko'rib chiqilganga qo'shimcha sifatida, bunday tizimlar xom-ashyo va butlovchilarni harid qilish, xom-ashyo va butlovchilarni yetkazib berishni boshqarish, xom-ashyo va butlovchilar zaxiralarini hamda tugallanmagan ishlab chiqarish darajasini boshqarish vazifalarini bajaradilar. Bunday darajadagi logistik tizimning ishi odatda amaldagi yillik rejadan foydalanish bilan amalga oshiriladi. Uchinchi darajadagi tizimlarni logistik boshqarish oldindan bo'ladigan ta'sirlarni silliqlashdan iborat bo'ladi, ichki sharoitdan kelib chiqib chetga chiqishlarga javob qaytarish bilan cheklanib qolmaydi.

Tarkibiy qismlarni qamrab olish to'liqligining to'rtinchi darajasi logistik tizimlari o'z huquq doiralarini ishlab chiqarish, sotish jarayoning barcha elementlari va bosqichlariga, shu jumladan shaxsiy ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarishgacha tarqatadi. Bu marketing

tadqiqotlari natijalarini rejalashtirish, ishlab chiqarish, ta'minot va moliya operatsiyalari bilan bog'lashga imkon beradi. Bunday logistik boshqaruv integratsiyalash tamoyilidan foydalanadi va iqtisodiy murosaning oldin eslatib o'tilgan g'oyalariga asoslanadi. Bunday darajadagi logistik tizimning ishi odatda uzoq muddatli rejalaridan foydalanish bilan amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish, sotish tizim bo'linmalarini qamrab olish to'liqligining har xil darajadagi logistik tizimlar bilan qamrab olish mavjud.

Aniq ishlab chiqarish, sotish tizimiga logistik boshqaruvni tadbiq etishning maqsadga muvofiqligi har biri alohida holda maxsus ko'rib chiqishni talab qiladi.

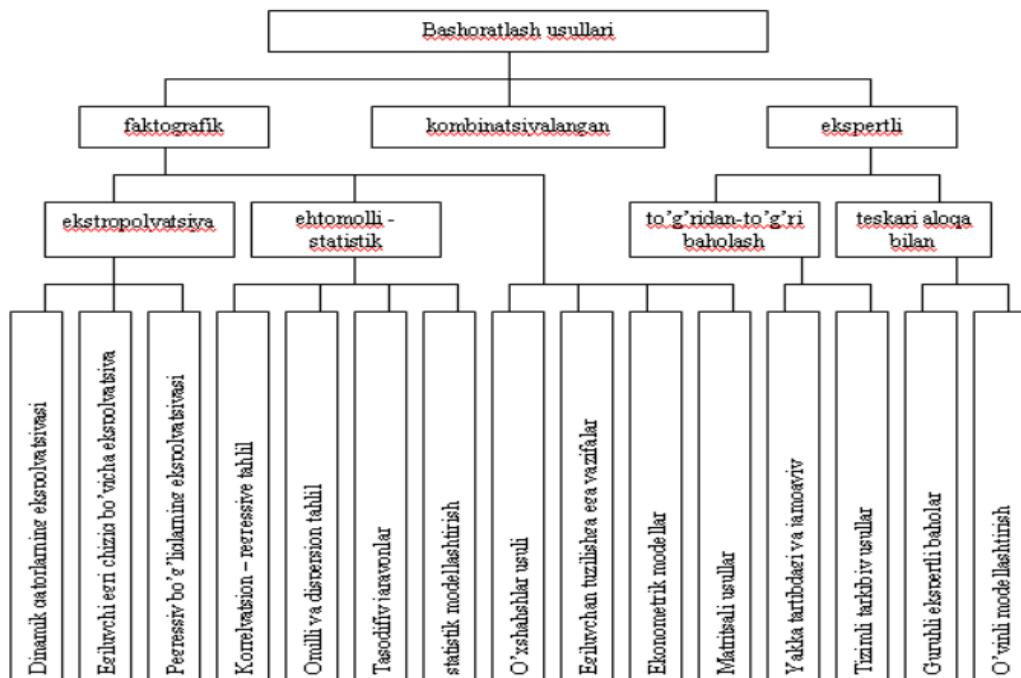
Logistik operatsiyalarni rejalashtirish va boshqarishda ko'pincha bashoratlashning har xil usullari va modellaridan foydalaniladi. Iste'mol talabi, moddiy resurslarni sarflanishi, zaxiralar darajasining aniqligi va ishonchlilikiga amalda barcha logistik konsepsiylar, ayniqsa, JIT, DDT ni amalga oshirishning samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Logistik menejerlar o'zlarining amaliy faoliyatlarida talab qilinadigan aniqlik, dastlabki axborotlarning hajmi va turi hamda boshqa omillarga ko'ra bashoratning har xil usullaridan foydalanadilar, buning ustiga ko'pgina hollarda bu maqsad uchun standartli yoki shaxsiy kompyuter dasturlarini qo'llaydilar. Talab va tayyor mahsulotni sotish hajmini bashoratlash Yetkazib berishda bu usullarning qo'llashning asosiy sohasi bo'ladi. Ishlab chiqarish ichidagi yetkazib berishning maqsadlari uchun moddiy resurslarga ehtiyojni bashoratlash katta ahamiyatga ega, bu haridlarni boshqarish va sotishdan keyingi servis uchun dolzarb bo'ladi.

Bashoratlash logistik rejalashtirishning har xil turlari: strategic, taktik, operativning ajralmas qismi bo'ladi. Rejani ilmiy asoslash vositasi bo'lgan holda, bashorat rejalashtirish uchun zaruriy axborotlarga ega bo'lishi, logistik menejment jarayonini rivojlanish harakterining ehtimol bo'lgan baholanishi va logistik tizim oldiga qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirishning ehtimol bo'lgan yo'lini o'z ichiga olishi kerak. Umumiyoq nuqtai nazardan, bashorat – bu logistik jarayon, tizim yoki alohida elementlarning kelajakdagi belgilangan paytdagi holati va bu holatga erishishning muqobil yo'llari haqidagi ehtimol bo'lgan mulohazadir. Iqtisodiy bashorat iqtisodiy tizimni rivojlanishining ehtimol bo'lgan yo'nalishlari va har xil variantlarni belgilashga imkon beradi, hamda uni faoliyat yuritishining aniq maqsadlarini tanlashda yordam beradi. Shuning uchun yetkazib berishda bashoratni belgilanishi mikro va makro logistik

muhit o‘zgarishlari tendensiyasini ochishdan va logistik operatsiyalar dinamikasining firma menejmenti xodimlariga zarur bo‘lgan ehtimol bo‘lgan miqdoriy va sifatiy baholarini olishdan iborat bo‘ladi.

Bashoratlashning umumiyligi sxemasida obyekt yoki jarayonning qandaydir parametrik bashoratini olish uchun bashoratlashning belgilangan modeliga ega bo‘lishlari kerak, undan o‘tmishdagi vaqtning belgilangan oralig‘i uchun retrospektiv (o‘tmishdagi) axborotlar, vaqtning hozirga payti parametri haqidagi axborotlar va ba’zi tashqi muhit haqidagi bashoratli axborotlardan foydalaniladi. Olingan bashoratning aniqligi va ishonchliligi dastlabki axborotning hajmi, aniqligi va ishonchliligi, qo‘llanilayotgan usulning to‘g‘riliqi va bashoratning chuqurligiga bog‘liq.

Hozirgi vaqtida bashoratlashning juda katta miqdordagi har xil usullari mavjud bo‘lib, ularning katta qismi faktografika, ya’ni obyektning o‘tmishdagi hulqi haqidagi axborotlar – retrospektiv axborotlardan foydalanuvchi usullarga kiradilar. Bashoratlash usullarini ehtimol bo‘lgan tasniflanishidan biri 4.4–chizmada berilgan.

4.4-chizma. Bashoratlash usullarining tasnifi

Logistik menejmentda ko‘pincha faktografik usullardan foydalaniladi, ular uchun dastlabki axborotlar dinamik qatorlarga ega bo‘ladi. Qoidaga ko‘ra, yetkazib berishda foydalaniladigan iqtisodiy yoki texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarining dinamik qatorlari ma’lumotlar nuqtalarining eng katta miqdoriga ega, shuning uchun qisqa dinamik qatorlar deb ataladilar.

Logistik menejerlar tomonidan foydalaniladigan bashoratlash usullarining qisqacha ta’rifini ko‘rib chiqamiz.

“Delfi” usuli. Ekspertlar guruhi maxsus anketa yordamida so‘rov qilinadi, unda savolga javob keyingi savolni keltirib chiqaradi. Ekspertlarning belgilangan guruhi uchun yaroqli bo‘lgan axborotlarning har qanday qatori va boshqalar uchun yaroqsiz bo‘lgan barcha axborotlar bashoratlash uchun yaroqli bo‘ladi. Bu usul monitorli ishlab chiqishning guruhli samarasini elementlashtiradi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Bozorni tadqiq qilish” usuli. Haqiqiy bozorlar haqidagi gipotezalarni tanlab olish va testdan o‘tkazish uchun tizimli, shakllangan va ongli tadbirlar. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Izchil bitimlar” usuli. Bu usul ekspertlar guruhi bitta ekspertga qaraganda yaxshiroq bashorat qilishi mumkinligiga yo‘l qo‘yishga asoslangan. Cheklashlar mavjud emas, muhokamalar rag‘batlantiriladi. Olingan bashoratlar ijtimoiy omillarga bog‘liq bo‘ladi va to‘g‘ri bitimlarni aks ettirishi mumkin. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Sotish darajasini baholash” usuli. Mahsulotlarni sotishlar darajasi haqidagi fikrlar sotish xodimlari guruhlari bo‘yicha ishlab chiqilishi mumkin va ko‘pincha haridorlarning talablari va ehtiyojlari tendensiyasini aks ettiradi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Fikrlarni bashoratlash” usuli. Bu usulda firma xodimlarining bo‘ladigan tendensiya haqidagi, hamda ba’zida kelajakdagи alohida xizmatlar, jarayonlar tendensiyalari haqidagi fikrlari va tasavvurlaridan foydalaniladi. Umumiy holda usul qat’iy ilmiy bo‘lmaydi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Tarixiy o‘xshashlik” usuli. Bozorga yangi tovarni qo‘yish va sotishlar hajmini o‘sishini o‘tmishdagi xuddi shunday bir-birini o‘rnini almashtiruvchi tovarlarni bashoratlashga asoslangan solishtirma tahlil qilish usuli. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Sirg‘aluvchan o‘rtacha” usuli. Dastlabki dinamik qatordagi har bir nuqta mavsumiylik va ma’lumotlarni muntazam emasligi ta’sirini bartaraf etish uchun arifmetik o‘rtachalash yo‘li bilan bir necha nuqtalar yig‘indisi bilan silliqlantiriladi. Bashoratlash davri – qisqa muddatli bo‘ladi.

“Eksponensial silliqlash” usuli. Bu usul sirg‘aluvchi o‘rtacha usuliga o‘xshash, ammo o‘rtachalashtirish dinamik qatorning dastlabki ma’lumotlari tomonidan berilgan og‘irliklar bilan o‘tkaziladi. Har bir

keyingi miqdor oldingidan olinadi. Bashoratlash davri – qisqa muddatli bo‘ladi.

“Boks – Jenkins qatorlaridan foydalanish” usuli. Usul statistik modellar va vaqt qatorlarini ishlab chiqishdan foydalanadi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Klassik dinamik qatorlar” usuli. Mavsumiy to‘lqin, trend va nomuntazam tarkibiy qismni dekompozitsiyalash uchun usul. Yetkazib berishda 3 dan 12 oygacha davrga bashoratlash uchun eng yaxshi usullardan biri bo‘ladi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Trendning proyeksiyasi” usuli. Trend uchun tahliliy formulani qurish va uni bashorat davrida davom ettirishdan iborat. Bir necha variantlarga ega: oddiy, nominal, logarifmli va boshqalar. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Fokusni bashoratlash” usuli. 3 oygacha davrga yetarlicha aniq bashorat olish uchun bir necha oddiy hal qiluvchi qoidalarni beradi. Retrospektiv axborotlarni imitatsion kompyuterli modellashtirish usulidan foydalilanadi. Bashoratlash davri – o‘rtacha muddatli bo‘ladi.

“Spektrli tahlil” usuli. Asosiy tarkibiy qismlarni tegishli spektrli qalinliklar bilan dinamik qatorlarga ajratish qo‘llaniladi. Bu tarkibiy qismlar egri spektrli qalinliklar bilan cheklangan geometrik figuralardan iborat bo‘ladi. Bu tarkibiy qismlarni navlarga ajratish trendning matematik ifodalanishini beradi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Regression modellar” usuli. Logistik ko‘rsatkichlar, masalan talabni regressiv modelning bir necha o‘zgaruvchanlari bilan bog‘lashga asoslangan. Omillarni modelga tanlab olish statistikaning ma’lum usullari bilan amalga oshiriladi. Regressiv tahlil dasturlari EHMning standart matematik ta’minlanishiga kiradi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Ekonometrik modellar” usuli. Ekonometrik model – bu tayyor mahsulotni sotish sohasidagi iqtisodiy faollikning belgilangan sektorini bayon qiluvchi mustaqil regressiv tenglamalar tizimidir. Regressiv tenglamalarning parametrlari odatda yetarlicha tez baholanadi. Qoidaga ko‘ra, bu modellar istiqbolda nisbatan mustaqildirlar. Ammo majmuada ular baholanayotgan ko‘rsatkichning tendensiyasini yakka regressiv modellar va trendlar bashoratiga qaraganda yaxshiroq aks ettiradilar. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Tijorat takliflari asosida bashoratlash” usuli. Bu bozorlar belgilangan mahsulotni xarid qilish istaklari haqidagi tijorat axborotlari va ommoviy axborot vositalaridagi sotish haqidagi takliflarni tahlil qilish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Sotishlar haqidagi respektiv axborotlar asosida mo‘ljallangan talabning o‘sishining o‘rtacha indekslari hisoblab chiqiladi. Odatda tahliliy modellar qo‘shiladi va ularga tuzatishlar kiritiladi. Bashoratlash davri – o‘rtacha muddatli bo‘ladi.

“Kirish–chiqish modeli” usuli. Belgilangan iqtisodiy obyekt yoki iqtisodiyot sektoridagi tovarlarning ichki va tashqi oqimlari haqidagi axborotlarga asoslangan tahlil usuli. Belgilangan chiqishga erishish uchun kiruvchi moddiy oqim qanday bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi. Biznesning o‘ziga xos sohalarida qo‘llaniladi. Bashoratlash davri – o‘rtacha muddatli bo‘ladi.

“Kirish–chiqishning iqtisodiy modeli” usuli. Ekonometrik modellar va kirish–chiqish modellarining kombinatsiyasidan iborat. Kirish–chiqish modeli ekonimetrik modeldagi uzoq muddatli tendensiyalarni bashoratlash uchun foydalilaniladi. Bashoratlash davri – o‘rtacha muddatli bo‘ladi.

“Yetakchi indikatorlar” usuli. Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning dinamik qatorlaridan foydalilaniladi, Ularni o‘zgarishi qidirilayotgan ko‘rsatkichni bashoratlash uchun tendensiyani aks ettirishga imkon beradi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va qisqa muddatli bo‘ladi.

“Hayotiy davrning tahlili” usuli. Bu usul talab va sotishlar hajmini bashoratlash uchun yangi tovarlarning egri hayotiy davridan foydalilaniladi. Hayotiy davrning pallalari tegishli tahliliy bog‘liqliklar bilan belgilanadi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

“Dinamik modellashtirish” usuli. Chakana savdo shohobchalari va distribyutorlik markazlarida sotishlarning yakuniy hajmini imitatsion dinamik modellashtirish uchun EHMDan foydalilaniladi. Modellashtirishning dastlabki parametrlari zaxiralarni boshqarish siyosati, ishlab chiqarish jadvali va moddiy resurslarni harid qilish siyosati tomonidan beriladi. Bashoratlash davri – o‘rtacha va uzoq muddatli bo‘ladi.

Logistik rejalshtirishning asosiy nuqtai nazarlari.

Logistik strategiyani ishlab chiqish firmada marketingli va ishlab chiqarish strategiyalari va missiyasini belgilash bilan bir qatorda markaziy o‘rinni egallaydi. Logistik strategiya firmanın korporativ strategiyasiga zid bo‘lmaydi va uning missiyasi o‘zanida oqishi kerak. Logistik strategiyani ishlab chiqishda quyidagi asosiy savollarga javob berish kerak:

1. Biz hozir kompaniyalarning qanday turidan iboratmiz?
2. Kelajakda kompaniyalarning qanday turi bo‘lishni istaymiz?
3. Bizning iste’molchilarimiz kimlar?
4. Bizning biznesimizning tabiatini va xususiyatlari qanday?
5. Bizning biznesimiz rivojlanishining muqobil imkoniyatlari qanday?
6. Bizning raqiblarga nisbatan kuchli va kuchsiz tomonlarimiz qanday?
7. Biz qanday korporativ strategiyani belgilamoqchimiz?
8. Qanday marketingli strategiya bizga to‘g‘ri keladi?
9. Marketingli strategiyani belgilashda logistik strategiya qanday bo‘lishi kerak?
10. Logistik strategiyaning asosiy maqsadlari va vazifalari qanday?
11. Strategik logistik reja nimadan iborat bo‘lishi kerak?
12. Strategik rejani amalga oshirish uchun qanday byudjet zarur?
13. Strategik rejaning monitoringini bajarishning qanday tashkil qilish mumkin?
14. Qanday logistik faollilik rejada ustivor bo‘lishi kerak?
15. Logistik faollilikning integratsiyalash darajasi qanday bo‘lishi kerak?
16. Logistik rejaning birligi nimadan iborat?
17. Tashqi atrof-muhitning tabiatini qanday?
18. Bozorning tabiatini, darajasi, xususiyati qanday?
19. Bizning bozordagi asosiy raqiblarimiz qanday va har bir raqib bizning firmaga nisbatan nimadan iborat?
20. Bizning oldingi logistik strategiyamiz qanday edi va ular hozirga vaqtida qanday o‘zgargan.
21. Oldingi logistik strategiyalarni amalga oshirishga moliyaviy kiritmalar qanday edi va yangi investitsiyalarni qayerdan olish mumkin?
22. Tashqi atrof-muhit asosiy omillari o‘zgarishining bashorati qanday?
23. Bizning strategik logistik rejamizning poydevori nimadan iborat bo‘lishi kerak?
24. Logistik strategiyaning maqsadlariga erishish uchun eng dolzarbroq dasturlar qanday bo‘lishi kerak?
25. Logistik strategiyaning bajarilishini qanday miqdoriy baholash mumkin?

Firmaning korporativ strategik maqsadlari, marketing va ishlab chiqarish strategiyalarini bog'lovchi logistik strategiya quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- logistik tarmoqning konfiguratsiyasi;
- logistik sotishning tashkiliy tuzilishini muvofiqlashtirish va ishlab chiqish;
- mahsulotning sifati va iste'mol servisiga strategik talablarni belgilash;
- zaxiralarni boshqarishning integratsiyalangan tizimlari;
- logistik axborot tizimi.

Logistik tarmoqning konfiguratsiyasi bo'yicha strategik qarorlar o'z ichiga sifatni belgilash, logistik zanjirlar, kanallar, omborlar, terminallar, dispatcherlik markazlari, yukni qayta ishlash shohobchalari va boshqalarni oladi. Ular tayyor mahsulotlarni sotish bozorlarini iqtisodiy qoplanishini ta'minlaydilar.

Muvofiqlashtirish va tashkil qilish strategiyasi logistik tizimning tashkiliy-vazifaviy tuzilishi, logistik tizim bo'g'inlarining soni, ustivor asosiy logistik faollik va logistik tizimdagi logistik vositachilar o'rtasidagi o'zaro strategik munosabatlarni belgilab beradi. Iste'mol servisining strategiyasining mahsulot sifati va logistik servisning asosiy parametrlari identifikatsiyalashtiradi, ular firma mahsulotlari iste'molchilari talablari va bo'ladigan kutishlarga mos kelishlari kerak. Zaxiralarni boshqarishning integratsiyalangan strategiyasi moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan yakuniy iste'molchilargacha to'liq logistik zanjirda zaxiralarni aniqlash, nazorat qilish, tartibga solish vazifalaini keng yoyishni ko'zda tutadi.

4.4. Yetkazib berish zanjirini boshqaruvida bashoratlash usullari

Logistik strategiyaning asosiy tashkil qiluvchilardan biri logistik axborot tizimi bo'lib, u asosiy bazisli va majmuaviy logistik faollik va biznes sohasini axborot va telekommunikatsion kanallar va axborot kompyuterli texnologiyalar bilan bog'laydi. Logistik axborot tizimi tashqi muhit bilan marketing strategiyasi, firmanın ichki mikromuhiti bilan ishlab chiqarish strategiyasi orqali interfeysni ta'minlaydi.

Ko'rib chiqilgan strategiyaga ko'ra, logistik strategiyani ishlab chiqish to'rtta bosqichda amalga oshiriladi: baholash, imkoniyatlarni tahlil qilish, ustivorliklarni o'rnatish, bajarish.

Birinchi bosqichda logistik strategiya firmanın bozordagi missiyasi va korporativ strategiyasiga nisbatan pozitsiyalanadi. Umumiy iqtisodiy va siyosiy vaziyat sinchiklab tahlil qilib chiqilishi va 5-15 yilga uni

o‘zgarishining ko‘zda tutiladigan tendensiyasi belgilanishi kerak. Logistik strategiyaning marketing va ishlab chiqarish strategiyasi bilan interfeysi bat afsilroq baholanadi. Xususan, tashqi atrof logistik muhitiga nisbatan iqtisodiy tendensiyalar, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning dinamikasi, demografik tendensiyalar, tegishli sohalardagi texnologik va ilmiy daraja, sotish bozorlarining rivojlanishi tendensiyasi, raqiblarning ehtimol bo‘lgan guruhlari, qonunchilik va boshqalar baholanishi kerak.

Ikkinci bosqichda, umuman korporatsiya va alohida tarkibiy bo‘linmalar darajasidagi ehtimol bo‘lgan strategik qarorlar tanlab olinadi va tahlil qilinadi, Logistik strategiyaning tarkibiy qismlariga nisbatan bazaviy talablar belgilanadi.

Uchinchi bosqichda ustivorliklarni belgilash va ehtimol bo‘lgan muqobillar majmuasidan ustivorlik qiluvchi logistik strategiyalardan birini tanlashdan iboratdir. Bunda strategiyani bajarish ularni olish manbalari uchun ehtiyoj resurslarini erta identifikatsiyalanishi muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchi bosqichda ham umumiyligini logistik tizim va han menejmentning alohida darajalari uchun antigratsiyalangan ko‘rsatkichlarni belgilash bilan bevosita strategik logistik tizimni ishlab chiqishdan iboratdir. Ushbu bosqichda logistik tizimning tashkiliy tuzilishi tasdiqlanadi, bazaviy logistik axborot tizimi, strategik vazifalarni bajarilishini baholash va monitoring tizimi belgilanadi.

Xorijiy firmalar tomonidan ishlab chiqilgan logistik strategiyalarning asosiy maqsadlari odatda quyidagilardan iborat: xarajatlarni kamaytirish; logistik tizimda investitsiyalarni kamaytirish; logistik servisni yaxshilash.

Xarajatlarni kamaytirish strategiyasi asosan moddiy resurslarni harakatlanishi, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar va mahsulotlar zaxiralari bilan bog‘liq operatsion tashkil qiluvchi xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan. Eng yaxshi strategiya “omborga joylashtirish-tashish” tizimining ehtimol bo‘lgan variantlari orasidan omborlarni yaxshiroq joylashtirish, zaxiralar darajasini muvofiqlashtirish, topish va yo‘nalishlarning muvofiq usullari tanlab olish yo‘li bilan muqobil tanlov natijasida shakllantiriladi. Servisning darajasi odatda muvofiq umumiyligini xarajatlar topilguncha qaror cheklanadi, bunda foydani ko‘paytirish ustuvor vazifa bo‘ladi.

Investitsiyalarni kamaytirish strategiyasi kiritilgan sarmoyadan ko‘proq qaytara olishga imkon beruvchi logistik tizimni tashkil qilishning eng yaxshi yo‘llarini qidirish bilan bog‘liqdir. Tayyor mahsulotlarni iste’molchilarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri (omborga joylashtirishni chetlab o‘tib) yetkazib berish, umumiyligini foydalanish omborlaridan foydalanish, ishlab

chiqarish va distribyutsiyada JIT konsepsiyasini kengroq qo'llash, logistik tizimda logistik sherklardan foydalanish.

Iste'mol servisini yaxshilash strategiyasi. Mahsulot sifati va servisni yaxshilash sotish bozorini kengayishi va sotishlar hajmini ko'payishidan firma foydasini oshirishga olib kelishga yo'l qo'yishga asoslangan. Bundan tashqari bunday strategiya firmaning bozordagi holatini mustahkamlaydi va obro'sini oshiradi, bu provardida yalpi foydani o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo, bu strategiyalarda muhim o'rinni servisning sifatini muvofiqlashtirish muamosiga tegishlidir, chunki, iste'molchilarga ular talab qilmagan va ular kutmagan juda yuqori darajadagi servisni taqdim etish foyda qo'shimcha xarajatlarga olib keladi.

Yetkazib berishda ekspert qarorlari va ekspert tizimlari. Ishlab chiqarish-sotish tizimlarida jarayonlarni moliyalashtirish, tegishli modellarni amalga oshirish va ularni iqtisodiy faoliyatini olib borishning har xil variantlari yordamida hisoblab chiqishning bayon qilingan tamoyillari boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga intensiv boshqarishni ixtiro qilish, bu qarorlarni obyektivroq qilish maqsadiga ega. Boshqaruv jarayonlarining o'zi esa, shunday qilib, kamroq darajadan san'atdan iborat bo'ladi, ko'proq darajada esa, ilmiy asoslangan, yaxshi shakllangan va muntazam usullarni bajarishga yaqinlashadi.

Katta va murakkab tizimni bir qator o'zaro bog'langan, ammo, soddarroq va modellashtirish mumkin bo'lgan tarkibiy qismlarga bo'lish notrivial vazifa bo'ladi. Yetkazib berishda mutaxassislarning boshqaruv va har xil ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha tajribali, miskam va ijodiy salohiyatiga asoslangan usullar keng qo'llanilmoqdalar. Bu o'zining mazmuni bo'yicha turli-tuman usullarning barchasi ekspert deb ataladi. Bunday usullarni amalga oshirish uchun tegishli tartibda tanlab olingan mutaxassislar tomonidan ekspertiza o'tkaziladi, ular kerakli kasbiy malakaga ega bo'lishlari va o'z baholarini bir-birlaridan va tashqi ta'sirlardan mustaqil ravishda shakllantirishlari kerak.

Ekspertizalar yakka tartibda va guruhli bo'lishlari, ochiq yoki sirtdan o'tkazilishlari mumkin. Bu yerda jalb qilinayotgan ekspertlarning soni va bu guruhga kiruvchi mutaxassislar malakasining darajasi haqidagi masala asosiy bo'lishi kerak. Ma'lumki, jalb qilinayotgan yetarlicha omilkor bo'lмаган odamlarning katta soni bilan ulardaga talab qilinayotgan malakaning o'rnini qoplab bo'lmaydi. Boshqa tomondan, ekspertlar guruhi sonini qisqarishi (ekspert mulohazasini bir kishi chiqarishi mumkin bo'lган chegaragacha) tasodifiy omillarning rolini oshirishi, subyektivizm va yangilash xulosaga olib keladi. Shuning uchun ekspertlarni tanlab olish

va ulardan guruhlarni tashkil qilishni yakka tartibdagi irodali qaror bilan emas, balki, ekspertizaga rahbarlik qiluvchi muxsus guruhlarning ishi natijasida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Ekspertlar guruhlarini shakllantirish bo'yicha faoliyat ham ekspert usullariga kiritish mumkin.

Eksprtlarni tanlash uchun quyidagi usullardan foydalilanadi:

- hujjatli – ular kiriv odamlar haqidagi ko'proq yoki kamroq obyektiv axborotlarga ega anketalar va hujjatlar turlarini tahlil qilish asosida;

- eksperimental – ekspertlarning oldingi ekspertizalarni o'tkazishdagi ish tajribalarini tahlil qilish asosida;

- ekspert guruhini tanlab olish va shakllantirish bo'yicha guruhni tashkil qiluvchi ekspertlarni ovoz berishi;

- o'z-o'zini baholash, uni ekspertizaning qo'yilgan vazifasiga nisbatan tashkil qilinayotgan guruhga nomzodlar amalga oshiradilar.

Bunday tartibda shakllanayotgan ekspert guruhlari omilkor va mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatiga teshiriladi. Bu xulosalar mustaqil sifatli omillarni sillqlash (bu omillarni nisbiy miqdori tartibida joylashtirish) yoki o'lcham (bu omillarga ba'zi bir miqdoriy baholarni, masalan balli tizim bo'yicha berish) yo'li bilan tekshirilishlari mumkin. Ekspert guruhini tashkil qiluvchi mutaxassislar tomonidan kiritiladigan takliflar ba'zida bir-birlariga to'liq mos keladilar, ammo bir-birlaridan keskin farq qilishlari ham mumkin. Birinchi holda ekspertlarning mustaqil ekanliklaridan shubha qilish va ular oddiygina boshqalarining xulosalarini qaytarayotganliklarini tahlil qilish mumkin. Ikkinci holda ekspertlarning malakasiga va ularni ko'rib chiqilayotgan predmet haqida omilkorona mulohoza yuritishlariga shubha tug'iladi. Shunday amerikada hazil bor "Agar ikkita mutaxassis bitta narsa haqida bitta narsani aytsalar, ulardan bittasi kerak emas. Agar ular har xil narsalar haqida gapirsalar, ularning ikkalasi ham kerak emas". Ekspertlar xulosalarining muvofiqligi va mustaqilligi darajasini baholash uchun muvofiqlashganlik koeffitsiyentlarini hisoblab chiqish kerak.

Ekspert guruhini shakllantirishning to'g'riligini tekshirish uchun ko'p mezonli baholash uchun ko'rsatkichlar ro'yxati yaxshi bo'ladi, ularni sillqlash kerak. Qaror qabul qiluvchi shaxslar ixtiyorida bo'lgan bir necha variantlar ichida u yoki bu buyumni ishlab chiqarish uchun texnologik jarayonni tanlash misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Qandaydir bitta to'xtam nazardan (bitta ko'rsatkich bo'yicha) texnologik jarayonning qandaydir bitta varianti maqsadga muvofiq bo'ladi, boshqa nuqtai nazardan (boshqa ko'rsatkich bo'yicha) boshqasi maqsadga muvofiqroq

bo‘ladi. Variantlardan qaysi biriga afzallik berish kerak? Agar aytib o‘tilgan ko‘rsatkichlarning nisbiy muhimligi belgilansa, bu savolga javob qaytarish mumkin. Texnologika jarayonning variantlarini baholash va tanlash uchun silliqlash kerak bo‘lgan ko‘rsatkichlar orasida texnologik ekspertizalarning mavjud amaliyotida quyidagilar taqdim etiladi:

- foydalanayotgan uskunalarga nisbatan ko‘rsatkichlar (uskunalar birliklarining soni, ularning avtomatlashtirilganligi va ixtisoslanganligi darjasи, yoshli tuzilishi, foydalanish koeffitsienti);

- xodimlarga nisbatan ko‘rsatkichlar (umumiy soni, oliy va o‘rta maxsus ma’lumotga ega xodimlar, yuqori malakali ishchilar, maxsus qayta tayyorlashdan o‘tganlar va boshqalarning ulushi);

- jarayonning yangiligi darajasiga tegishli ko‘rsatkichlar (“nau-xau” ning barcha turlarining umumiy hajmi, bitta ishlovchi va ishlab chiqarish fondlari qiymatining birligiga “nau-xau”ning salmog‘i, kompyuterlashtirish va marketing boshqaruv, injenerlik tayyorgarlik va ishlab chiqarishni tashkil qilish bo‘yicha ishlar qiymati ulushi);

- mahsulot sifatiga tegishli ko‘rsatkichlar (ITI va TKIga xarajatlari ulushi, jahon standartlarini qanoatlantiruvchi mahsulotlarning ulushi, importning ulushi, poligonlar va laboratoriya bazalarining jihozlanganligi darjasи, mahsulotlarning yoshli tuzilishi);

- energiyani iste’mol qilishga nisbatan ko‘rsatkichlar, uskuna birligiga ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga, energiyaning alohida turlari bo‘yicha energiyani sarflanishi, texnologik zaruriyatlarga energiya xarajatlarining ulushi, umumiy energiyani iste’mol qilish).

Agar bunday turdagи ko‘rsatkichlar taqdim qilingandan va ular ekspertlar guruhi tomonidan silliqlangandan keyin konkordatsiyalash koeffitsiyentining qoniqarli hisoblash miqdori (0 dan ancha katta, ammo 1 dan ancha kichik) olinsa, unda quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Ushbu masala bo‘yicha ekspertlar fikrlarining katta qismini mos kelishini tasodifiy deb bo‘lmaydi, ya’ni ekspertlar guruhi to‘g‘ri shakllangan va ularning fikricha ishonish mumkin.

2. Ekspertlarning fikriga ko‘ra ko‘rsatkichlarning taklif qilinayotgan majmuasi texnologik jarayonni tanlash uchun to‘liq va ancha muhim bo‘ladi.

Ekspert guruhlari shakllangan, tekshirilgan va tasdiqlangandan keyin ularni haqiqiy ishlab chiqarish sotish tizimida vujudga kelgan vaziyatni baholash bo‘yicha jalb qilish mumkin. Bu yerda tahlil qilinayotgan vaziyat uchun xos ekspertga taklif qilish mumkin. Quyidagi usullar ma’lum va

qo‘llaniladigan bevosita baholash, qo‘llaniladigan bevosita baholash, shu jumladan ballar bo‘yicha juftga taqqoslash, izchil taqqoslash, silliqlash.

Keyin ekspert guruhiga kiruvchi ekspertlarning fikrlarini aniqlash va ro‘yxatga olish tadbirlari belgilanadi. U yoki bu aniq holda bunday turdag'i quyidagi tadbirlar ma'lum va ularidan foydalanish mumkin: bir bosqichli anketa so‘rovini o‘tkazish, ko‘p bosqichli anketa so‘rovini o‘tkazish, teskari aloqaga ega anketa so‘rovini o‘tkazish, munozaralarni o‘tkazish. Shundan keyin ekspertlar tomonidan baholanayotgan vaziyatning mohiyati bo‘yicha o‘z fikrlarini aks ettirish natijalarini ishlab chiqarish usulini belgilash kerak. Bunday vaziyatlar uchun matematik statistikada qabul qilingan tasodifiy miqdorlarni ishlab chiqarishning mashhur usullaridan foydalaniлади. Statistik ishlab chiqarish natijasida olingan baholar miqdorlarini farqlanishida qaror odatda “ovoz berish” bilan qabul qilinadi. Ammo shuni esda tutish kerakki, ko‘pchilik hamma vaqt ham haq emas. Shuning uchun bunday “ovoz berish” asosida olingan xulosalar albatta sog‘lom fikrga mos kelishi kerak. Umuman vaziyatni baholashning tavsiya qilinayotgan ekspert usullari “Delfi” usuli nomi ostidagi ekspert baholari sifatiga kiradi. Bunday turdag'i usullarning mohiyati har xil sohalardan ekspert guruhiga taklif qilingan mutaxassislar fikrlarini ko‘p martalar izchil ravishda anketa so‘rovini o‘tkazishdan ibortdir. Har bir anketada oldingi anketada bo‘lgan axborotlar aks ettiriladi. Dars bo‘yicha bir necha kirishlar bo‘lishi mumkin.

Yetkazib berishda ekspert usullari uchun ishlab chiqarilgan – sotish tizimining u yoki bu tarkibiy qismlaridagi joriy vaziyatni baholashga qaraganda qo‘llashning ancha kengroq maydonlari mavjud. Gap boshqaruв qarorlarini qabul qilishning evristik strategiyalarini shakllantirish ekspert usullari, ya’ni bunday qarorlarni ishlab chiqishning evristik qoidalari haqida ketayapti.

Boshqaruв qarorining qabul qiluvchi odam yoki shaxslari bu qarorni qandaydir asoslangan mulohazalar asosida qabul qila olishlari uchun dastlabki va bashorat qilinayotgan vaziyatni his etish va tahlil qilish mumkin bo‘lgan ba’zi bir ko‘rsatkichlar majmuasi asosida taqdim etish zarur (vaziyatni omilli tasavvur etish). Yutishning ehtimoli, yutushning miqdori, yutqazishning ehtimoli, yutqazishning miqdori, hamda xatarning kattaligini huddi shunday omillar deb hisoblash qabul qilingan. Bu aytib o‘tilgan omillarni qanday baholash – bu ekspert guruhlari uchun savol bo‘ladi. Vaziyat omillari bilan turlicha ish olib borish mumkin. Shunga ko‘ra tashqi va ichki evristik strategiyalar ajratiladi. Ichki evristik strategiya har bir vaziyatni omillar intensivligi miqdorlarini yagona bir

yo‘l bilan tahlil qilish kabi ko‘rib chiqishdan iborat bo‘ladi, ular bu omillarni ushbu aniq vaziyatdan oladilar. Ichki evristik strategiya ikkita variantda amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi variant vaziyatni belgilab beruvchi omillar salohiyatlari miqdorlari yutuq va yutqazishning miqdorlari, ehtimol bo‘lgan yutuq va ehtimol bo‘lgan xatarning miqdorlarini solishtirishdan iborat bo‘ladi. Ichki evristik startegiyaning ikkinchi varianti aytib o‘tilgan omillarning ichki miqdori oldindan berilgan chegaraviy va me’yoriy miqdorlar bilan solishtiriladi. Masalan, boshqaruv strategiyasi shunday bo‘lishi kerakki, xatarning kattaligi berilgan chegaradan oshib ketmasin, bunda salohiyatlari yutuq oldindan berilgan miqdordan pastga tushmasligi kerak. Bunday solishtirishlarning natijalari, chegaralarning belgilangan miqdorlari, hamda bu solishtirishlardan xulosalar va bu xulosalar asosida qabul qilingan xarajatlar haqidagi qarorlarning o‘zлari qaror qabul qiluvchi shaxs yoki shaxslar guruhi tomonidan ekspert baholari asosida ishlab chiqiladi.

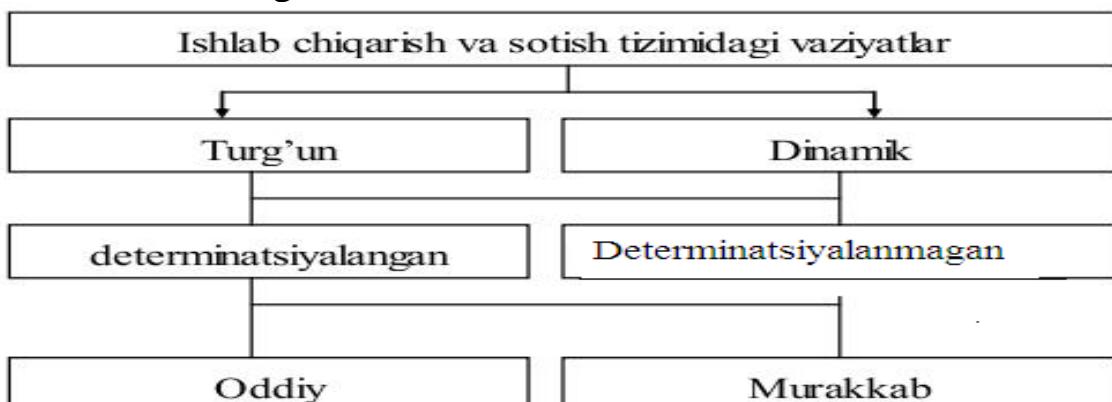
Tashqi evristik strategiya ikkita bo‘lajak vaziyatlardagi bir xil ko‘rsatkichlarni solishtirishdan iborat bo‘ladi. Bu xarajatlarning ikkita ehtimol bo‘lgan variantlari oqibatlarini taqqoslash va ulardan istaganlarini tanlash imkoniyatini beradi. Tashqi evristik strategiya boshqaruv jarayoni bo‘yicha xarajatlarning ikkita bo‘lajak variantlarini ishlab chiqishni ko‘zda tutsa ham, u taqqoslash va tanlash jarayonini o‘zining va ularni shakllantirshni soddalashtirishga olib keladi.

Bunday holatda boshqa teng sharoitlarda bir turdagи ko‘rsatkichlarni taqqoslash amalga oshiriladi. Masalan, to‘lovlarning hajmlari va muddatlari boshqaruvning boshqa variantidagi to‘lovlarning hajmlari va muddatlari bilan xatarning miqdori esa, xatar miqdori bilan va h.k. solishtiriladi. Ikkilamchi darajali detallar hamda boshqaruv strategiyasining har xil variantlari uchun o‘zgarishsiz qoluvchi ko‘rsatkichlar uchun ko‘rsatkichlar taqqoslash jarayonlaridan oldinroq chiqarib tashlanadi. Ko‘proq obyektivlikka erishish uchun bunday solishtirish va taklashni ham ekspert usullari tomonidan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Boshqaruvning u yoki bu evristik strategiyasini tanlash nafaqat uni amalga oshirilishi strategiyasini hisobga olish, balki bu bo‘lajak samaradorlikni unga erishishning qiyinligi darajasi bilan solishtirish natijasida amalga oshirilishi kerak. Erishiladigan samaradorlikning amaliy miqdori ko‘proq ishlab vujudga kelgan ishlab chiqarish sotish vaziyatini baholashning aniqligiga va ushbu vaziyatdagi ehtimol bo‘lgan muqobil harakat hisoblab chiqish va baholashning to‘g‘riligiga bog‘liqdir. Shunday

qilib, samarali logistik boshqaruvni amalga oshirish uchun, hammadan avval, vujudga kelgan ishlab chiqarish sotish vaziyatini huddi shunday “bilim olish” zarur. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirishni talab qiluvchi vaziyatlar, ya’ni aralashmasi noqulay rivojlanish tendensiyasiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan bunday vaziyatlar quyidagi tartibda tasniflanishlari mumkin. Joriy vaziyatni vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi tendensiyasining darajasiga ko‘ra (vaziyat ko‘proq va kamroq davomiylik davri davomida doimiy bo‘lib qoladimi yoki dinamik o‘zgaradimi) barcha vaziyatlarning turg‘un va dinamika ajratish mumkin. Ham turg‘un va ham dinamik vaziyatlarni ularni rivojlanishlarning barcha ehtimol bo‘lgan yo‘llarini to‘liq aniqlik bilan bashoratlash mumkin emas. Vaziyatni o‘zgarishi yoki rivojlanishi nafaqat xodimning bama’ni xarajatlar oqibatida, balki hodisalar va tashqi iqtisodiy va texnologik (yakuniy hisobda esa – bozor) muhiti holati ta’siri ostida sodir bo‘lishi mumkin. Bu hodisalar va holatlarni vaqtning qandaydir uzoq davri uchun oldindan aytib berish mumkin emas. Shuning uchun vaziyatlar diterminatsiyalangandan (chegaraviy holati) u yoki bu darajadagi noaniqlikka ega vaziyatgacha o‘zgaradi.

Barcha vaziyatlar, turg‘un yoki dinamik, diterminatsiyalangan yoki diterminatsiyalanmaganlar har xil omillarning kichik yoki katta soniga bog‘liq bo‘lishlari mumkin. Birinchi holda oddiy, ikkinchi holda esa murakkab vaziyatlar haqida gapiriladi. U yoki bu turdagisi vaziyatni “bilib olgan” pirovardida har xil turdagisi – guruhli yoki (ko‘pincha) yakka tartibdagi ekspertizalar yordamida o‘tkaziladi. Shubhasiz, bunday turdagisi bilib olishni amalga oshirish uchun sodir bo‘layotgan ishlab chiqarish sotish jarayonlarini modellashtirish va hisoblab chiqish kabi quroldan, shu jumladan kompyuter va hozirgi zamon texnikasini qo‘llash bilan foydalanish mumkin. Ishlab chiqarish va sotish tizimlaridagi logistik boshqaruv qarorlarini qo‘llashni talab qiluvchi vaziyatlarni tasniflanishi 4.5-chizmada berilgan.

4.5-chizma. Ishlab chiqarish va sotish tizimlaridagi vaziyatlarning tasnifi

Shunday qilib, vaziyatlarni ekspertli baholash va odillik boshqaruv qarorlarni qabul qilish uchun texnologiyalar va ishlab chiqarish transportda tashishlar va omborga joylashtirishni tashkil qilgan va tijorat faoliyati olib borishning turli-tuman jihatlariga tegishli bo‘lgan ish tajribasi va bilimlarga ega bo‘lgan bir qator malakali mutaxassislarni jalb qilishni talab qiladi. Shuning bilan birga, bu ekspertlar tomonidan bajariladigan davriy xarakterga ega bo‘ladi.

Bu ziddiyatning yechimini kompyuterlashtirish yordamida topish mumkin. Kompyuter texnikasida avtomatlashtirilgan ma’lumotlar bazalari va bilimlar bazalarini yaratishning katta tajribasi to‘plangan. Bu yerda to‘plangan va taqdim etilgan ma’lumotlarni kerakligicha ishlab chiqish va ekspert xulosalarini berishni amalga oshiruvchi muammoli yo‘naltirilgan kompyuterga ekspert tizimlarni yaratish keyingi qadam bo‘ladi.

Kompyuterli ekspert tizimiga murojat qilish boshqaruv xodimlariga ishlab chiqarish sotish tizimida vujudga kelgan vaziyatlarda yuqori malakali va kompyuter bilan ta’minlanadigan mutaxassislarni jalb qilmasdan qarorlarni operativ qabul qilishga imkon beradi. Bunday tizimlarni qo‘llash o‘qitish rolini o‘ynaydi va vaqt o‘tishi bilan ulardan foydalanuvchi xodimlarning malakasini oshishiga olib keladi. Shuning bilan bir vaqtda kompaniyaning sirlari va o‘ziga xos “nau-xau”lari uning ichida qoladi, chunki, birinchidan ular ekspertli kompyuter bazasida jamlangan, ikkinchidan, chetdan vaqtincha bo‘lsa ham tegishli axborotlar bilan tanishtirish zarur bo‘lgan ekspertlar jalb qilinmaydi.

Kompyuterli ekspert tizimlarining kamchiligi hozircha ular tomonidan sog‘lom fikrdan foydalanish imkoniyatining cheklanganligidir. Shuning uchun logistika boshqaruv majmuasi ko‘pining turi tizimlar qo‘llashga asoslanishi kerak. Logistik malakali xodimlar bunday majmualarning ajralmas qismi bo‘ladi. Ular oxirgi so‘zni aytishlari kerak.

Omborga joylashtirishlari boshqarishda tovarlar bo‘yicha narxlarning dinamikasi, ularning navlari, yetkazib berishga tariflar bilan bog‘liq turli-tuman axborotlarning hajmini baholash masalasini hal qilish zarur. Ma’lumki, boshqaruv qarorlarni nafaqat asoslangan holda, balki operativ qabul qilish zarur, chunki qarorlarni qabul qilishda kechikish qo‘sishcha xarajatlarga olib keladi.

4.5. Axborotlar yordamida yetkazib berish tizimini harakatga keltirish

Yetkazib berish tizimi asosida axborot-texnika bazasining tashkil etilishi, boshqarishda zarur bo‘lgan strategik va taktik vazifalarni hal etishda axborotlarni yig‘ish va ularni ajratib olish asosiy rol o‘ynaydi. Axborotlarning xarakteri va uning sifatlari ajratilishi qabul qilinadigan qarorlarning natijasiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Yetkazib berish tizimning tuzilishi amaliyotda shuni ko‘rsatadiki, axborotlarni to‘g‘ri ajrata bilishda, ularni tahlil qilib, korxonaning kuchli va kuchsiz tomonlarini o‘rganib, axborotlarni yig‘ish va tayyorlash asosiy ko‘rsatkichlariga e’tibor berish zarurdir. Bunday tahlil, shu soha bo‘yicha puxta, qiziquvchi mutaxassislar bilan o‘tkazilishi lozim.

Bu sohada ma’lum bo‘lgan yo‘nalishlardan biri, ya’ni ishchi guruhni tashkil etish bo‘yicha shu axborotlardan foydalanuvchi mutaxassislarni jalb etishdir. Raqobat hozirgi zamonda xo‘jalik yuritishning asosiy shartlaridan hisoblanadi. Shuning uchun raqiblarni to‘g‘ri baholash ma’lum miqdorda shu korxonani boshqarishdagi kamchiliklarni ham baholashdir.

Material va pul oqimlarini boshqarishda tez qaror qabul qilish uchun statistik axborotlar, masalan, soliqlar, ishchilarga qo‘srimcha ish haqi va hokazolar katta rol o‘ynaydi. Bu kabi axborotlar korxona ichida material oqimlarini boshqarishni ularga ma’lum tuzatishlar kiritishning imkonini beradi.

Axborotlarni ma’lum tuzilmaga solish axborotlarning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

Axborotlarning quyidagi ko‘rinishlari mavjud:

1. Marketing bo‘yicha axborot:

- mahsulot sotilish tahlili;
- mahsulot sotish bashorati;
- bozorni o‘rganish.

2. Taqsimlanish bo‘yicha axborot:

- hisob varaqlari;
- iste’molchilar to‘lovi;
- transport nakladnoylari;
- mahsulotga buyurtmalar.

3. Loyiha axboroti:

- ishlab chiqariladigan mahsulotni loyihalash bilan bog‘liq bo‘lgan logistik xizmatlarga yuklaydilar;

- asbob-uskunalar bo‘yicha chizmalar;
- operatsion kartalar;

4. Jamg‘armalar bilan boshqarish:

- jamg‘armalar hisobi;
- materiallarni boshqarish.

5. Moliyaviy axborot:

- debtorlar bo‘yicha hisob-kitob;
- moliyaviy boshqarish.

6. Ishlab chiqarish bo‘limi:

- ishlab chiqarish jarayonining to‘lov hisobini baholash;
- ishlab chiqarish resurslari bo‘yicha hisobot;
- ishlab chiqarilgan mahsulot bo‘yicha hisobot;
- umumiy vaqt ichida mahsulot ishlab chiqarish jadvali;
- ishlab chiqarishga buyurtma;
- mahsulot jo‘natish bo‘yicha talabnomalar;
- tovar - material qiymatlarini hisoblash.

7. Ta’minot:

- to‘lov raqamlari bo‘yicha hisob;
- sotib olish bo‘yicha buyurtmalar;

8. Transportni boshqarish – logistik xizmat bo‘yicha yuk xatlarini o‘rganib chiqishdir.

Yetkazib berish axborotlari tizimi sifatining oshishi, mahsulot g‘amlab qo‘yilishi, jo‘natish, omborga joylash, pul oqimlarini ta’minlash masalalarini samarali hal etishda xizmat qiladi. Axborot oqimlarini yig‘ish katta foyda beradi, lekin bular xarajatsiz bo‘lmaydi.

Teskari aloqaga ega axborot tizimi tushunchasi asosiy tuzilmani tuzishda, logistik tizimni boshqarishdagi jarayonlarning turli tomonlarini integratsiyalashda asos bo‘lib xizmat qiladi. Teskari aloqaga ega axborot atrof-muhit imkoniyati yaratilgan, ma’lum to‘g‘ri qarorlar qabul qilinib, ular shu muhitni yaxshilashga ta’sir ko‘rsatgan joyda mavjud bo‘ladi va EHM bazasida logistik axborot tizimlarini ko‘rish mobaynida bir qancha tamoyillarga rioya qilinadi va ular quyidagi tamoyillarga amal qiladi.

1. Apparat va axborot modullarini ishlatish tamoyili. Apparat moduli asosida radio apparaturalar bosh vazifasini mustaqil bajarilgan buyum sifatida tushuniladi. Dastur va apparat modullari tamoyiliga rioya qilish shuni taqozo etadi:

- boshqaruvning turli darajalaridagi, hisoblash texnikasi va dasturlar bilan ta’minlash;
- Yetkazib berish axborot tizimlari vazifasi foydasini ko‘tarish;

- ular narxini tushirish;

2. Sharoitdan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich tizimini yaratish tamoyili. Boshqa avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlari kabi EHM bazasida qurilgan yetkazib berish axborot tizimlari doimiy rivojlanishdagi tizimdir. Bu shuni bildiradiki, loyhalashtirilayotgan vaqtida doimiy avtomatlashtirilgan obyektlarning o'sishini oldindan ko'rish, axborot tizimlari orqali tarqatilayotgan vazifalar va yechiladigan masalalar sonini kengaytirish. Lekin shuni nazarda tutish keraki, birinchi o'rinli masalalarni tanlash logistik axborot tizimlarining rivojlanishi va uni foydali ishlatishtga katta ta'sir ko'rsatadi.

3. To'g'ri kelgan joyini juftlash. To'g'ri kelish joylarida, material va axborotlar to'plami, o'z vazifasi chegarasidan o'tib ketadi. Shu to'g'ri kelish joylaridan o'zgaruvchanlik bilan o'tib ketish yetkazib berishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi

4. O'zgaruvchan tizim tamoyili.

5. Tizimdan foydalanuvchilarga qulaylik tamoyili «Inson va mashina».

Yetkazib berish axborot tizimlari uch guruhga bo'linadi:

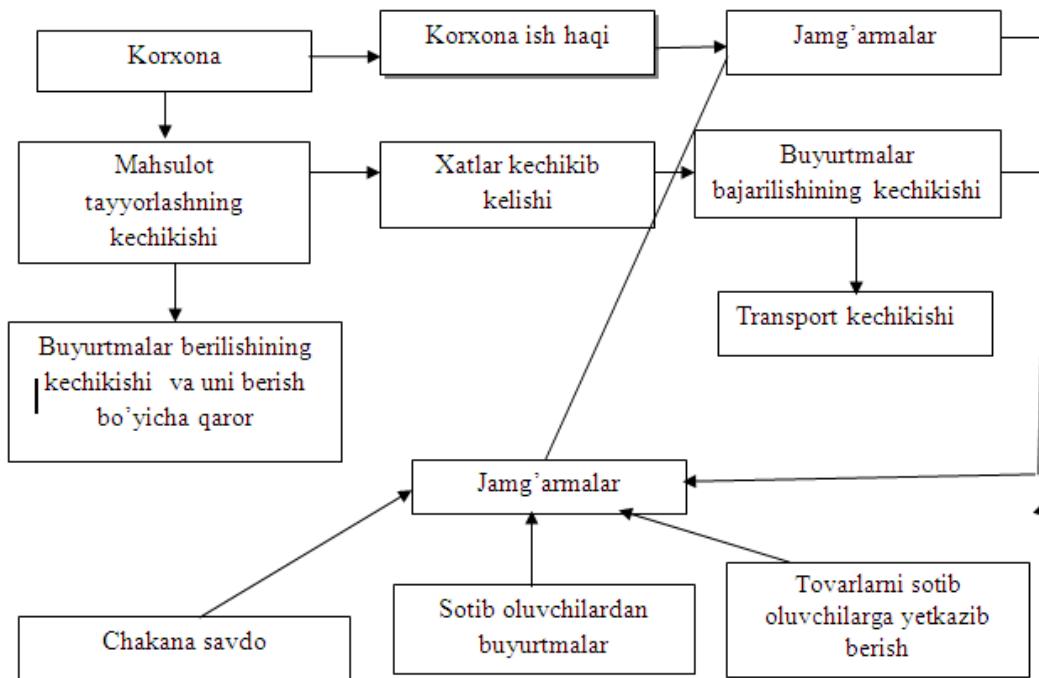
- rejali;
- dispozitsion;
- tezkor (vazifa o'taydigan).

Har xil guruhlarga kiradigan yetkazib berish axborot tizimlari o'z vazifaviy va ta'minlaydigan tizimlari bilan ajralib turadi. Vazifaviy tizimlari yechiladigan masalalar tarkiblari bilan ajraladi. Ta'minlovchi axborot tizimlari o'zining texnikaviy, axborot va matematik ta'minlash elementlari bilan ajralib turishi mumkin. Biz alohida bir axborot tizimlariga to'xtab o'tamiz. Rejali axborot tizimlari. Bu tizimlar ma'muriy boshqarish darajasida yaratiladi va strategik xarakterli uzoq muddatli yechimlarni qabul qilish uchun xizmat qiladi. Yechiladigan masalalar ichida quyidagilar bo'lishi mumkin:

- logistik guruhlar zanjirini yaratish va kengaytirish;
- doimiy;
- shartli yoki kam o'zgaruvchan berilmalar.

Quyida bir necha misollar keltiramiz: Termostat harorat bo'yicha axborot oladi va pechning yoqilishi bo'yicha qaror qabul qiladi, harorat ko'tarilsa, pech o'chiriladi. Iste'molchilarga xizmat ko'rsatish bo'yicha qarorlar ombordagi jamg'armalar hajmi va mahsulotga buyurtmalar bilan bog'liq bo'ladi. Teskari aloqaga ega axborot tizimi quyidagi tavsifga ega: tuzilma, kechikishi, tizimning kuchayishi. Tuzilma tizimda ma'lum

qismlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Kechikish axborotlarni qabul qilishda mavjud bo‘ladi. Axborot tizimining kechikib qabul qilinishi 4.6-chizmada ko‘rsatilgan.

4.6- chizma. Axborot tizimining kechikib qabul qilinishi

4.6. Logistik axborot tizimlarining turlari

Tizimlar tamoyillariga ko‘ra, har qanday tizim avvalo tashqi omillar bilan izlanishi, so‘ng ichki tizimda izlanishi shart. Bu tamoyil tizimning bosqichma-bosqich yaratilishi tamoyilidir. Yetkazib berish axborot tizimlarini loyihalashtirish vaqtida bu tamoyilga rioya qilish shart.

Yetkazib berish jarayoniga kelish tizimi uch darajaga bo‘linadi:

Birinchi daraja. Yetkazib berishda materiallar to‘plamining ish o‘rnini harakatlanadi, qadoqlanadi va hokazo.

Ikkinchi daraja. Ish joylarini aniqlash va yuklarni transportlash jarayoni, o‘tkazilayotgan joyi - hudud, sex, ombor.

Uchinchi daraja. Bu transportga joylash, butun bir harakat tizimi va bir qator hodisalar zanjiridir. Shu darajada boshlanishidan oldin sotuvchi xomashyonini tushirish payti desa bo‘ladi, shu zanjir yakunlanishi esa tayyor mahsulotlarni iste’molchilarga yetkazib berish bo‘ladi.

Rejali axborot tizimlarida logistik tizimni umumiy materiallar to‘plami bilan bog‘laydigan masalalarni hal etadi. Shu bilan birga «sotuvishlab chiqarish- tarqatish» rejasi zanjiri bajariladi. Bu ishlab chiqarishning

foyDALI tizimini tashkil qilishga yordam beradi. Shu bilan birga rejali tizimlar, logistik tizimlar tashqi omil bilan bog‘langanday bo‘ladi.

Dispozitiv va bajarish tizimlari belgilangan rejalar ni qismlarga bo‘ladi va ularni ishlab chiqarishning alohida hududlarida bajarilishini ta’minlaydi.

Har xil guruhlarga tegishli bo‘lgan logistik axborot tizimlarining konsepsiyalari assosida ular yakka axborot tizimiga jamlanadi. Ular vertikal va gorizontal integratsiyalarga ajratiladi. Vertikal integratsiya rejali, dispozitiv va boshqarish tizimlari o‘rtasidagi aloqa hisoblanadi. Gorizontal integratsiya esa axborot to‘plamlari orqali dispozitiv va bajarish tizimlaridagi alohida masalalar majmui orasidagi omil hisoblanadi.

Integratsiyalashtirilgan axborot tizimlarining barcha yutug‘i quyidagilarda aks etadi:

- axborot almashuvi tezligi oshadi;
- ishlab chiqarishni rejalaShTirish;
- zaxiralarni umumiY boshqarish;
- zaxiralarni boshqarish va boshqa masalalar.

Dispozitiv axborot tizimlari.

Bu tizimlar omborni yoki sexni boshqarish darajasida yaratiladi. Bu yerda quyidagi masalalar bajarilishi mumkin:

- zaxiralarni qisman boshqarish (ombor joylarida); - korxona yoki ombor transportini ishlatish;
- yuklarni tanlash va ularni joylashtirish, jo‘natilayotgan yuklar hisobi va boshqa masalalar.

Bajarish axborot tizimlari. Tezkor yoki ma’muriy boshqarish darajasida yaratiladi. Axborotlarga tizimlarda ishlov berish, EHMga kelib tushish tezligi amalga oshiriladi. Bu ish jadvali hozirgi vaqtgagi yuklarning harakati haqida axborot olish va ularga nisbatan ma’muriy va boshqarish ta’siri ko‘rsatiladi. Bu tizimlar bilan har xil masalalar bajarilishi mumkin: ishlab chiqarishga tezkor xizmat ko‘rsatish; binolar, materiallar to‘plamini boshqarish va h.k.

Ko‘p darajali avtomatlashirilgan tizimlar material to‘plamarining boshqarilishini barpo etish, dastur bilan ta’minlashni ishlab chiqish uchun sarf qilish bilan bog‘liq. Bu bir tomondan, tizimning ko‘p vazifaliligini ta’minlaydi, boshqa tomondan esa uning integratsiya darjasini ko‘taradi.

Hozirgi paytda yetarli darajada yaxshilangan dasturlash paketlari yaratilmoxda. Birgina ular hamma axborot tizimlarida ishlatila olmaydi. Bu integratsiyalar to‘plamini boshqarish masalalari yechimi boshqarish darjasini andozalariga bog‘liq:

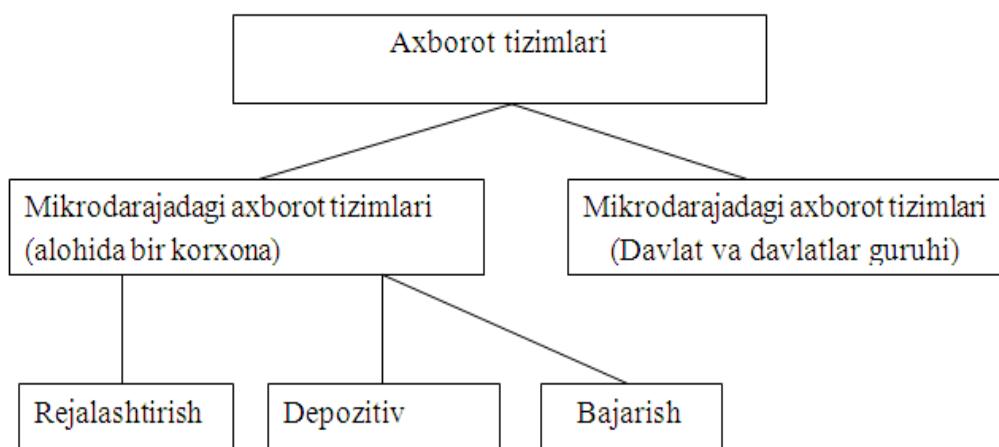
Masalalarni yechish, yuqori darajadagi andozalarini rejalashtirish axborot tizimlarida balandroq bo‘ladi. Shu yerda tizimlarni ta’minlashga ko‘nikish uchun qiyinchiliksiz erishishga yordam beradi. Axborot tizimlarida ularning andoza paketlarini ko‘niktirish ayrim sabablarning kelib chiqishi bilan bog‘liqdir.

Masalan:

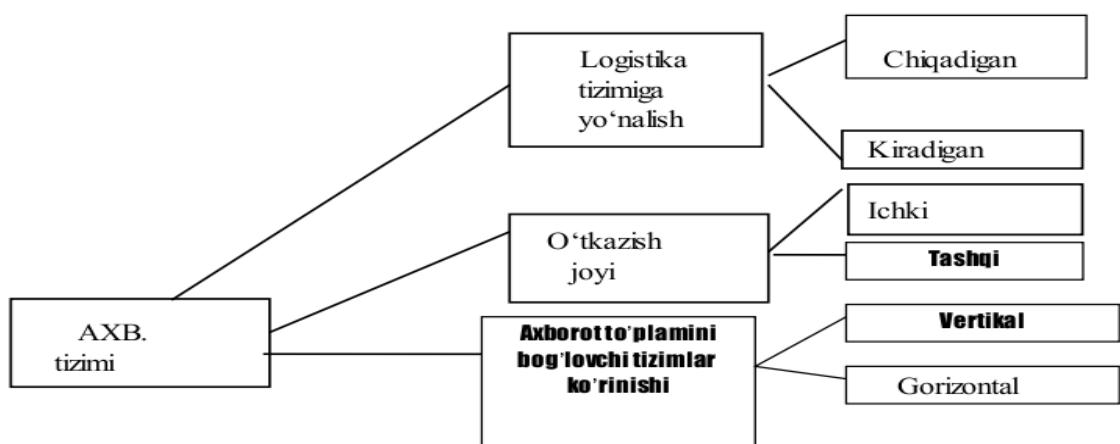
- ishlab chiqarish jarayonining oldindan o‘zlashtirib kelinishi va andozalar o‘zgarishlariga qiyinchilik bilan keladi;
- ma’lumotlar qayta ishlash tizimi, hamma qo‘llovchilarda bir xil emas.

Bajaruvchi axborot tizimlarida tezkor darajada qoidadagidek, yakka dasturlarni ta’minlashda ishlatiladi.

Yetkazib berishda qo‘llaniladigan axborot tizimi turlari 4.7-chizmada, Yetkazib berishdagi axborotlar to‘plamining turlari esa 4.8-chizmada keltirilgan.

4.7-chizma. Yetkazib berishda qo‘llaniladigan tizimlar turi

4.8-chizma. Yetkazib berishda axborotlar to‘plamining turlari

Tizimning kuchayishi butun axborot tizimi ichida bo‘lib, asosan logistik tizimda ma’lum qarorlarni qabul qilishda ko‘rinadi.

Nazorat savollari:

1. Yetkazib berishda axborot tizimlari.
2. Yetkazib berish axborot tizimlarining turlari.
3. Yetkazib berish axborot tizimlarini ko‘rish tamoyillari.
4. Yetkazib berish axborot texnologiyalari.
5. Logistik tizimni shakllanishida qanday tizimli tamoyillarga yondoshiladi?
6. Yetkazib berishda qanday bashoratlash usullari mavjud?
7. Logistik tizimda ekspertlarni tanlashda qanday omillar hisobga olinadi?
8. Moddiy va moliyaviy oqimlarni tashkil qilishda qanday omillardan foydalilaniladi?

5-BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRINI BOSHQARUVNI MUVOFIQLASHTIRISH XAMDA TESKARI LOGISTIKANI REJALASHTIRISH

5.1. Boshqaruvning asosiy funksiyalari

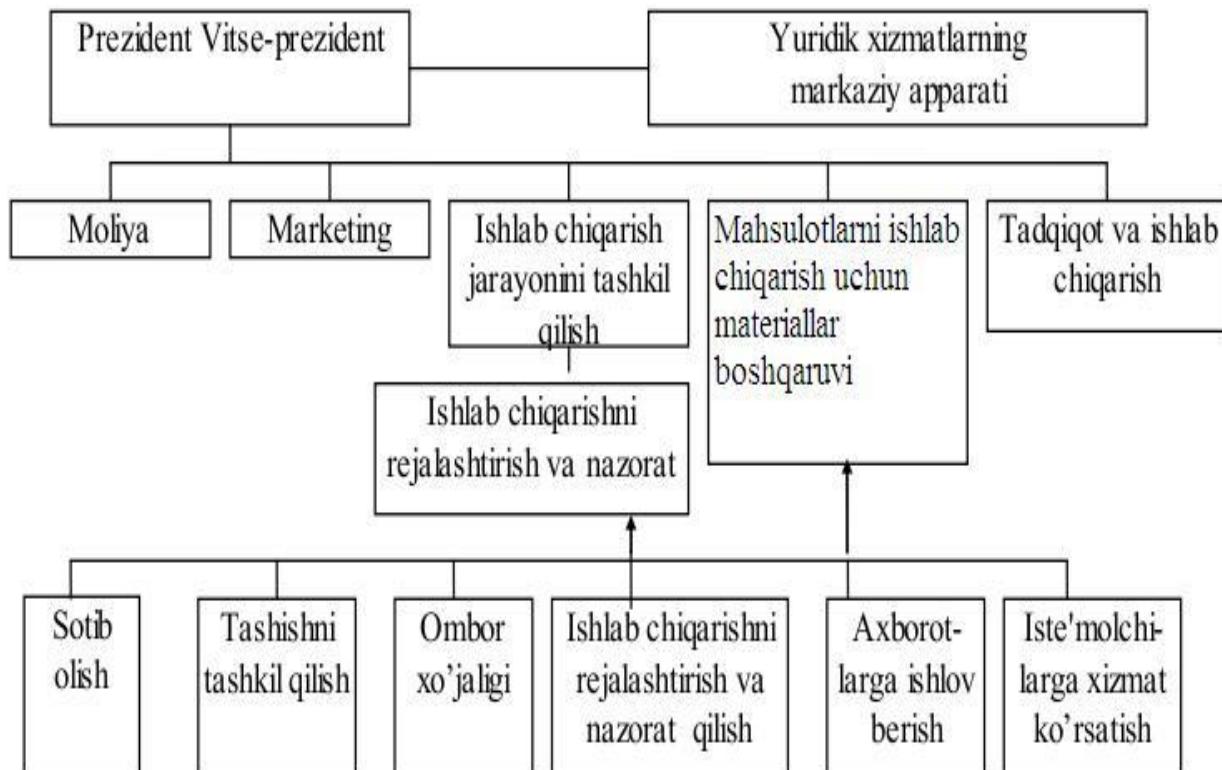
Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatning sanoatlashgan firmalarida material-texnika ta'minotini tashkil etishning ikki shakli qo'llaniladi: markazlashgan va markazlashmagan. Bu shakllarning har biri (ta'minot va sotuv) o'ziga xos guruhlangan va yoyilgan ta'minot sotuv xizmatidir. Guruhlangan xizmatda uning barcha bo'limlari alohida funksiya (ta'minot, sotuv, zaxiralarni saqlash, tashish va boshqalar)larni bajaradi. Yoyilgan xizmatlar uchun ikki yoki undan ortiq bo'limlar bo'yicha chiziqli bo'limlarni bo'lib-bo'lib joylashtirish xarakterlidir.

Odatda material-texnika ta'minotini boshqarishning markazlashtirilgan shakli bir turdag'i mahsulotni ishlab chiqaradigan firmalar va bitta mintaqada faoliyat yurituvchi korxonalarda qo'llaniladi. Boshqarishning markazlashtirilmagan shakli turli xil mintaqada joylashgan va bir xil yoki bir necha xil mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan firmalarda qo'llaniladi. Ba'zan boshqaruvning aralash shaklidan foydalaniladi. Moddiy-texnika ta'minotini markazlashtirishda muomala xarajatlarini qisqartirishga ta'minotchilardan katta miqdordagi tovarlarni qabul qilib olish va ularni chegirmali narxlarda sotib olish orqali erishiladi. Markazlashtirilmagan shaklda ta'minot xizmati tashkiloti, ishlab chiqarish va sotish bo'limi nisbatan kam miqdordagi xomashyo va mahsulotlarni sotib oladilar va natijada yetkazib berish xarajatlari bo'ladi. Moddiy texnika ta'minoti muomala xarajatlarini har bir ishlab chiqarish bo'limida va korxona faoliyatida material zaxiralarini kamaytirish hisobiga qisqartiradi.

Markazlashgan boshqaruvning guruhlangan xizmat shakli 30-chizmada ko'rsatilgan. Moddiy texnika ta'minoti korxona ichidagi material oqimlar harakati uchun kirib kelayotgan xomashyo, yarim tayyor mahsulot va tayyor mahsulot (iste'molchilarga jo'natilgan), shuningdek, kerakli vaqt va talab qilingan miqdorda barcha zarur materiallarni ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash uchun javobgarlik oladi.

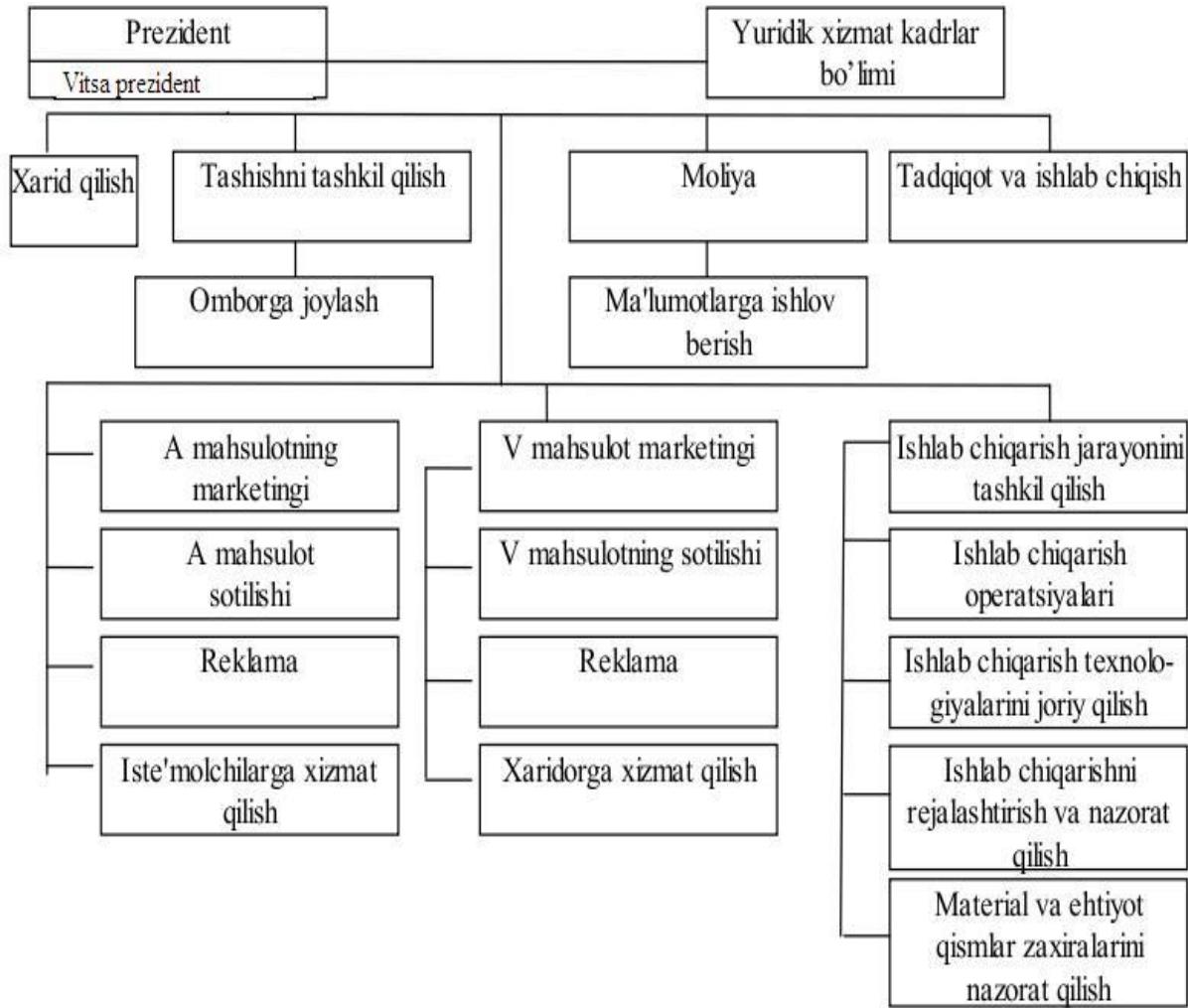
Materiallar boshqaruvi xizmatini bunday tashkil qilish firmaning vitse-prezidentiga bo'ysunadi va ba'zan ishlab chiqarish xizmati va yagona bo'limdagi loyihalashtirish bilan birlashgan bo'lishi mumkin. Bu chizma bo'yicha firmaning prezidenti va vise-prezidenti har bir bo'linmani, shu

jumladan moliyaviy masalalar, bozor siyosati masalalari, mahsulotlarni ishlab chiqarish, tadqiqotlar olib borish va nihoyat moddiy-texnika ta'minoti masalalarini boshqarib boradi. Moddiy-texnika ta'minoti xizmati chizmada ko'rsatilganidek, markazlashgan boshqaruva bo'ladi va bevosita nafaqat ta'minot va mahsulotni sotish, balki uni ishlab chiqarishni rejalashtirish va nazorat qilishni ham ta'minlaydi. Ushbu chizma katta miqdordagi tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan firmalarda qo'llaniladi.

5.1-chizma. Guruhlangan muvofiq xizmatlarni tashkil etish moddiy texnika ta'minotining markazlashgan boshqaruvi chizmasi

5.2 - chizmada ko'rsatilgan tizim ham markazlashgan boshqaruvgaga ega. Ko'rsatilgan chizmadan farqli ravishda, bu chizma funksional bo'limlar miqdorining ko'pligi bilan xarakterlanadi. Bu tizimning xususiyati shundaki, tovar ishlab chiqarish va zaxiralarni boshqarish bo'yicha ishlab chiqarish bo'limi firmasida funksiyalarni birlashtirish hisoblanadi.

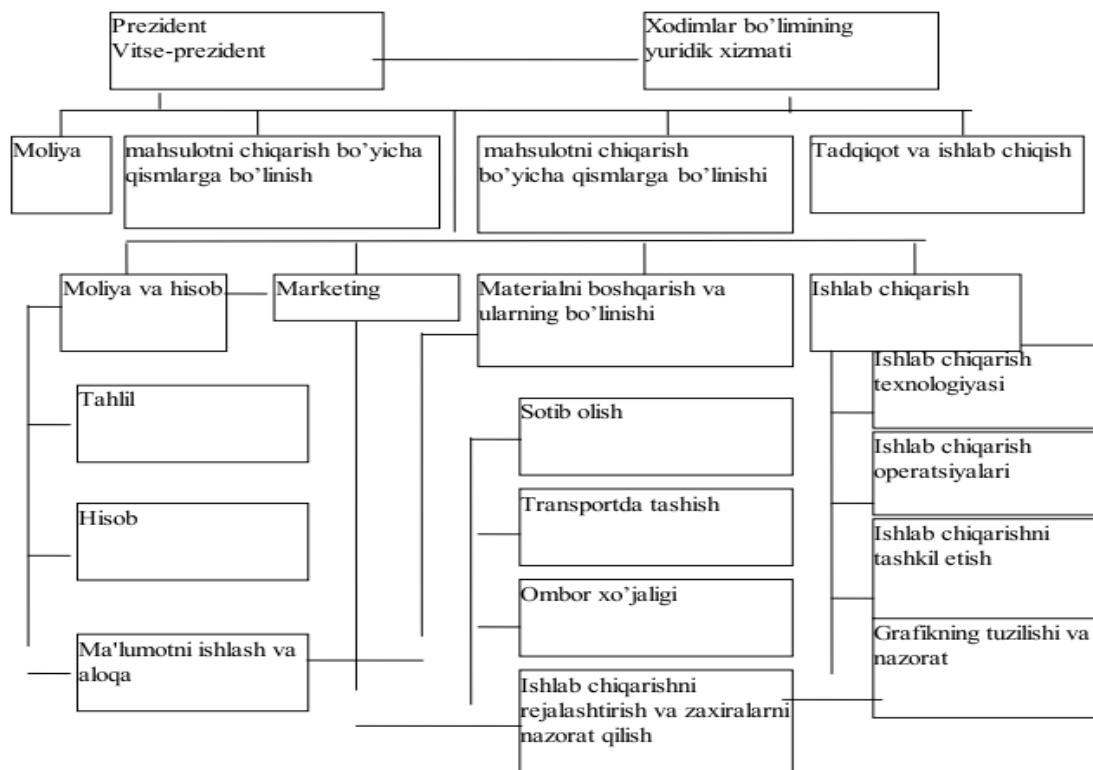

5.2-chizma. Yoyilgan xizmatlarni tashkil qilishda moddiy texnika ta'minotining markazlashgan boshqaruvi

Moddiy-texnika ta'minotining guruhlangan xizmati markazlashgan boshqaruvi shaklida uni tashkil qilish ishlab chiqarish ta'minoti va sotish har bir firma faoliyatida, qaysini aniq turdag'i mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan firmalarda alohida javobgarlikni nazarda tutadi. Quyidagi chizma u yoki bu mahsulot turi uchun javob beradigan har bir firma xizmati doirasida moddiy texnika ta'minoti funksiyasi konsentratsiyasini ko'zda tutadi.

Bunday funksiyaning konsentratsiyasi zarur bo'limgan holatda moddiy texnika ta'minotining yoyilgan xizmati markazlashgan boshqaruv shakli qo'llaniladi. 5.3-chizmada moddiy-texnika ta'minoti va ishlab chiqarishning markazlashgan boshqarish chizmasi tuzilmalaridan biri ko'rsatilgan. Yangi tovar siyosati va kuchli raqobat ta'sirida yirik sanoat korporatsiyalari ishning doimiy qayta qurilishi muqarrar ravishda tovar

moddiy qiymatining hajmi o‘zgarish va turli funksional bo‘limlar o‘rtasidagi yangi tizimning shakllanishi bilan bog‘liq.

5.3-chizma. Guruhlangan xizmatni tashkil etishda moddiy-texnika ta'minotini markazlashmagan holda boshqarish

Boshqaruv apparatining muhim masalasi bunday qayta tashkil etishni kam yo‘qotishlar bilan qisqa muddat ichida ta’minlashdan iborat.

Firmalarda moddiy oqimni boshqarish tizimi ostida barqaror aloqa moslashuvining 2 ta asosiy yo‘nalishini ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish turli xil iqtisodiy mexanizmlarning rivojlanishi hisobiga turli funksional bo‘limlar o‘rtasida o‘zaro ta’sirni tezlashtirishdir. Ikkinci yo‘nalish korporatsiyalar tarkibida tashkiliy o‘zgarishlar orqali koorparatsiya zaruriy darajasining rivojlanishidir. Bu yo‘nalishlar, qoidaga ko‘ra, parallel ravishda rivojlanadi va bir-birini to‘ldirib boradi.

5.2. Yetkazib berish tizimida nazoratni o‘rnatish

Tajribada moddiy oqimni boshqarish doirasida menejerlar harakatini boshqaradigan modeli va maxsus ishlab chiqilgan tartiblar yordamida moslashuvning turli xil usullaridan foydalilanadi. Oxirgi yillarda Amerika korporatsiyalarida asosiy e’tibor maxsuslashtirilgan axborot tizimi va kompyuterlar yordamida moddiy resurslarni boshqarishni

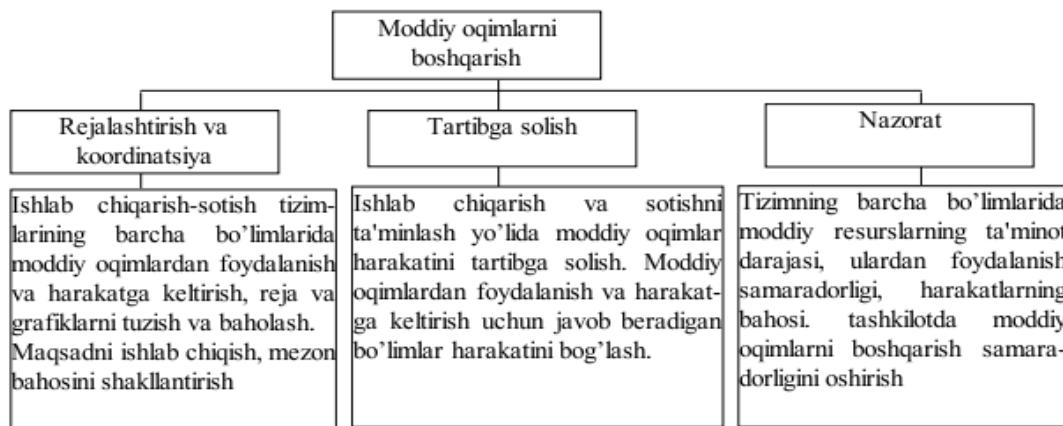
barqarorlashtirishga qaratilmoxda. Kompyuterlardan keng foydalanish asosida ro'y beradigan moddiy oqimlar boshqaruvi jarayonida rejali va nazoratli bajariladigan ish tartiblarining barqarorlashishi xizmatni qayta qurishni tashkil etish bilan bir vaqtida amalga oshiradi. Bu nazorat va moslashuvning yangi tashkil etilgan mexanizimining paydo bo'lishiga olib keldi. Eng keng tarqalganlaridan uch turli ko'rinishda tashkil etilgan mexanizmlarni ko'rsatish mumkin:

- maxsus funksional bo'limlar shakllanib, ularda reja, boshqaruva va nazorat funksiyalarining katta qismi, yangi koorporatsiyalar orqali moddiy oqimlar harakatining reglamentlashtirilgan qismi nazorat qilinadi. Bu usul tajribada eng ko'p qo'llaniladi;

- maxsus rahbar yoki moslashuv guruhi tayinlansa, asosiy masala bo'lib funksional bloklardagi moddiy oqimlarni boshqarish bo'yicha qabul qilingan qarorlar jarayonining moslashuvi hisoblanadi;

- bo'limlarga ikki tomonlama bo'ysinishga asoslangan matritsali mexanizm yaratilib, moddiy oqimlarni samarali boshqarishga bog'liq bo'ladi. Moddiy resurslarni boshqarish uchun maxsus tuzilmani ishlab chiqish odatda har bir firma oldida turgan shu sohadagi muammolar hisobiga amalga oshiriladi. Moddiy oqimlarni boshqarish tizimi ostida funksional maxsuslashtirishga muvofiq ravishda 3 ta asosiy tarkibiy blokka ajratiladi: 1) rejalashtirish va moslashish; 2) boshqarish yoki tartibga solish; 3) nazorat.

Har bir tarkibiy blokka turli xil boshqaruva bo'limlarini kiritish mumkin. Bu bo'limlarning soni va ularning o'zaro ta'sir xususiyati har bir bosqichda moddiy oqimlarni boshqarish bilan bog'liq ishning hajmi va murakkablik darajasiga bog'liq bo'ladi. (5.4-chizma)

5.4-chizma. Moddiy oqimlarni boshqarish tizimi

Moddiy oqimlarning boshqarish bo'limi shakllanishi bilanoq Korporatsiyalarda paydo bo'ladigan maxsus masalalarga muvofiq ravishda

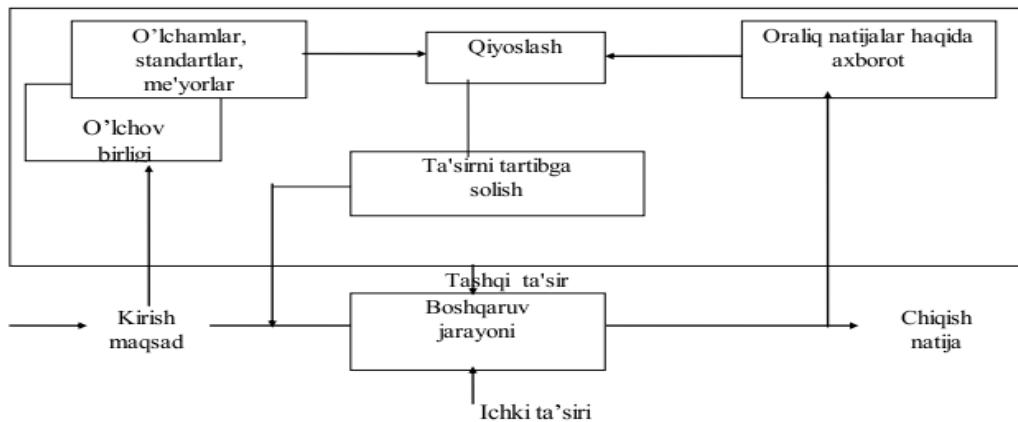
bunday bo‘linish ichki tarkibining ko‘p sonli turi amal qiladi. Ayni paytda, bu variantlarning barchasi umumiy modelga asoslangan va o‘xhash masalalarini yechishga mo‘ljallangan. Tovarlarning bir partiyalini boshqaruv apparati tarkibi uchun 2 ta umumiy variant xarakterli. Birinchi variant - ishlab chiqarish jarayonida va ta’minot bosqichida xomashyo va materiallardan foydalanish samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan va sanoat ahamiyatidagi mahsulotlarni chiqaradigan Korporatsiyalarda tez-tez qo‘llaniladi. Bu yerda asosiy muammo bo‘lib, ishlab chiqarish bo‘linmalari va ta’minot ishlarining doimiy bog‘lanish zarurati, moddiy resurslarni saqlash va ulardan foydalanish ustidan nazorat olib borish tashkiloti va ishlab chiqarish bo‘limlari orqali moddiy resurslar harakatini operativ boshqarishni ta’minlash masalalari hisoblanadi. Ikkinci variant - moddiy oqimlarni boshqarish bo‘limi tuzilmasi ko‘p sonli iste’molchilarga xizmat qiladigan va keng ko‘lamdagagi mahsulot assortimentini ishlab chiqaradigan kompaniyalarda ko‘pincha qo‘llaniladi. Bu firmalar birinchi navbatda sotish tizimida tayyor buyumlarni saqlash muammolariga duch keladi va mahsulotlarni sotish, iste’molchilarga xizmat qilish va moddiy oqimlarni boshqarib borish kerak.

Yetkazib berish tizimi tashkilotda boshqaruvni samarali tashkil etishga yordam beradi, qaysiki u boshqaruv jarayoniga bog‘liq bo‘lmagan holda bir qancha xarakterli xususiyatlarga egalik qiladi, ular quyidagilar:

- tashkilotning strategik maqsadlarining mavjudligi;
- strategik maqsadlar uchun bo‘ysunadigan taktik (rejani) maqsadni ishlab chiqish;
- aniq maqsadlarga mos keladigan o‘lchov birliklarini to‘g‘ri tanlash;
- tanlangan birlikning nazorat raqami yoki aniqlangan me’yori (masalan, buyurtmani bajarish muddati);
- boshqaruv jarayoni haqidagi axborotlarni standart, me’yor yoki nazorat raqamlari bilan qiyoslash;
- qiyoslash natijalari bo‘yicha qaror qabul qilish;
- boshqaruv ta’siri natijalarini nazorat qilish.

Yuqorida aytilganlarni amalga oshirishni tartibga solish Yetkazib berish tizimida nazoratni o‘rnatishga yordam beradi (5.5- chizma).

Boshqaruv tizimi kirish qismiga ega, ya’ni boshqaruv iyerarxiyasi darajasiga bog‘liq holda aniq maqsadga ega. Har doim ham boshqaruvning aniq davri jarayonida maqsadlarga erishish muvaffaqiyatli bo‘lavermaydi. Maqsadga erishish yo‘lida faoliyat natijalarining o‘lchov birligi turini aniqlash katta ahamiyatga ega. Bunday bosqichdan so‘ng nazorat qilish boshlanadi.

5.5-chizma. Yetkazib berish tizimida nazoratni o‘rnatish

Masalan, sizga yangi mahsulotni o‘zlashtirish bo‘yicha javobgarlik buyurildi va siz birinchi navbatda ushbu mahsulotning yuqori sifatli bo‘lishidan manfaatdorsiz. Ayni paytda buxgalterlar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishdan, iqtisodchilar esa uning samaradorligidan manfaatdorlar. Jamoa bilan ishslash tajribasi shuni ko‘rsatadiki, agar xodimlarning diqqati aniq o‘lchamga jalb qilinsa, qabul qilingan nazorat raqamlari keskin bo‘ladi.

5.3. Xarid qilish yetkazib berishsining vazifalari va faoliyatları

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda xarid qilish Yetkazib berishsining maqsadi, bu ishlab chiqarish jarayonining materiallarga bo‘lgan talabini yuqori iqtisodiy samara bilan qondirish hisoblanadi. Lekin bunga erishish uchun xarid logistikisining oldida turgan bir qator vazifalarni bajarish kerak. Bu vazifalarni quydagicha guruhlash mumkin:

- xomashyo va komplekt mahsulotlarni ma’lum bir muddatda yetkazish. O‘z muddatidan ilgari olingan mahsulotlar korxonaning aylanma fondiga qo‘silishi mumkin, o‘z muddatidan kech olingan xomashyo va materiallar ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta’sir qilishi yoki uning yo‘nalishini o‘zgartirish mumkin;

- materiallarning talab qilingan miqdori bilan yetkazib berilgan miqdorning o‘zaro mos kelishi (talab qilingan kam yetkazilgan mahsulotlar korxona aylanma fondining balansiga salbiy ta’sir qilishi mumkin);

- xomashyo hamda komplekt mahsulotlariga bo‘lgan talab sifatini nazorat qilishi. (Talabni qondiruvchi, minimal narxdagi).

Yuqori darajadagi sifatga ega bo‘lgan, talabni qondiruvchi materiallarni, minimal narxdagisini izlash, xarid qilish Yetkazib

berishsining iqtisodiy samaradorligi asosini tashkil qiladi. Bozorni o‘rganishda, firma oldida turgan asosiy masala narx hisoblanadi, bundan tashqari esa Yetkazib berish xarajatlari hisoblanadi. Ulgurji xaridor uchun xarajatlarning aniq hisob-kitobi zarur. Chunki materiallarning, xomashyoning aniq hisob-kitobi ishlab chiqarishning kelajak strategiyasini belgilaydi.

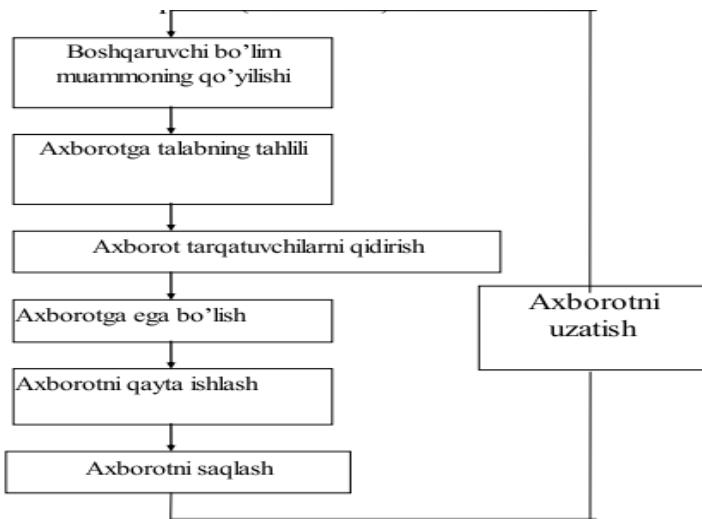
G‘arb amaliyotida bir necha umumiy qoidalar mavjud bo‘lib, ular faqatgina yetkazib beruvchilar va bank sohasini yaxshilamay, balki korxonaning raqobat kurashida g‘olib chiqishini ham ta’minlaydi. Bu kodeks hamkorlarning etik me’yorlarini belgilab beradi.

Uni qisqacha shunday deyish mumkin: muvaffaqiyatli tayyorgarlik va ishlab chiqarish asosida, bir tomonidan ishbilarmonlar o‘rtasidagi yaxshi munosabat yotsa, ikkinchi tomondan kreditor hamda yetkazib beruvchilar bilan yaxshi munosabatlar yotadi. Asosiy e’tiborni kreditorlarga qaratish kerak, chunki firma faoliyatida ularning ishonchi va yordam berishga tayyorligi muhim ahamiyatga ega.

Yetkazib buruvchilar bilan muomala qilishning bir qancha shartlari mavjud:

- yetkazib beruvchilarga, xuddi mujozlardek muomala qilish kerak;
- qiziqishlar umumiyligini namoyish etishni yoddan chiqarmaslik lozim;
- yetkazib beruvchining o‘z vazifalari bilan tanishtirib berish va uning faoliyatini nazorat qilish zarur.
- kelib chiqishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal qilishga ko‘maklashishga tayyor bo‘lish kerak;
- majburiyatlarni o‘z bo‘yniga olishni nazorat qilish lozim;
- ish faoliyatidan yetkazib beruvchining qiziqishlarini e’tiborga olish kerak;
- faoliyat doirasida barqaror muloqotni ta’minlash zarur.

G‘arb mamlakatlarida iqtisodiyotning yangi sohalari rivojlanishi, sanoati rivojlangan mamlakatlarda tovarlar taklifining kengayishi, xomashyo va materiallar sohasi faoliyatini yanada qiyinlashtiradi. Muvaffaqiyatli savdoni amalga oshirish uchun bozorlar haqida keng axborotga ega bo‘lish kerak. Buning uchun bozor tadqiqotlari olib borilishi kerak. Bozor tadqiqotlarini olib borishda muammoning to‘g‘ri qo‘yilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bozorni tadqiq qilish muammosini yechishda eng sodda algoritm korxonaning axborotlar bilan ta’minlanganligida o‘z aksini topadi. (5.6-chizma).

5.6-chizma. Korxona axborot bilan ta'minlanganligining samarali tuzilishi

Xomashyo va materiallar bozorini tadqiq qilish ayni vaqtida tadqiq qilinayotgan bozorlar turini aniqlashni ham talab qiladi. Ularni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

- bevosita bozorlar (xomashyo va materiallar bozorini ta'minlovchilar);
- o'rribosar tovarlar bozori (to'la yoki qisman o'rribosuvchi tovarlar);
- bilvosita bozorlar (yetkazib beruvchilar tomonidan qo'llanadigan bozor);
- yangi bozor.

Bu axborotlar talab, taklif va bozor balansi haqida bo'lib, quyidagi savollarga javob berishi kerak:

- tadqiq qilinayotgan bozorning tuzilishi qanday?
- tadqiq qilinayotgan bozor qanday tuzilishga ega yoki u talab va taklifni qanday muvozanatlaydi?
- bozor tuzilishi qanday yo'llar bilan rivojlantirilishi mumkin?

Bu savollarni chuqurroq o'rganish va ularga to'la qonli javob berish uchun, ko'p hollarda axborotlar quyidagi 3 yo'nalishda beriladi:

- bozorni zamonaviy tahlili;
- bozor kon'yunkturasining o'zgarishi dinamikasi;
- bozor o'zgarishlari haqidagi bashoratlar.

Bozor tadqiqotlarini o'tkazishda iste'molchilar muhim ahamiyat kasb etadi. Bozor tadqiqoti bir firma ichida ham o'tkazilishi mumkin. Shuni e'tiborga olish kerakki, bozor tadqiqotlaridagi juda muhim, qimmatbaho axborotlar aynan bir zavod yoki firmanın ichki faoliyatini nazorat qilishdan olinadi.

Bozordagi xomashyo hamda komplekt materiallarga bo‘lgan talabni o‘rganish, yangi tovar ustida ish olib borish bilan birgalikda o‘tkaziladi. Materiallar miqdori, ularni yetkazib berish, materiallar kelib tushishining davomiyligi korxonaning biznes rejalaridan kelib chiqadi.

Bozorni o‘rganib va aniq bir yetkazib beruvchilarga to‘xtalgan holda savdo bo‘limi korxona talab qilayotgan ma’lum bir mahsulotlarni ajratib olishi kerak. Talabni aniqlashtirishda zaxiralarni iste’mol qilishni boshqarish strategiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Talabni o‘rganish avvalambor, tovar va xizmatlar sifatiga, miqdoriga ikki xil usul bilan ta’sir qiladi: birinchisi, talabni buyurtmalar bo‘yicha o‘rganish va talabni rejali, xarajatlar asosida o‘rganish; - ikkinchisi, agar talabni buyurtma asosida o‘rganishning iloji bo‘lmasa, u holda talabni xarajatlar orqali aniqlash usuli qo‘llaniladi.

G‘arb mamlakatlarida firma tomonidan egalik qilingan tovarlar, ularning turi va sotib olish usullari bilan turkumlanadi. Bu xilma-xillikdan ma’naviy ravishda quyidagi tovarlar turi ajratiladi: xomashyo va asosiy materiallar; yoqilg‘i; komplektlovchilar va asbob-uskunalar.

Materiallarni yetkazib berish usullari xilma-xildir. Uzoq muddat saqlash talab qilinmaydigan tovarlar, iste’mol qilinishga juda oz muddat qolganida sotib olinadi. Bir marta yoki doimiy iste’mol qilinadigan materiallar yetkazib berish shartnomasida ko‘rsatilgan muddatda sotib olinadi. Bu usullar natijasida firma zaxirasidagi materiallar kamayadi. Xarajatlarni kamaytirish maqsadida ma’lum bir tovar turlari kichik guruhlarga jamlash turlari kichik guruhlarga jamlash shu maqsadlarda barcha firmalar komp’yuterlarning internetga ulangan aloqalaridan foydalana boshlashlari kerak. Egalik qilinayotgan tovarlarning narxi sotish siyosatida eng muhim element hisoblanadi. Savdo narxining tahlilida hisob-kitoblarning bir necha usullari qo‘llaniladi:

- kalkulyatsiyaning oddiy usuli (umumiy xarajatlar ko‘rsatkichi ishlab chiqarish ko‘rsatkichiga bo‘linadi);

- ekvivalent ko‘rsatkichlar bo‘yicha hisob-kitob (xarajatlar, alohida bo‘limlar bo‘yicha taqsimlanadi va o‘rtachasi olinadi);

- doimiy hisob-kitoblar (BTA boshqarish tizimini avtomatlashtirish bazasidagi har bir operatsiyada yuzaga keladigan xarajatlarning aniq hisob-kitobi).

Narxlar tahlili qo‘srimcha ish va xizmatlarni ham hisobga oladi. Masalan, maslahatlar berish, hujjatlashtirishga tayyorgarlik, qadoqlash, bojxona bojlari, yetkazib berish va boshqalar. Bunday holatlarda narxlar tahlilining quyidagi usullari qo‘llaniladi:

- hamma bosqichdagi narxlar tahlili - mahsulotning paydo bo‘lishidan to iste’molchiga yetib borishiga qadar bo‘lgan vaqt (ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olgan holda tovarning sof (netto) narxi belgilanadi);

- ish va xizmatlarning umumiyligi qiymatini hisobga olgandagi narx tahlili (bu yerda nazorat, saqlash va moliyalashtirishga ketgan qo‘shimcha xarajatlar ham hisobga olinadi);

- tovarning foydaliligiga asoslanib belgilangan narx tahlili;

- o‘xhash tovarlar narx ko‘tarilishining yo‘nalishi tahlili;

- yangi mahsulotga nisbatan narx tahlili;

- vaqt oralig‘idagi narx tahlili;

- tovarning bir-biriga ketgan xarajatlar bo‘yicha narx tahlili;

- sirg‘aluvchi narxlar yordamidagi tahlil.

Odatda xaridor tovar narxlarning hammasini bilishi shart emas, buning uchun xaridor va sotuvchi o‘zaro xarajatlar haqida axborot almashsalar yetarli. Bular ichiga yetkazib berish haqidagi qisqa muddatli shartnomalar ham kiradi.

Transport xarajatlari moddiy-texnika ta’minoti organlarining ham nazorati ostida bo‘ladi. Bunda faqat masofaning uzoqligi emas, balki transport turi, yetkazib berish tezligi, tovarlarning qadoqlanishi, tushirish usullari ham e’tiborga olinadi. Transport xarajatlarining asosiy qismini materiallarni saqlash uchun ketadigan xarajatlar tashkil qiladi.

Turli firmalardagi ta’minot xizmatining asosiy vazifasi firmalarga yetkazib beruvchilarni tanlash hisoblanadi. Bu tanlov hozirgi kunda asosan 2 ta usulda o‘tkaziladi. Birinchi usul bo‘lishi mumkin bo‘lgan variantlar va takliflarning tahlili, oldi-sotdi uchun javob beruvchi savdo agenti tomonidan amalga oshiriladi. Eng arzon narxlardan kelib chiqqan holda yetkazib beruvchini tanlash, buyurtma berish, buyurtma bajarilishini nazorat qilish va vujudga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal qilish savdo agenti zimmasiga yuklatilgandir. Hamma muammolar zamonaviy aloqa vositalari yordamida hal qilinadi. Ikkinci usul, shikoyatlar hamda yetkazib berishga bo‘lgan talab hamkasblar tomonidan umumiyligi hal qilinishini nazarda tutadi. Tahlil har bir bo‘limda bir xilda o‘tkaziladi. Bu savdo-sotiq bo‘limida ham, tovar sifatini nazorat qilish bo‘limida ham o‘tkaziladi. Uchinchi usul ham mavjud bo‘lib, bunda yangi, yaxshi o‘rganilmagan bozorni korxona tomonidan ta’minotining qondirilishidir. Bu asosan yangi tovarlarga talabning paydo bo‘lishi bilan yuzaga keladi.

1980 - yillarda korxona faoliyatining rejali boshlanishi yaxshi shakllangan korxona faoliyatini rejalashtirishda bir qator omillar hisobga

olinadi, xususan: inflyatsiya tezligi; bir qator mamlakatlarda valyuta devalvatsiyalanishi, narx o'sishiga ta'sir qiluvchi omil; yetkazib berish bozorida kapital konsentratsiyasining o'sishi; ishlab chiqarishning texnologiya tomonidan rivojlanishi; yangi materiallarning paydo bo'lishi va boshqalar. Ko'pgina firmaning boshqaruv xodimlari shuni tushunib yetishdiki, yetkazib berish bozori bilan bo'ladigan aloqalarning rejalashtirilishi, oldi-sotdi bozorini tahlil qilish va rejalashtirish kabi juda muhimdir.

G'arb mamlakatlarida tovar va komplekt mahsulotlar yetkazilishining sifatli bo'lishi, firmalar ta'minot bo'limining asosiy muammolaridandir. Shuni aytib o'tish kerakki, yetarli darajada raqobatchilarning mavjud bo'lishiga qaramay, sifat muammosi dolzARB muammolardan biri hisoblanadi. Ko'pgina G'arbiy Yevropa, Amerika, Yaponiyadagi kompaniyalar o'rtasida kuchli raqobat bormoqda. Bu raqobatda asosiy e'tibor yetkazib berish manbalariga qaratiladi. «ITT Kennon Nort Amerika» bu usulda juda malakali hisob kompaniyasini boshqarish tizimida «yetkazib beruvchilarni tanlab olish guruhi» deb nomlangan bo'lim mavjud bo'lib, bu bo'limga material texnik ta'minot bo'limlari, moliyaviy xizmat, ishlab chiqarish bo'limi xodimlari a'zodirlar. Guruh korxona tomonidan qo'yilgan barcha talablarga to'laqonli javob beruvchi ishchilarni, yetkazib beruvchilik vazifasiga qabul qiladi. Yetkazib beruvchining imkoniyatlarini o'rganishda asosan quyidagilar e'tiborga olinadi:

- talab darajasidagi tovarlarni ishlab chiqarishda asbob-uskunalarining mavjudligi;
- kerakli anjomlar bilan dasturda ko'rsatilganligi bo'yicha tovar sifatini tekshirishga sharoitning mavjudligi;
- chiqayotgan xomashyo va materiallarni nazorat qilish, attestatsiyadan o'tkazish;
- ishchilarning nazorat qilinishini aniqlovchi hujjatlar hamda qo'llanmalarining mavjudligi;
- ishlab chiqarishni to'laligicha nazorat qiluvchi hujjatlarning mavjudligi.

G'arbiy Yevropa kompaniyalarining ta'minot bo'limi oldida turgan vazifalardan yana biri yetkazib beruvchi resurslar hamda iste'molchi talabining muvozanatini aniqlashdir.

Misol tariqasida «Eripson informeyshn sistems» deb nomlanuvchi shved kompaniyasining faoliyatini ko'rib chiqish mumkin. Bu kompaniya o'zining ta'minot tizimini ishlab chiqargan. Bu tizimga ko'ra, savdo

markazi yangi tovar ishlab chiqarish bilan bog'lanadi. Bunda firma bo'lajak iste'molchilar talabini qondiruvchi yetkazib beruvchilarni tanlaydi va ularni yangi tovar ishlab chiqarishda qatnashishga undaydi.

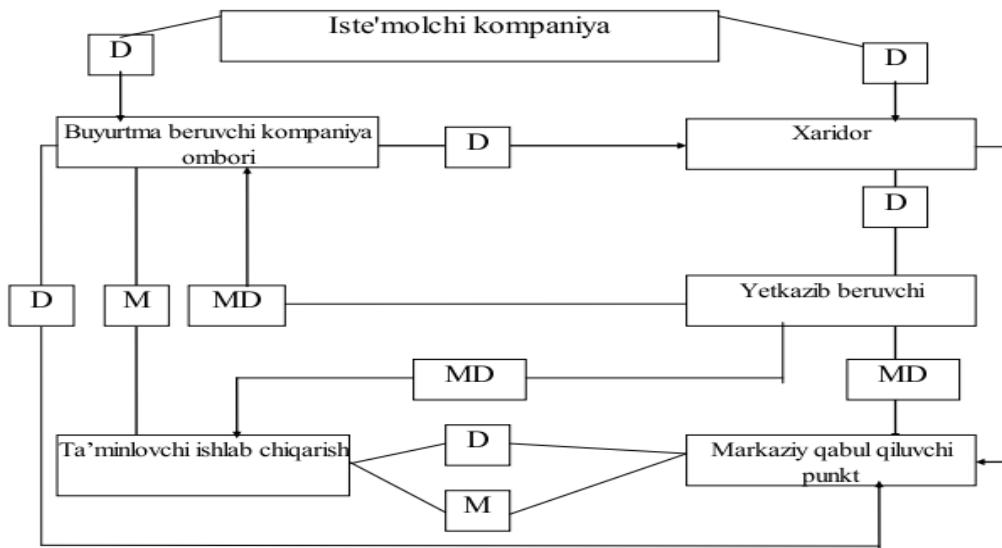
Shvetsiyadagi «Saab - Skakia» kompaniyasining ta'minot bo'limi vazifasiga quyidagilar kiradi: talablarni qondirishning texnik usullarini topish; texnologiyalarni qayta ishlashda aniq o'zgarishlarni yaratish; korxonani test o'tkazuvchi laboratoriyalar bilan ta'minlash.

Yuqoridagilardan xulosa qilib, korxona ta'minot bo'limining yangi vazifalarini ko'rsatish mumkin. Ular: korxona ichki faoliyat tahlili, dizayni, o'xshashini ishlab chiqarish; tovar ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olishdan iborat.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishni xomashyo va materiallar bilan ta'minlashning bir qator standart mexanizmlari bor. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasining sanoatini materiallar bilan ta'minlash tizimi, yetkazib beruvchi tashkilotlarning omborlar tizimi, markaziy omborlar va ta'minot tashkilotlari omborlariga asoslangan.

Germaniya Federativ Respublikasida material bilan ta'minlashning ma'naviy tizimi zaxiralarni saqlashga asoslanadi. Bu holda ishlab chiqarishga kerakli bo'lgan omborga tovarlarni qabul qilinganligi haqida hujjat tayyorlanadi va bu tovarlar to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish maskanlariga jo'natiladi. Talab asosida sotib oluvchi tashkilot buyurtma xarajatlarini rasmiylashtiradi va uni yetkazib beruvchiga jo'natadi. Yetkazib beruvchi buyurtmani olib, tovarni so'ralgan tashkilotga sotib berishini ta'minlaydi. So'ngra katta miqdordagi tovarlar avtomobil yo'llari yoki temir yo'llari orqali markaziy omborga olib kelinadi. U yerda tovarlarning sifati, miqdori tekshiriladi. Agar hammasi talabga javob beradigan darajada bo'lsa, qismlarga bo'linib, ishlab chiqaruvchi korxonalarga jo'natiladi.

Yuqorida aytib o'tilgan faoliyat berilgan. Bu faoliyatni amalgaloshirishda savdo bo'limi yoki vositachilar 9-10 ga yaqin hujjatlarni yetkazib beruvchiga topshiradilar. Yetkazib beruvchi esa buyurtmani bajarayotgan paytda markaziy punktga 14 ga yaqin hujjat topshiradi. Umuman, hujjatlarning bu qadar ko'pligi materiallar yetkazib berish faoliyatining an'anaviy tizimi doiralar bilan chegaralangan deyish mumkin. Buyurtma beruvchi bilan yetkazib beruvchi, materialga buyurtma tushganidan boshlab, to uning egasiga etib borishi va qabul qilinishi hamda qo'llanilishigacha bo'lgan davrda hujjatlashtirishning 15 ga yaqin usulidan foydalanadilar. Ularning bir necha nusxada bo'lishini hisobga oladigan bo'lsak, u holda hujjatlar soni 50 dan oshib ketadi.

5.7-chizma. GFR dagi moddiy-texnika ta'minotining oddiy chizmasi
D - hujjatlar, M - materiallar

Zaxiralarni saqlash bir qancha miqdorda xarajat hamda ishchi kuchini talab qiladi. Quyida xarajat guruhlari beriladi.

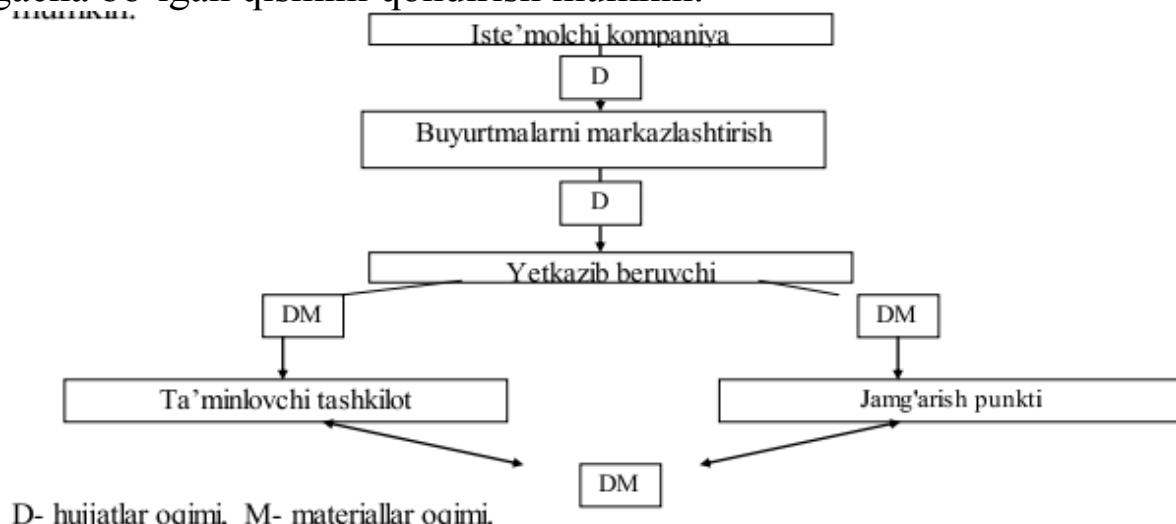
1. Omborxonalarning band bo'lishi;
  - a) bino amortizatsiyasi;
  - b) asbob-uskunalar amortizatsiyasi;
  - v) remont xarajatlari;
  - g) isitish vositalariga xarajatlar, elektr-energiya va suv vositalari;
  - d) ijara to'lovi.
2. Xizmat ko'rsatuvchi ishchilarga xarajatlar:
  - a) ombor ishchi-xizmatchilari uchun maosh;
  - b) ishchilarining ijtimoiy himoyasi uchun xarajatlar;
3. Transport vositalari uchun xarajatlar:
  - a) amortizatsiya;
  - b) energiya va yoqilg'i uchun xarajatlar;
  - v) joriy ta'mirlar uchun xarajatlar;
  - g) sug'urta va transport vositalari uchun soliq.
4. Materiallarni saqlash natijasida kelgan zararlar:
  - a) ombor qorovullari va materiallarning eskirishi;
  - b) zanglash va boshqalar;
  - v) inventarizatsiya natijasidagi yo'qotishlar;
  - g) o'g'rilik;
  - d) narxlari tushishi natijasidagi yo'qotishlar;
  - e) zaxiralarni sug'ortalash xarajatlari.

Shuning uchun, bu tizim nisbatan noqulayroq bo‘lib, faoliyatni doim nazorat qilishni hamda uni optimallashtirish yo‘llarini topishini talab qiladi.

Ishlab chiqarishni materiallar bilan ta’minlashda yetkazib beruvchi firmalar bilan shartnomalar tuzish tizimi o‘zini oqladi. Bu tizim XX asrning 70-yillari oxiri 80-yillari boshida ishlab chiqilgan bo‘lib, bunda faoliyat yuritish bo‘limlari nisbatan kamroq. Bu tizim iste’molchi va yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi munosabatni, yuqorida aytib o‘tilgandan ham qisqaroq yo‘llar bilan amalga oshiradi. Yuklar birdaniga ishlab chiqaruvchiga emas, balki birinchi navbatda ulgurji savdo kompaniyasiga kelib tushadi. Bu kompaniya o‘zining bir necha yirik omborlariga ega bo‘lib, asosan xomashyolarni iste’molchi-ishlab chiqaruvchilarga tez yetib borishini ta’minlaydi.

Bu tizim oldingisiga qaraganda bir qator afzallikkarga ega. Birinchi o‘rinda ma’muriy xarajatlarni kamaytiradi. Shartnomalar tizimi muzlatilgan kapitalni bo‘shatib yuborishga sharoit yaratadi. Iste’molchiga eng qulay tomoni, u istagan paytda o‘zining omboridan voz kechishi mumkin. Ulgurji savdo kompaniyalari ham turli xil xizmatlari bilan iste’molchilarni o‘zlariga jalg qilishlari mumkin.

Bu tizimning eng qulay tomon tezkor tovarlar yetkazib berishni ham tashkil qilish mumkinligidir. Katta assortimentdagi tovarlarni saqlovchi ombor xo‘jaligi 24 soatda iste’molchiga kerakli tovari yetkazib berishi mumkin. GFRning tajribasiga ko‘ra, xususiy omborlar talabning 50-60 %ini qondirishi mumkin. Vositachi firma omborlari esa talabning 90% gacha bo‘lgan qismini qondirish mumkin.

5.8-chizma. Korxonalarda vositachi tashkilotlar qatnashishi bilan bog‘liq bo‘lgan moddiy-texnika ta’minoti

Chizmadan ko‘rinib turibdiki, yetkazib beruvchilar yordamida ishlab chiqarilgan buyurtma ombor xo‘jaligidagi qayd qilish bo‘limiga jo‘natiladi. Qayd qilish bo‘limi 1 yoki 2 marta shartnomalar tizimi bilan birlashgan yetkazib beruvchilarga buyurtma yuboradi. Yetkazib beruvchi ertasiga so‘ralgan materiallarni jo‘natadi va ular omborning jamg‘arish bo‘limiga yig‘iladi. Bunda 14 ta forma blank o‘rniga bittasidan foydalilaniladi. Bu blank formula bir vaqtning o‘zida ham buyurtma, ham hujjat bo‘ladi.

Rivojlangan bozor sharoitida ta’minotning Yetkazib berish bo‘limining asosiy muammosi talab ehtiyojlarining tez o‘zgarishidir. Bu ko‘pincha yetkazib beruvchida ishlab chiqaruvchiga kerak bo‘lmaydigan tovarlarning yig‘ilib qolishida o‘z aksini topadi.

Oxirgi o‘n yillikda ta’minotning bir qator usullari ishlab chiqilgan bo‘lib, u ishlab chiqarishning aniq bir talabini qondirishga mo‘ljallangan. Ular quyidagilar:

- kanban usuli (Yaponiyada ishlab chiqilgan usul bo‘lib, umumiy ishlab chiqarishni materiallar bilan ta’minlashga mo‘ljallangan oxirgi talabni hisobga oladi);

- talab va materiallarni rejashtirish tizimi. Bu 3 bosqichda amalga oshiriladi: birinchisi dasturli rejashtirish, ikkinchisi materiallarni taqsimlash va uchinchisi savdoni nazorat qilish;

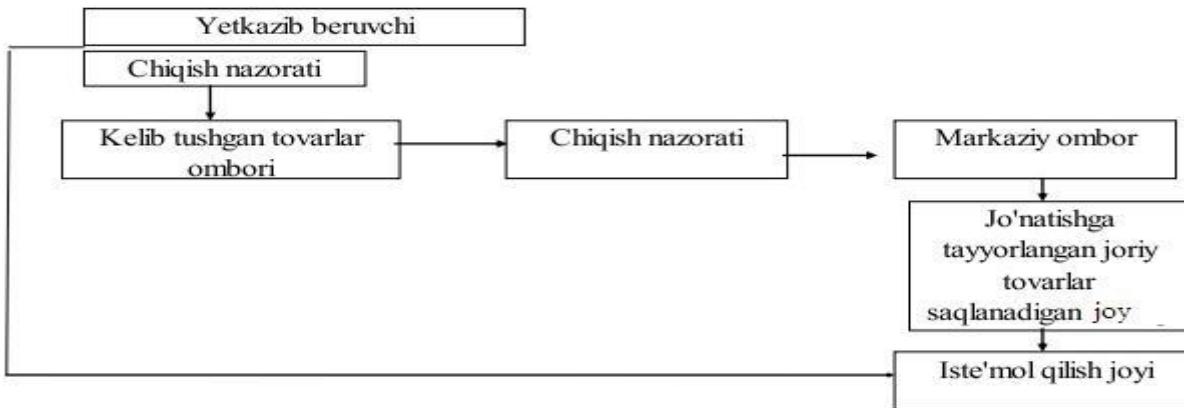
- «Aynan vaqtida» usuli, bu usul zaxiralar to‘planib qolishining oldini oladi.

- talab bo‘yicha ta’minot tizimi, bunda uzoq muddatli ma’lum shaklli shartnoma yetkazib beruvchilar bilan tuziladi. Materiallar bosqichma-bosqich iste’molchiga yetkazib turiladi;

- «bashorat ko‘rsatkichlari» usuli (katta miqdordagi materiallarga talab ma’lum darajada hujjatlashtiriladi va talab asosida materiallar yetkazib beriladi);

- iste’molchi va yetkazib beruvchi o‘rtasidagi kerakli ma’lumotlarni internet orqali almashish usuli. Buyurtma kelib tushgandan so‘ng, qolgan hamma ma’lumotlar kompyuter orqali olinadi.

Zamonaviy savdo uchun oldindan talab qilinadigan materiallarni bashorat qilish xosdir. Bashoratning chuqr o‘rganilishi zaxiralar miqdori, yetkazib berishga va ta’minotga tayyorligini belgilaydi. Bashorat asosida ta’minot rejasi tuziladi. Ta’minot shunday balanslashtirilishi kerakki, uning asosida ishlab chiqarishning bosqichli dasturi tuziladi.

5.9 - chizma. «Aynan vaqtida» ta'minot tizimi

4-jadval

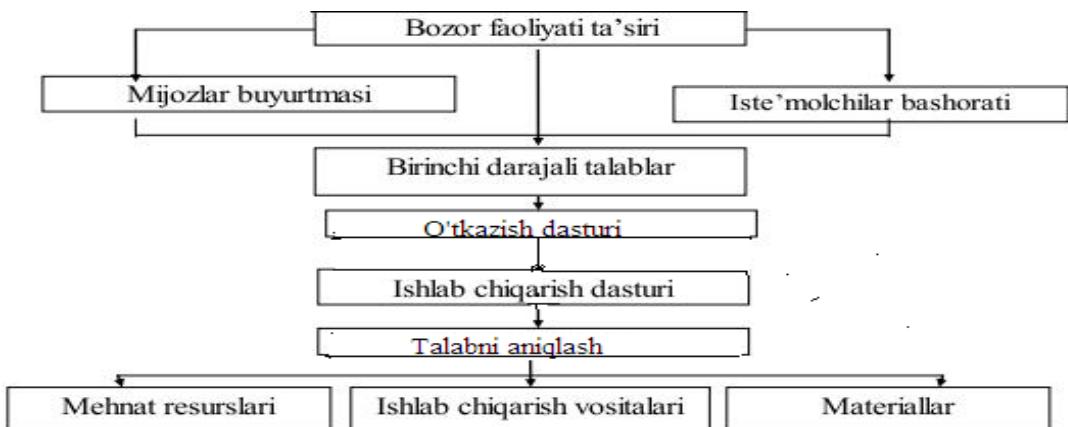
Ishlab chiqarishni talab bo'yicha ta'minlash tizimi

I chorak	II chorak	III chorak	IV chorak			
2000ta detal	2500ta detal	3000ta detal	2500ta detal			
Hafta	1	2	3	4	5	6
Yetkazib berish	180	170	216	195	200	210
	180	350	560	755	955	1165
Aniqlashtirilgan talab	Kun	1	2	3	4	5
Yetkazib berish	30	25	36	24	55	60
Taqsimlash zonasi	30	55	81	105	160	220
					275	330
					355	395

Talab qilinayotgan material, xomashyolar aniq bo'lgandan so'ng korxonalar faoliyat yo'nalishini belgilaydilar va sotib olishni tashkil etadilar. Shartli ravishda sotib olishning an'anaviy va operativ usullari bor. Operativ ta'minotning eng samarali usuli «Aynan vaqtida» deb nomlanadi. Bu usul Yaponiyada 1950 - yillarda tashkil topgan bo'lib, keyinchalik Yevropa va AQSH da davom ettirilgan. Bu usulning asosiy maqsadi uzoq muddatli shartnama bo'yicha savdo-sotiq va ta'minot buyumlarini o'z vaqtida, oraliq omborlarni chetlab o'tgan holda to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish liniyasiga yetkazib berishdan iborat. «Aynan vaqtida» usuli asossan avtomobil ishlab chiqarish sohasida rivojlangan. Bunga misol qilib, «Mersedes-Benz» zavodining yig'uv sexiga avtomobil o'rindiqlarini yetkazib berishni keltirish mumkin.

Yetkazib berishni asosiy ishlab chiqarishdan 6 km uzoqlikda joylashgan «Kayner-Rekaro» firmasi amalga oshiradi. Oldindan rejorashtirish 6 oygacha amalga oshiriladi. Bu o'z ichiga yetkazib berishdan tortib to taxminiy talablarni ham oladi. Yetkazib berishni aniqlashtirish fazasi avtomobil yig'ish boshlanishidan 15 kun ilgari amalga oshiriladi. Iste'molchining talabidan kelib chiqqan holda firma bir hafta

oldin ishlab chiqarish rejasini tuzadi. Yig‘uv ishlari boshlanishidan oldin zavodga buyurtma beriladi. Maksimum yig‘uv ishlari boshlangandan so‘ng 6 soatdan keyin sexga talab qilingan o‘rindiqlar yetkazib beriladi.

Resurslarni balanslashtirish	
1. Ishlab chiqarish qudrati 2. Mehnat manbalari 3. Ishlab chiqarish vositalari	1. Xarid 2. Zaxiralalar

5.10-chizma. Ishlab chiqarishni dasturli rejalshtirish jarayoni

Yuqorida aytib o‘tilgan faoliyat an’anaviy ta’midotda umuman boshqacha tus oladi. Masalan, Amerika kompaniyalarida tovarlar bilan ta’minlashning quyidagi usullari qo‘llaniladi: sotib olinadigan partiyani aniqlash; yetkazib beruvchilarni tanlash; yetkazib beruvchilarni baholash; nazorat tashkiloti; munozaralar va shartnomalar tuzish; yetkazib berish usulini tanlash; hujjatlashtirish; qadoqlash.

Tezkor va an’anaviy ta’midot bir-biridan tubdan farq qiladi. Masalan, an’anaviy ta’midotda tovarlar katta hajmda uzoq vaqt oralig‘ida yetkaziladi. Tezkor ta’midotda hajman katta bo‘lmagan tovarlar guruhlari tez-tez jo‘natib turiladi. An’anaviy ta’midot (AT)ni baholashda 2% gacha brakka yo‘l qo‘yiladi. Tezkor ta’midotda brakka umuman yo‘l qo‘yilmaydi. AT shartnomasi mazmuni - iloji boricha arzon narxda material olish. Tezkorning esa - yuqori darajadagi sifatga ega bo‘lgan materiallarni olish. AT ga asosan, sotib oluvchining uch xil talabini qondiruvchi yetkazib beruvchi tanladi, ular: sotib olinayotgan tovar sifati; yetkazib berish shartlari; narxi. Yetkazib beruvchining faoliyatini baholash, oyda bir yoki chorakda bir amalga oshiriladi. Amerika kompaniyalarida yetkazib beruvchilar har oy sinovdan o’tkaziladi va baholanadi.

AQSH ning AT tajribasiga asosan, mahsulot sifatiga qabul qilish bo‘limi javobgar hisoblanadi. Yaponiyada esa bunga yetkazib beruvchi javobgar hisoblanadi va u materialni to‘g‘ri ishlab chiqarish liniyasiga olib boradi. Hozirgi kunda ko‘p AQSH kompaniyalari tovar sifatida javobgarlikni yetkazib beruvchi zimmasiga yuklashmoqda. Masalan, «Nissan - Amerika» «Djeneral motors - Byuik», «Xyullet - Pakkard» kabi kompaniyalar materiallarni qattiq nazorat ostiga olmay, to‘g‘ri ishlab chiqarish yo‘liga jo‘natishmoqda.

Bunday yetkazib berish usullarini o‘rganayotgan xaridorni qiziqtiradigan narsalardan biri bu raqobatchilardir. Chunki raqobat mavjud bo‘lsa, xaridor iloji boricha yuqori darajadagi sifatga ega bo‘lgan materialni sotib olishi mumkin. Bundan tashqari, raqobatning yo‘qligi narxga ham ta’sir qiladi. Agar raqobat mavjud bo‘lmasa, materialning tannarxi haqiqiysidan ancha qimmat bo‘lib ketadi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini ko‘paytiradi. AQSH va Yevropa kompaniyalari jahon bozori ta’midotida tarixiy-vertikal integratsiya qo‘llanilishiga qarshilik bildirmoqda. Chunki, ular asosiy materiallar-uzellar, detallarni asosan Yaponiya va Meksika hamda Braziliya kabi rivojlanayotgan mamlakatlardan keltiriladilar. Buni avtomobil sanoatida yaqqol ko‘rish mumkin: AQSHda 1982 yildan beri avtomobil detallari importining darjasini ko‘tarilishi kuzatilmoqda. Masalan, 1985 yilda AQSH Yaponiyadan 3-milliard AQSH dol.iga teng miqdorda uzel va detallar sotib olgan, Meksikadan 4 milliard dol.ga yaqin, GFRdan 5,5 milliard dol., Braziliyadan 6 milliard dol.. 1985 yildan 1992 yilgacha bo‘lgan davr ichida import darjasini 50-60% ga o‘sgan.

Detal va komplekt mahsulotlarining milliy chegaralardan oqib kirishining o‘sishi 5 ta sababga asoslanadi:

- chet elda ishlab chiqarish xarajatlarining nisbatan kamligi;
- detallar texnik parametrlarining yaqinlashishi va bular asosida ishlab chiqarish masshtablarini kengaytirish mumkin;
- rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq to‘lovlarining nisbatan pastligi.
- ishlab chiqarish firmalarining xalqaro qo‘shilishi;
- detallarni arzon ishlab chiqarishning xalqaro bazalarini izlash.

5.4. Xaridorni rejorashtirish

Ishlab chiqarishni material va texnologiya bilan ta’minlash strategiyasini ishlab chiqishda bir qator hisob-kitoblar amalga oshirilishi

kerak. Bu jarayonni amalga oshirishda ishlab chiqilgan strategiya quyidagi savollarga javob berishi kerak:

1. Yuk tashishga talablar qanday?
2. Qanday xizmatlar kerak bo‘ladi?
3. Material-texnika ta’minotida qanday axborot-texnologiya usullaridan foydalaniladi?
4. Yetkazib beruvchilar va transportirovka qiluvchilarni qanday usullar bilan attestatsiyadan o‘tkazish mumkin?
5. Material-texnika ta’minotini optimallashtirish uchun qanday vositalardan foydalanish kerak.

Ta’minot tizimi, minimal darajada zaxiralar mavjud bo‘lgan paytda juda samarali hisoblanadi. Bu tizimning to‘g‘ri amal qilishi uning tuzilishiga bog‘liq. Tuzilma odatda 4 asosiy elementdan tashkil topib, ta’minot tizimini shakllantiradi. Tizim elementlari faoliyatining ichki tuzilmasi 5.10-chizmada berilgan.

Berilgan chizmadan ko‘rinib turibdiki, tizim asosan 3 ta elementdan tashkil topgan: yetkazib beruvchi, oraliq tizimlar va iste’molchi. Iste’molchi va yetkazib beruvchilar haqida yuqorida aytib o‘tildi. Endi oraliq tizimlar (yetkazib berish vositalari)ga kelib to‘xtalamiz. Tizimning asosiy qismi, tovarni yetkazib berishni ta’minlash hisoblanadi. Bu tizimning asosiy parametrlariga: tovarlar konsentratsiya joyi, yuklarni tushirish porti, dengiz transport agentliklari, bojxona nazorati maskanlari va ichki avtomobil hamda temir yo‘l kompaniyalari kiradi. Bu omillar ta’minotni tashkil qiluvchi zanjir bo‘laklaridir.

Yuk tushirish portini tanlash xulosasi, asosan chet elda, mustaqil ketma-ketlikni tanlashga asoslanadi. Mustaqil ketma-ketlik yetkazib beruvchi bilan bir hududda joylashadi. Yetkazib beruvchidan bir necha 1000 km uzoqlikda joylashgan ishlab chiqaruvchi firma hamma tashkiliy ishlarni bajarish imkoniyatiga ega emas. Mustaqil podryadchik «uchinchi tomon» bo‘lib, butun tizim ishga tushiriladi.

Tovarlarni dengiz orqali olib o‘tish, uni tashish, tushirish va yetkazib beruvchidan iste’molchiga yetib borishini ta’minlovchi - yetkazib berish kompaniyasini tovar egalarining o‘zлari tanlaydilar. Bunda ular xizmat safariga va narxga katta e’tibor beradilar.

Bu harakatlarni amalga oshirishda, faoliyat asosida tizimli yondashuv yotadi. Tizim yetarli darajada egiluvchan bo‘lib, bir yetkazib beruvchidan, ikkinchisiga bo‘lgan bog‘lanish maqsadga muvofiq narxda bo‘lishi kerak.

Chet el yetkazib beruvchisidan Rossiyaga tovar yetkazib berishdagi namunaviy tizimini «Global odin» kompaniyasi misolida ko‘rish mumkin.

Bu kompaniya telekomunikatsiya xizmatlari bilan shug‘ullanadi. Tovar yetkazib berish faoliyati bir necha bosqichlarga bo‘lingan:

- yetkazib beruvchi bilan Rossiya kompaniyasi o‘rtasidagi shartnomaning tuzilishi;

- yuk tashuvchilarni tanlash va ular bilan shartnoma tuzish;

- yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni yuklash;

- Rossiya bojxonasigacha yuk tashishni tashkil qilish;

- Rossiya bojxonasi tomonidan yukni hujjatlashtirish va bojxonaning import faoliyati bilan shug‘ullanuvchi brokerlari bilan ishlash;

- Rossiya bojxonasidan ishlab chiqarish korxonasining omborigacha yuk tashish;

- kompaniya omboridan buyurtmachigacha yuk tashish.

Yuk tashish majburiyati - ishlab chiqarishda muhim muammo hisoblanadi va u turli firmalarda turlicha hal qilinadi. Bu masala ustida iqtisodchilar orasida juda ko‘p tortishuvlar bo‘lib o‘tgan. Masalan, AQSH da tovanni yetkazib berish juda qimmat bo‘lganligi uchun bu faoliyat bilan alohida kompaniyalar shug‘ullanadi.

Albatta, material-texnika ta’minotida iqtisodiy, geografik, siyosiy vazifalar ham, uning kelajakdagi faoliyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Xaridor (ta’minot) yetkazib berish tizimining bиринчи elementi bo‘lgan xomashyo, material va yordamchi qismlarni xarid bozoridan korxona omborigacha harakat qilish jarayonini o‘zida aks ettiradi. Xaridor Yetkazib berishsining samarali amal qilishi uchun mahsulot ishlab chiqarishga aynan qaysi material zarurligini bilish, xaridorlar rejasini tuzish lozim. Unda quyidagi ta’minot vazifalari hal qilinishi lozim:

- iste’molni aniqlash va tahlil qilish, buyurtma berilgan materiallar miqdorini hisoblash;

- xaridor uslubini aniqlash;

- narxlar muvofiqligi va shartnoma tuzish;

- yetkazib berish muddati, sifati va miqdori ustidan nazorat o‘rnatish;

- tovarlarni omborga joylashtirishni tashkil qilish.

1. Iste’molni aniqlash va tahlil qilish, buyurtma berilgan materiallar miqdorini hisoblash

Xaridorni rejalashtirish jarayonida quyidagilarni aniqlash zarur:

- qanday materiallar talab qilinadi;

- mahsulotni ishlab chiqarish uchun kerak bo‘ladigan materiallar miqdori;

- ular kerak bo‘ladigan vaqt;

- talab qilinadigan omborlar maydoni;
- xarid xarajatlari;
- korxonada ayrim detallarni mustaqil ishlab chiqarish imkoniyati.

Iste'molchiga oxirgi mahsulotni yetkazib berish vaqtidan kelib chiqqan holda yetkazib berishning brutto iste'moli mavjud. Brutto iste'moli keyinchalik netto iste'moliga o'tkaziladi. Bunda quyidagilar hisobga olinadi: naqd zaxira; buyurtma berilgan materiallar va rivojlantirilgan ishlab chiqarish.

Yetkazib berishda materialga ehtiyojni aniqlashning boshqa usullari:

- determinatsiyalashgan;
- stoxastik;
- evristik.

Birinchi usul - buyurtmani bajarish davri, miqdor hamda muddat bo'yicha materiallarga ehtiyoj ma'lum bo'lganda qo'llaniladi. Ikkinchisi - hisob-kitoblar uchun matematik statistik usullar asos bo'lgan ehtiyoj uchun qo'llaniladi. 3-usul yordamida ishlarning tajribasiga ko'ra ehtiyoj aniqlanadi.

Ko'rib o'tilgan barcha usullar o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Bu usullardan birini tanlash quyidagilarga bog'liq:

- firma yo'nalishi;
- buyurtmalar imkoniyati;
- mahsulot turi;
- omborlar turi va soni;
- zaxiralar holati ustida nazorat tizimi.

2. Xarid usulini aniqlash

Xarid usulini tanlash oxirgi mahsulot murakkabligiga komplektlanuvchi mahsulot va materiallarning tarkibiga bog'liq. Xarid qilishning asosiy usullari:

- ulgurji xarid;
- mayda partiyalar bilan doimiy xarid;
- ehtiyoj me'yordagi xarid.

Tez-tez qo'llanuvchi usullardan ayrimlarini ko'rib o'tamiz:

1. Tovarlarning bir guruqli xaridi.

Afzalliklari: hujjatlarni rasmiylashtirishning oddiyligi; barcha tovar guruhlarini yetkazishning kafolati; savdo chegirmalarining yuqoriligi.

Kamchiligi: katta maydondagi omborlarga ehtiyoj; kapital aylanishining sekinlashuvi.

2. Mayda guruhlar bilan doimiy xarid.

Afzalliklari: kapital aylanishini tezlashtiradi, ombor maydonlarini tejaydi; yetkazib berishni hujjatlashtirish xarajatlari kamayadi.

Kamchiliklari: zarar keltiradigan tovarlarning zarurati.

3. Zarurat darajasida tovar olish.

Uning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilar: yetkazib beriladigan tovarlar miqdori o‘rnatilmaydi balki taxminan belgilanadi; tovar yetkazib beruvchilar har bir buyurtmani bajarishdan oldin sotib oluvchilar bilan bog‘lanishadi, yetkazib berilgan tovargagina pul to‘lanadi va h.k.

Afzalliklari: qat’iy majburiyatlar yo‘qligi; kapital aylanishining tezlashishi.

4. Tez o‘tkazish sharti bilan tovar xaridi. Bu uslub tez-tez qo‘llanilmaydigan tovarlar uchun ishlataladi. Kamchiligi rasmiylashtirish bo‘yicha xarajatlarning oshishidir.

3. Buyurtmani hujjatli rasmiylashtirish

Xaridni hujjatlashtirish bo‘yicha standart hujjatlarda quyidagi holatlar ko‘zda tutishi lozim: 1) hujjat nomi; 2) tartib raqami; 3) kompaniya nomi va manzilgohi; 4) buyurtma uchun javobgarlik; 5) sana, tovar yetkazib beruvchi nomi va manzilgohi; 6) yetkazib berish muddati va yetkazib beriladigan tovarlar miqdori; 7) tovar tavsifi; 8) mol yetkazib berish manzilgohi; 9) narx; 10) hisob-kitob.

4. Xarid va ishlab chiqarishni tashkil qilish

Ehtiyoj aniqlangandan keyin firma oldida tovarni xarid qilish yoki uni o‘zi ishlab chiqarish muammosi turadi. Buni hal qilish uchun quyidagilarga e’tibor qilish kerak: yetkazib berish narxi; buyurtmani rasmiylashtirish xarajati; yetkazib berish; sug‘urta; qadoqlash, omborga joylashtirish; qayta ishlash, xomashyo, energiya, ishchi kuchi, xarajatlari, solishtirilgandan so‘ng firma sotib olish yoki ishlab chiqarish to‘g‘risida ma’lum qarorga kelishi mumkin.

5. Yetkazib berilgan mahsulotni olish va kodlashtirish

1. Mahsulotni qabul qilish uchun bиринчи navbatda quyidagilarga ishonch hosil qilish lozim:

Tovar:

- a) kerakli miqdorda;
- b) kerakli sifatda;
- v) tovar yetkazib beruvchisidan;
- g) kelishilgan vaqtida;
- d) kelishilgan narxda qabul qilingan.

2. Yetkazib berishni rasmiylashtirish. Operatsiyalarni to‘g‘ri bajarishda hujjatlarni rasmiylashtirishga e’tiborli bo‘lish kerak.

Buyurtma nusxasi iste'mol bo'limiga jo'natiladi. Yuklash hujjati mahsulot jo'natishga tayyor bo'lgandan keyin tuziladi. Kuzatib boruvchi yo'lida tovarlar bilan birga bo'lishi kerak va h.k.

Yetkazib beruvchi hujjatida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- jo'natuvchi nomi va manzilgohi;
- mahsulot tavsifi;
- joy miqdori;
- yetkazib berish xususiyatlari;
- yetkazuvchi nomi.

Tovar olganligini tasdiqlash hujjati iste'mol bo'limi va buxgalteriyaga nazorat uchun beriladi.

1. Takliflarni qabul qilish va baholash

Doimiy mol yetkazib beruvchilardan taklif olish va uni baholash jarayoni turlicha tashkil qilinishi mumkin. Keng tarqalgan va samaralisi quyidagilar hisoblanadi:

1. Tanlovli savdo.

2. Mol yetkazib beruvchi va iste'molchi o'rtasida yozma kelishuv.

Tanlovli savdo (tenderlar) doimiy mol yetkazib beruvchilarni izlashning keng tarqalgan shaklidir. Tenderni o'tkazish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- reklama;
- tenderli hujjatlarni ishlab chiqarish;
- tenderli hujjatlarni chop etish;
- tenderli takliflarni qabul qilish;
- tenderli takliflarni baholash;
- savdo qatnashchilarining malakasini tasdiqlash;
- shartnoma taklifi.

Tenderli hujjatlashtirish, qoida bo'yicha, yetarlicha katta hajmga ega bo'lib, 1 qator muhim funksiyalarini bajaradi:

- tender qatnashchilariga savdo jarayoni to'g'risida yo'l-yo'riq ko'rsatadi;

- xarid qilinadigan tovar va xizmatlarga tavsif beradi;
- taklifni baholash shartlarining mezonlarini o'rnatadi;
- keyingi shartnomalar shartlarini aniqlaydi.

Baholash jarayonining asosiy qoidalari quyidagilar:

- tender tashkiloti a'zolarini oldindan belgilash;
- talabga javob beruvchi takliflarni ko'rib chiqish;
- tender hujjatida keltirilgan baholash qoidalariiga to'liq amal qilish;
- savdo qatnashchilari bilan qandaydir kelishuvlarning bo'lmasisligi.

Yozma kelishuvda kelishuv qatnashchilari rasmiy tovar yetkazish to‘g‘risida taklif olishadi. Bu 2 xil usul bilan amalga oshishi mumkin. Birinchisida, shartnoma tuzish tashabbusi tovar sotuvidan chiqadi. U o‘zining doimiy xaridorlariga ofertalar jo‘natadi. Odatda ofertalar quyidagi rekvizitlarni o‘z ichiga oladi:

- tovar nomi;
- tovar miqdori va sifati;
- narx;
- yetkazib berish sharti va muddati;
- to‘lov sharti;
- tara va qadoqlash tavsifi;
- qabul qilish-uzatish sharti.

Ofertalar qattiq va erkin tarzda bo‘lishi mumkin.

2-usulda shartnoma tuzish tashabbusi tovarni sotib oluvchidan chiqadi. U doimiy mol yetkazib beruvchilarga tijorat xatini jo‘natadi. Unda barcha yuqoridagi rekvizitorlar ko‘rsatilgan bo‘ladi.

2. Mol yetkazib beruvchini tanlashdagi asosiy talablar

Mol yetkazib beruvchini tanlashda 2 asosiy mezon mavjud:

1. Mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish bahosi.

2. Xizmat ko‘rsatish sifati.

Bulardan tashqari unchalik asosiy bo‘lmagan 60 dan ziyod mezonlar mavjud. Ularning ayrimlari quyidagilar:

- mol yetkazib beruvchining iste’molchidan uzoq joylashgani;
- joriy va tezkor buyurtmalarni bajarish muddati;
- mol yetkazib beruvchida mahsulot sifatini boshqarishning tashkil qilinganligi va boshqalar.

Sanab o‘tilgan mezonlarni qo‘llashda turli manbalardan keluvchi axborotlarni yig‘ish lozim. Ushbu manbalarga quyidagilar kiradi:

- shaxsiy kuzatuv;
- mahalliy manbalar;
- bank va moliyaviy institutlar;
- mavjud mol yetkazib beruvchining raqobatchilari;
- savdo assotsiatsiyalari;
- axborot agentliklari;
- davlat manbalari;

3. Xaridorning huquqiy asoslari

Takliflar va qabul qilingan takliflar. Shartnoma ikkala tomonning oldi-sotdidagi roziligi bilan tuziladi va yozma tarzda rasmiylashtiriladi.

Moliyaviy shartlar. Shartnoma qiymatiga ega bo‘lishi kerak, ya’ni unda moliyaviy shartlar ko‘rsatilgandagina u haqiqiy hisoblanadi.

Shartnoma tuzish huquqi. Bunday huquqqa faqat mas’ul shaxslargina ega. Masalan: direktor, bosh direktor va boshqalar.

Qonuniylik. Shartnomaning qonuniy bo‘limi mamlakatning yuridik me’yorlariga javob berishi lozim.

4. Shartnoma sharti

Shartnoma tizimi turli shartlarning o‘zaro kelishuvini ko‘rsatadi. Aniq ko‘rsatilgan shartlar, bu shartnoma mazmunidan kelib chiqadigan shartlardir. Shart sifatida shartnomada zarurlarni qoplash ham ko‘rsatilgan bo‘lishi mumkin. Bu jarima hisoblanib, oldindan qat’iy belgilangan tartib va shartlarda undiriladi. Zarurlarni qoplashdan farqli ravishda jarima summasi o‘sib boruvchi, ya’ni shartlar o‘z vaqtida bajarilmaganda olib boruvchi hisoblanadi. Agar kechikish mol yetkazib beruvchiga bog‘liq bo‘lgan shartda kelib chiqish ko‘zda tutilgan bo‘lsa, u holda shartnomada fors - major shartini o‘rganish kerak.

Yuqorida sanab o‘tilgan hisob-kitoblarga asosan, to‘lov: qismlab; oldindan to‘liq to‘lash; oxirida to‘liq to‘lash va boshqa tartibda amalga oshirilishi mumkin. Har qanday holda ham u oldi-sotdi shartnomasida ko‘rsatilgan bo‘ladi. Tezkor yoki oldindan to‘lash tovar sotib olishda chegirma qilish huquqini berish mumkin. Boshqa tomondan, to‘lovnii kechiktirish, uni sotib oluvchi tomonidan boshqa maqsadlarda ishlatalishni bildiradi. Shunga muvofiq, to‘lov usulini tanlashda uning afzallilik va kamchiliklarini diqqat bilan o‘rganib chiqish hamda buning natijasida sizga qanday foyda va zarar tegishini aniqlab olish zarur.

Nazorat savollari:

1. Material ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun qanday zaruriy masalalarni yechish zarur?
2. Xarid Yetkazib berishsida qanday tovar bozorlari tahlil qilinadi?
3. Bozor iqtisodiyoti ehtiyojlarini yetkazishni aniqlash usullarini aytинг.
4. Xarid materiallarini yetkazish usullarini sanab bering.
5. G‘arb mamlakatlari sanoat firmalarida moddiy-texnika ta’minoti tashkilotlarining qanday turi qo‘llaniladi?
6. Moddiy-texnika ta’minotining markazlashtirishning ustunliklarini aytинг.
7. Firmalarda logistik faoliyatni boshqarishning mukammallashtirilgan asosiy yo‘nalishlarini aytинг.

6–BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA XIZMAT TURLARINI BOSHQARISH TADBIRKORLIKNING INTEGRATSIYA JARAYONI MAHSULOTNI YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA ELEKTRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH VA BIZNES FAOLIYAT YURG'IZISH

6.1. Logistik xizmat ko‘rsatish haqida tushuncha

“Xaridor bozori” sharoitida sotuvchi o‘zining faoliyatini sotib oluvchi talablaridan kelib chiqilgani hamda qaramog‘i kerak. Bunda talablar tovarga bo‘lgan ehtiyoj bilan cheklanmaydi. Xaridor o‘zining shart-sharoitlarini xizmatlarning tarkibi va sifati yuzasidan ham namoyish qilib, ushbu tovarlarni yetkazib berishda namoyon bo‘ladi. Xizmatlar, u iboraning umumiyligi tushunchasi sifatida kimningdir xatti-harakati, hamda boshqalarga yordam ko‘rsatuvchi vosita ekanligini bildiradi. Xizmat ko‘rsatish bo‘yicha ishlar, ya’ni kimningdir ehtiyojini qondirish uchun qilingan harakat xizmat ko‘rsatish deb ataladi.

Logistik faoliyatning tabiatini moddiy vositalar iste’molchisiga turli xildagi logistik xizmatlarni ko‘rsatishni nazarda tutadi. Logistik xizmat ko‘rsatish taqsimot jarayonlari bilan uzviy bo‘glangan bo‘lib, tovarlarni yetkazib berish jarayonida ko‘rsatilayotgan kompleks xizmatlarni o‘z ichiga oladi. Logistik xizmat ko‘rsatish moddiy xizmat oqimining turlicha iste’molchilari hisoblanadi. Logistik xizmat ko‘rsatish tovar yetkazib beruvchi tomonidan yoki ekspeditorlik firmasi (logistik xizmat ko‘rsatish sohasiga ixtisoslashgan) tomonidan amalga oshiriladi.

Logistik xizmat ko‘rsatish sohasidagi barcha ishlarni uchta asosiy guruhlarga bo‘lish mumkin: sotishdan oldingi ishlar, ya’ni logistik xizmat ko‘rsatish tizimining shakllanishi bo‘yicha ishlar;

tovarlarni sotish jarayonida amalga oshirilib, logistik xizmatlarni ko‘rsatish yuzasidan qilinadigan ishlar; tovar sotilganidan keyingi qilinadigan logistik xizmatlar.

Tovarlarni sotish jarayonlariga qadar logistik xizmat sohasida bo‘ladigan ishlar o‘z ichiga asosan xizmat ko‘rsatish bo‘yicha firmanın siyosatini belgilaydi va ularni rejalashtirishni oladi. Tovarlarni xarid qilish jarayonida turli-tuman logistik xizmatlar vujudga kelishi mumkin, masalan: omborda tovar zaxiralarining mavjudligi; talablarning bajarilishi shu jumladan ro‘yxat asosida tanlab olish, o‘rash-bog‘lash, yuk to‘plamini shakllantirish va boshqa jarayonlarni amalga oshirish; yetkazib berishni ishonchlilagini ta’minlash;

yuklarni o‘tishi haqidagi axborotlarni berib borish.

Tovar sotilganidan keyingi xizmatlar – bu kafolatli xizmat ko‘rsatish, xaridorlarning e’tirozlari bo‘yicha majburiyatlarni ko‘rib chiqish, almashtirish va boshqa jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Xaridor tovar yetkazib beruvchini tanlaganida uning logistik xizmat ko‘rsatish sohasidagi imkoniyatlariga e’tibor beradi, ya’ni uning raqobatbardoshligiga qo‘yilayotgan tovarning ro‘yxati va taklif qilinayotgan xizmatning sifati ta’sir ko‘rsatadi. Boshqa tomondan esa, xizmat doirasini kengaytirish qo‘shimcha xarajatlar bilan bo‘g‘langandir.

Logistik xizmatlarning keng ko‘lamdagи turlari va uning doirasida ularning sifatlari o‘zgarishi, xizmatlarning firma raqobatbardoshligiga ta’sir ko‘rsatish va xarajatlar miqdoriga, shuningdek, qator boshqa omillarga ta’sir etishi uchun aniq belgilangan ravishda iste’molchilarga logistik xizmat ko‘rsatish sohasidagi zaruratlarni ta’kidlaydi.

Iste’mol bozorini mustahkamlash geografik omillar bo‘yicha amalga oshiriladi, shuningdek, xizmat ko‘rsatish xususiyatlari yoki boshqa belgilar bo‘yicha bajariladi. Haridorlar uchun ahamiyatli bo‘lgan xizmatlarni tanlash, ularni tabaqalarga ajratish xizmat ko‘rsatish standartlarini aniqlashni turli xildagi so‘rovlarni o‘tkazish bilan amalga oshirish mumkin. Ko‘rsatiladigan xizmatlarni turli usullar bilan baholash mumkin. Masalan, qo‘yiladigan tovarlarni ishonchlilik darajasini o‘z vaqtida yetkazib berilgan to‘plamning hissasi bilan o‘lchanishi mumkin.

Logistik xizmat ko‘rsatishning integral baholash usuli keyingi boblarda ko‘rib chiqiladi.

Kompaniyaning resurslarini ixchamlashtirish haridorlarga ular aniqlangan va qulay bo‘lgan xizmatlarni taqdim etishdan iboratdir. Tovar sotilganidan keyingi xizmatlar – bu kafolatli xizmat ko‘rsatish, xaridorlarning e’tirozlari bo‘yicha majburiyatlarni ko‘rib chiqish, almashtirish va boshqa jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Xaridor tovar yetkazib beruvchini tanlaganida uning logistik xizmat ko‘rsatish sohasidagi imkoniyatlariga e’tibor beradi, ya’ni uning raqobatbardoshligiga qo‘yilayotgan tovarning ro‘yxati va taklif qilinayotgan xizmatning sifati ta’sir ko‘rsatadi. Boshqa tomondan esa, xizmat doirasini kengaytirish qo‘shimcha xarajatlar bilan bo‘g‘langandir.

Logistik xizmatlarning keng ko‘lamdagи turlari va uning doirasida ularning sifatlari o‘zgarishi, xizmatlarning firma raqobatbardoshligiga ta’sir ko‘rsatish va xarajatlar miqdoriga, shuningdek, qator boshqa omillarga ta’sir etishi uchun aniq belgilangan ravishda iste’molchilarga logistik xizmat ko‘rsatish sohasidagi zaruratlarni ta’kidlaydi. Iste’mol

bozorini mustahkamlash geografik omillar bo'yicha amalga oshiriladi, shuningdek, xizmat ko'rsatish xususiyatlari yoki boshqa belgilar bo'yicha bajariladi. Haridorlar uchun ahamiyatli bo'lgan xizmatlarni tanlash, ularni tabaqalarga ajratish xizmat ko'rsatish standartlarini aniqlashni turli xildagi so'rovlarni o'tkazish bilan amalga oshirish mumkin.

Ko'rsatiladigan xizmatlarni turli usullar bilan baholash mumkin. Masalan, qo'yiladigan tovarlarni ishonchlilik darajasini o'z vaqtida yetkazib berilgan to'plamning hissasi bilan o'lchanishi mumkin.

Logistik xizmat ko'rsatishning integral baholash usuli keyingi boblarda ko'rib chiqiladi. Kompaniyaning resurslarini ixchamlashtirish haridorlarga ular aniqlangan va qulay bo'lgan xizmatlarni taqdim etishdan iboratdir.

Xizmat ko'rsatish tizimini baholashning muhim ko'rsatkichlaridan bo'lib, Tovar yetkazib beruvchi, shuningdek, xizmatlardan foydalanuvchi uchun ham logistik xizmat ko'rsatish darajasi hisoblanadi.

Ushbu ko'rsatkichning hisob-kitobini quyidagi formula bo'yicha bajariladi:

$$\eta = \frac{m}{M} * 100\%$$

bunda η – logistik xizmat ko'rsatish darajasi;

M – nazariy jihatdan amalga oshirish mumkin bo'lgan logistik xizmat ko'rsatishni miqdoriy baholash;

m – logistik xizmat ko'rsatish hajmining haqiqiy miqdoriy baholanishi.

Logistik xizmat ko'rsatish darajasini baholash uchun xizmat turlarining eng ahamiyatlisi tanlab olinadi, ya'ni ularni ko'rsatilishi ko'pgina xarajatlar bilan bo'g'liq bo'lib, xizmat ko'rsatmaslik esa bozordagi jiddiy zararlar bilan bo'g'liqdir. Ushbu ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilishning ikki xil variantini keltiraylik.

Variant 1. Misol tariqasida ma'lum rusumdagagi avtomobilarga ehtiyoj qismlar bilan savdo qiladigan ulgurji korxonani olib ko'raylik. Aytaylik, avtomobillar uchun ehtiyoj qismlarining ushbu rusumi uchun ro'yxati 2000 ta turni tashkil etsin, hamda ulardan korxonada doimiy ravishda 500 turi mavjud bo'lsin.

U holda xizmat ko'rsatish darajasini ehtiyoj qismlar turlarining eng yuqori darajadigi mumkin bo'lgan qismining haqiqatda sotuvda bo'lgan turlari o'rtaсидаги нисбатлар шаклида hisoblab chiqarish mumkin.

Ushbu ko'rsatkichning ahamiyatini oshirish uchun zaxiralarni oshirish munosabati bilan qo'shimcha xarajatlarga yo'l qo'yish, boshqarish tizimini takomillashtirish, shuningdek, qator boshqa sabablarni qo'llash mumkin. Boshqa tomonidan esa, bizning misolimizda xizmat ko'rsatish, darajasining oshirilishi tovar ro'yxatini kengaytirishni bildiradi.

Variant 2. Xizmat ko'rsatish darajasini shuningdek, logistik xizmat ko'rsatish jarayonida haqiqatda amalga oshirilgan xizmatlar uchun sarflangan vaqtning ushbu tovarlarni yetkazib berish uchun kompleks xizmat ko'rsatish umumiylariga sarflangan vaqt bilan taqqoslash yo'li bilan ham baholash mumkin.

Hisoblashlarni quyidagi formula asosida bajarish mumkin:

$$\eta = \frac{n \sum t_i}{N \sum t_i} * 100\%$$

bunda N – nazariy jihatdan ko'rsatish mumkin bo'lgan xizmatlar miqdori;

n – haqiqatda ko'rsatilgan xizmatlar miqdori;

t – i ta xizmat ko'rsatish uchun talab qilinadigan vaqt.

Shunday qilib, $N \sum t_i$ - imkoniyat darajasidagi kompleks xizmat ko'rsatish uchun nazariy jihatdan sarflanadigan vaqt hisoblanadi. Yetkazib berishning ilmiy yondashuvi amaliy metodning qo'llashi zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini boshqarishda muhimligini keltirib chiqaradi, shuningdek, konyuktur kurashda asosiy strategik instrument rolini o'ynaydi.

Logistik harakatlarning maqsadi rivojlangan va bozor iqtisodiy jarayonini optimal boshqarish XX asrning 60-70 yillaridagi g'arb mamlakatlarining beqaror iqtisodiyoti kompaniya daromadining tezda tushib ketishi va aylanma harakatlarini omiliga olib keldi. Bu dalil logistik harakatlarni o'rganishga impuls bo'ladi. O'sha davrda usul qo'llashni baholashning asosiy maqsadi ko'rileyotgan tizimda material elementlarni joylashtirish va qayta ishslash xarajatlarini kamaytirish bo'lgan va o'sha paytda ko'rsatilgan maqsadni amaliy faoliyatga singdirish metodi o'yab chiqilgan. Zamonaviy nemis tadqiqotchisi B.Getting ta'kidlaydi: «Boshqarishga yangi logistik yondashuvda o'tishda umumxarajat g'oyasi paydo bo'lishdan qochib bo'lmaydi». Logistik yondashuvda ham huddi shunday yondashuv, ya'ni bir joyda tejash yuz bersa, ikkinchi bir joyda xarajat ko'payadi. Usullarni ish berishni baholashda xarajatlarni qoplanishini aniqlash bilan baholashda xarajatlarni qoplanishini aniqlash bilan belgilanadi. Logistik xarajatlarni tushunish yetkazib berishning

amaliy va ilmiy ko‘ra bilishi bilan bog‘liq. Ko‘plab har xil yo‘nalishli va teskari aniqlashlar ham bor, ularning asosiyalarida Yetkazib berish xo‘jalik faoliyati yoki boshqarish funksiyasi va qobig‘i sifatiga ko‘riladi.

An’anaviy aniqlashga ko‘ra, logistik xarajatlar–bu yetkazib berish operatsiyalariga ketadigan xarajat. Birinchi yondashuvchilar yetkazib berishni faoliyat bilan organik bog‘laydi va uning logistik tabiatini belgilab boradi. Sotish, transport, ishlab chiqarish, taqsimlash, omborxona va boshqa yetkazib berishni ajratadi. Logistik xarajatlar material elementlarni va shunga yaqin predmetlarni qayta shakllantirish natijasida yuzaga keladi. Bunday yondashish logistik funksiya tavsifini xarajatlar tavsifiga asoslangan holda oldindan aniqlaydi. Shunday qilib yetkazib berishni funksional bazisini aniqlash: ta’midot, ishlab chiqarish va sotish-yetkazib berishning kattalashtirilgan guruhlarini xarakterlovchi, ya’ni logistik faoliyatning ta’midot, ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liqligi. An’anaviy xo‘jalik usulida oddiy xarajatlarni analogik xarajatlardan farqi material texnik ta’midot va sotish sistemasidagidek. Shuning uchun tekstdagi logistik xarajatlar sotish va ta’midot xarajatlarini aniqlashga qaratilgan deyishimiz mantiqdan bo‘lardi.

M.Gordon ta’kidlashicha: «Bizning qator mutaxassislarimiz va tadqiqotchilarimizning fikricha, yetkazib berish - bu biz iqtisodiyot deb atagan barcha narsa. Chet elda bu oddiy alohida ishlarda ham juda muhim tushuncha». Bunday ilmiy yondashish baxsli va kelajaksiz.

Yetkazib berish rivojlanishiga kompleks yondashuv funksiyalararo keyinchalik firmalararo ziddiyat nazariyasiga asoslanib xarajatlar konsepsiyasini o‘zgartirdi. Amaliyotda logistik tizim funksional doirasida xarajatlarni hisoblash oxirgi natijaga qarab amalga oshiriladi. Logistik xarajatlarning funksional tegishliligi ularni maqsadli yo‘nalishni o‘rnini bosib turadi. Bu sharoitlarda xarajatlarni hisoblash va tushunish yangi yo‘naltirilgan rivojlanish, «misoli» ni qayta ishlab chiqishga asoslangan. Birinchi maqsad aniqlanadi, qaysiki ma’lum bir sharoitda logistik sistema tamoyilida bajarilishi kerak. Keyinchalik unga sotish xarajatlari rejalashtiriladi. Logistik xarajatlarga yondashish tomonidan qarab chiqqanda u ma’lum bir logistik tizimga yetishishi va o‘z missiyasini bajarish xarajatlarini aniqlaydi. Logistik tizim o‘z maqsadiga erishish uchun logistik funksiya bajarilishi kerak. Missiyani bajarish xo‘jalik faoliyati funksional doirasini bo‘linishi va oddiy logistik operatsiyalarini kompleks xarajatlari orqali amalga oshadi. Logistik yondashuv integratsiyalashgan boshqaruv sistemasiga va harakat nazoratiga singdirilishi shart. Aytib o‘tilganidek, uning afzalligi chetdan boshqarish

tizimi hisoblanadi, qaysiki material va tovar oqimlari funksional bloklarga bo‘linmaydi, aksincha bir butun tizim sifatida ko‘riladi. Avval qo‘yilgan yondashuvga norozilikning kelib chiqishi yangi logistik yo‘nalish konsepsiysi paydo bo‘lishiga asos bo‘ldi. Yetkazib berish fan sifatida o‘z oldiga qo‘ygan maqsadning har qanday xo‘jalik va har qanday iqtisodiy sharoitda oliv darajada bajarish deb biladi. Bunga asosan logistik xarajatlarga, uning shakllanish usuliga, tavsifini o‘lchashga boshqacha qarash shakllandi.

Harakatdagi xo‘jalik tizimini birdaniga logistik tizim deb atab bo‘lmaydi, masalan ma’muriyat xulosasiga ko‘ra; oddiy sotish bosqichini, operatsiyasini yetkazib berishning infrastruktura xarajati deb atab bo‘lmaydi. O‘zgarish faqatgina logistizatsiyada yuzaga keladi. Bu turdagи xarajatlarni logistizatsiya xarajatlari deb aniqlaydi.

Xo‘jalik tizimi logistizatsiya bosqichi, darajasi boshqarish mexanizmini o‘zgartiradi va qayta tuzish va materiallarni joylashtirish, axborot va moliyaviy oqimga ta’sir ko‘rsatadi. Shunday «xarajatlar o‘zgarishi» o‘ziga yetkazib berish xususiyatlarini mujassamlashtirgan. Shuning uchun ham bu yerda obyektni logistizatsiya xarajatlari ajratib ko‘rsatilgan. Yetkazib berishni aniqlash borasidagi baxslar ko‘rib chiqilib, menejment, marketing, statistika, iqtisodiyot nazariyasi fanlarining turli yo‘nalishi va maktablari logistik apparat kategoryasini shakllanishga kuchki ta’sir qilgan. Boshqacha yondashuv bo‘lishi ham mumkin.

Shunday qilib logistik xarajat tushunchasini turli traktlarga ajratamiz:

a) shartli qayta nomlangan xarajatlar an’anaviy operatsiya va funksiya paydo bo‘lishi bilan bog‘liq material oqimi qayta shakllanish va harakatini ta’minlaydi; bunday xarajatlarni shuningdek, logistizatsiya obyekti xarajatlari ham deb atash mumkin.

b) logistik missiya realizatsiya xarajatlari logistik rejadan keyin shakllanadi, natijada sotib olish, ishlab chiqarish, taqsimlash, transport va Yetkazib berishning boshqa ko‘rinishlari to‘liq aniqlanadi va tizimlanadi. (El)

v) Yetkazib berish yutuqlarini harakatdagi tizimda ishlatish xarajatlari (Eli)

Quyidagi 3 turdagи xarajatlarni logistik qayta shakllanish samaradorligi ko‘rsatkichi sifatida tuzatamiz. Erishilgan logistizatsiya sharoitidagi iqtisodiy samarani quyidagi formula bilan aniqlash mumkin.

$$E_q = E_{tr} - E_{li}$$

Harakatdagi xo‘jalik tizimini logistizatsiyasi jarayonining samaradorligi quyidagi ko‘rinishni oladi

$$E_q = \frac{(E_{tr} - E_{li})}{E_l}$$

Logistik xarajat va logistizatsiya obyekti xarajatlari munosabatlari birinchi o‘rinda maqsadning mutanosibligiga va boshqarish vazifasiga bog‘liq bo‘ladi. Jismoniy taqsimlash, logistik, moliyaviy, axborot ta’minoti va ular xususiyatlarini oshirish qo‘srimcha xarajatlar talab qiladi. Masalan, transport vositalarini ko‘paytirishni olsak, bu paytda mutaxassislarni qayta tayyorlash yoki mutaxassis chaqirish xarajatlari kelib chiqadi, Logistik xarajatlar tavsifining afzalligi. Iqtisodiy subyektning xo‘jalik faoliyatini logistizatsiyalash jarayonida axborotga talabning sifat va son ko‘rsatkichlari oshadi. Logistizatsiya xarajatlari haqidagi ma’lumot logistik usullarni singdirish uchun kerak. Obyekt logistizatsiya xarajatlarini qoplanishi, tizim xarajatlarini tahlili va hisobi, hisob-kitob shaklini birinchi o‘rinda amaliy xususiyatga ega. K.Druri xarajatlar hisobini 3 ta maqsadini aniqlaydi - zaxira narxini baholash uchun, qaror qabul qilish uchun va nazorat uchun. D.Foster va G.Xorngrep hisob maqsadiga yana bir qator boshqaruv vazifasida uchraydigan bir nechtasini qo‘sadi.

Tavsiflash belgilarining ko‘pligi va uzviylik yo‘qligi xarajatlarning tavsiflash muammosi bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun haqiqatdan logistik xarajatlarni turli guruhlarga ajratish logistik tizimga bog‘liq bo‘ladi.

Logistik xarajatlarni ajratuvchi birinchi darjasи maqsad bu uning pankulyatsiyasi. Logistik xarajatlar va logistik tizim xarajatlari haqida axborot yig‘ish o‘ziga yarasha qiyinchiliklarga ega. Obyektning logistik xarajatlarini hisobi birinchi o‘rinda zaxiralar boshqarish uchun kerak.

Aniqlashning shakllanishiga ko‘ra obyektni logistizatsiyalash xarajatlarini tavsiflar zarur. Buning uchun birinchidan bosqich va operatsiyalarni tavsiflash kerak; ikkinchidan, xarajatlarni va paydo bo‘lishini aniqlash kerak; uchinchidan, operatsiya o‘tkazish joyini aniqlash kerak.

Ishlab chiqarish tijorat faoliyatini shartli 3 bosqichga bo‘lamiz:

1-bosqich - omborxona-tayyorlov faoliyati. Tayyorlash faoliyatidan farqli ravishda bu kategoriya o‘z tarkibiga funksiya va prosedura, bosqich va operatsiyani oladi.

2-bosqich - ishlab chiqarish faoliyati. Ichki ishlab chiqarishni boshqarish oqimini tugallanmagan mahsulotni saqlash va tayyorlash jarayonlari biriktiradi.

3-bosqich – taqsimlovchi-sotuvchi faoliyatini kengaytirilgan funksiyalar tashkil qiladi, ya’ni ta’minalash faoliyatini boshqarish, tayyor mahsulotni saqlash, tayyor mahsulotni tashish.

Logistik faoliyatni material-texnik ta’minot va sotishdan logistik ma’muriylashtirish funksiyasi ajratib turadi. Korxonada yagona logistik markaz ishlayotgan jarayonda logistizatsiyadan qat’i nazar u logistik konsepsiyanı amalga oshirishi mumkin. Boshqarish funksiyasını amalga oshiruvchi xarajatlarga quyidagilar kiradi: binoni omil bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy va aylanma kapital xarajatlari logistik faoliyatni tashkil qiluvchi administratsiyaga xarajatlar. Axborot bilan ta’minlovchi tashkilotlarga xarajat, logistik xizmat ishchilarning yo‘l xarajatlari, boshqarish operatsiyasi usul va metodlarini ishlab chiqish xo‘jalik tizimidagi zaxirani saqlash va tashkil qilish bilan bog‘liq. Mavjud operatsiyalarni bajarish xarajatlari obyektning logistizatsiya xarajatlari qoplanish va mahsulot tannarxiga ta’sir qiladi. V.Dibskaya zaxiralarni saqlash va yaratish bo‘yicha logistik xarajatni 4 guruhga bo‘ladi: kapital xarajatlar, zaxirani saqlash xarajatlari, joriy xizmatlar bo‘yicha to‘lovlar va zaxira bilan bog‘liq sug‘urta xarajatlari. Zaxiralarni saqlash va tashkil qilish xarajatlarini katta qismini kapital xarajatlar tashkil qiladi. Bu xarajatlar guruhiiga transport-tayyorlov xarajatlari: buyurtma va sotish tashkiloti bilan bog‘liq xarajatlar, tovar-material buyumlarini tayyorlash va yetkazish xarajatlari, tabiiy yo‘qotish va kamchiliklarni qoplash xarajatlar, kerakli transport, bino va uni ta’mirlash vositalarni olish bilan bog‘liq xarajatlar, jo‘natish stansiyasiga yetkazib berish xarajatlari, mahsulot transportirovkasi xarajatlari va hokazolar. Keltirilgan obyektlar logistizatsiya xorijlari tavsifida ularning funksional tegishligi aniq ko‘rib chiqilgan.

Xarajatlarning shakllanish manbasiga ko‘ra yetkazib beruvchi xarajatlari, transport, vositachi tashkilotlar va iste’molchilar xarajatlariga bo‘lish mumkin. Xarajatlarni boshqaruvchi tizim yangi daromadlarni talab qiladi. Obyekt logistizatsiya xarajatlari boshqaruvi tushunchasi ostida kompleks jarayon yotadi. Obyekt logistizatsiya xarajatlarini boshqarish va nazorat qilish maqsadida javobgarlik markazida ko‘p darajali hisob tizimini ko‘rish kerak, keyinchalik xarajat, daromadlar va oxirida operatsiyalar markazlari bo‘yicha. Xarajatlarni hisoblash yo‘li bilan ularni funksional qobiq va tashuvchilarga taqsimlash orqali ular ustidan nazorat

va boshqaruvni o'rnatib bo'lmaydi. Bu muammo aniq shaxs faoliyatidagi daromad va xarajatlarning o'zaro bog'liqligida aniqlanadi. Xarajatlar hisobiga bunday yondoshish ko'pincha, javobgarlik markazi bo'yicha xarajatlari hisobi nomi bilan ma'lum. U logistik zanjir va korxona tashkiliy tizimi afzalliklari asosida javobgarlik zonalariga ajratish prinsipiga asoslangan. Bu zona javobgarlik markazi deb ataladi va u materiallarni harakatlanish maydoni ham deb aniqlash mumkin.

Xarajatlar rejasи tuzish zarurligi to'g'ridan-to'g'ri javobgarlik markazi bilan bog'liq. Qaror qabul qilish va reja tuzishning muhim bosqichi rejalashtirilgan va aniq natijalarni solishtirib ko'rishdir.

Xarajatlar nazorati tizimining harakati ta'minlash uchun javobgarlik markazi menejeri nazorati darajasi guruhlanadi. Xarajatlar boshqariladigan va boshqarilmaydiganga bo'linadi. Biroq hamma xarajatlar boshqaruvining past darajasiga tartibga solinishi mumkin, shuning uchun buxgalter javobgarlik markazi bo'yicha smeta bajarilishi hisobotini tuzib xarajatlarni boshqariladigan va boshqarilmaydiganga ajratadi. Undan tashqari menejerlar ishi xarajatlar darajasi bo'yicha aniqlanadi, agar ular boshqarilmaydigan xarajatlarga ham bog'liqligini bilsalar o'z ishlarini yomon bajarishlari mumkin.

6.2. Obyekt logistikasi xarajatlari tavsifi

Boshqariladigan xarajatlar menejer boshqaruv xarajati deb ataladi. Aks holda xarajatlar menejer tomonidan boshqarilmaydigan xarajatlar bo'lishi mumkin. Qaror qabul qilish, logistizatsiya yo'nalishini aniqlash uchun xarajatlar haqida tegishli axborot kerak. Qaror qabul qilish jarayoni axborotga talabni shakllantiradi va boshqaruv hisobi usuli elementlari ishlatilish tartibini aniqlaydi: guruhlash va umumiylashtirish xarajatlar, proqnozlash, modellash, singdirish va tahlil. Logistizatsiya obyekti xarajatlarini tahlil qilib bu uning umumiylashtirishini ko'rmaymiz, balki bitta materialga ketadigan kattalikni ko'ramiz. Hisoblash uchun xarajatlarning bu ko'rsatkichlari o'zgaruvchi va doimiyga bo'linadi.

Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi doimiy va o'zgaruvchan iqtisodiy xarajatlarni o'rganishga to'xtaladi. Biroq aytib o'tish joizki, yetkazib berishning optimizatsiyasi va boshqaruvchining asosiy obyekti bu materiallar oqimi.

Logistizatsiya obyektining doimiy xarajati deganda qisqa davrda o'zgarmaydigan xarajatlarga aytildi. O'zgaruvchan xarajatlar deganda - material oqimining o'zgarishi bilan o'zgaruvchi xarajatlarni tushunish

kerak. Bu yerda xarajatning yana bir turi chegaraviy xarajatga to‘xtatamiz. Chegaraviy logistik xarajatlar pul shaklidagi xarajatlarning o‘zgarish tezligini xarakterlaydi, masalan mahsulot sotish hajmi. Qaror qabul qilishning ta’sir darajasiga qarab qabul qilinadigan va qilinmaydigan xarajatlarga bo‘linadi. Obyekt logistizatsiyasini tartib va bir martalik bo‘lish boshqarish rejasini qabul qilish uchun muhim. Shunday qilib biz logistik xarajatlar tushunchasi borligini tadqiq qildik. Harakatdagi xo‘jaliklar tizimini logistizatsiya xarajatlarini o‘rganish u korxonalar uchun xarajatdir.

6.3. Bitim logistik xarajatlari

Yuqorida obyekt logistizatsiya xarajatlarining xarajatlar hisobi maqsadida turli shakllar ko‘rib chiqildi. Asosiy e’tiborni xarajatlar kategoriyasiga qaratish lozim, qaysiki bevosita qaror qabul qilish, nazorat va boshqarish, foyda hisobi va kalkulyatsiyaga ta’sir qiladi - bitim xarajlari. Logistik xarajatlarni qoplaydigan asosiy omil bu sarf. Tayyorlov - ombor, taqsimlov - sotuv va ishlab chiqarish sarflari tarkibiga bitim shartlari bo‘yicha kelishuvlar olib borish, uni rasmiylashtirish, potensial sotuvchi va xaridorlar haqida axborot yig‘ish, yuridik huquqlarni himoya qilish bilan bog‘liq xarajatlar kiradi. Logistik tizim ichi va tashqarisida amalga oshiriladigan operatsiyalardan farqli joyi bunda egalik huquqi bir kishidan ikkinchi kishiga o‘tishi va sug‘urta majburiyatining bir tashkilotdagи ikkinchi tashkilotga o‘tishi. Bosqich va operatsiyalarni amalga oshirish tovarga egalik huquqining ko‘chishi bitim xarajatlarini tashkil qiladi.

Bitim xarajatlari - bozor kelishuvlari paydo bo‘lish natijasi. Tromaksiya kategoriysi keng qo‘llaniladi: har xil muddatli bitimlar xususiyatini ifodalaydi, qaysiki detalni rasmiylashtirishni talab qiladi. Bitim xarajatlari logistik tizimning sotish paytidagi tovarga egalik va uning o‘tish yoki sug‘urta majburiyatlarining o‘tishi bilan bog‘liq bo‘lgan ajralmas qisimdir.

Xarajatlarning birinchi kategoriya kuyidagi tegishli:

Axborot qidirish xarajatlari. Axborot qidirish xarajatlari tarkibiga potensial va hokazolar haqidagi axborat xarajatlari kiradi. Kelishuv olib borish xarajatlari, unga almashtirish shartlari, kelishuv turini tanlash xarajatlari kiradi. O‘lchov xarajatlari unga sifatli, sonli, xizmat xo‘jalik aniqlash xarajatlari kiradi. Sharhnomalar tuzish xarajatlari, yuridik va noqonuniy sharhnomalar imzolash xarajatlari. Bu tavsif miqdoriy baholashning asosidir, keyinchilik boshqaruv xarajatlarini kamaytirish.

Yangi turdag'i xarajatlarning ajratilishi logistik mutaxassislari uchun va agentlar uchun ham juda qulaydir. Bu to'g'ridan-to'g'ri firmalararo kelishmovchilik anglashilmovchilikni yo'qotadi.

Xizmat darajasining ortishi bilan, tabiiyki xizmat uchun xarajatlар ko'payadi, biroq uning o'sishi muntazam ravishda bo'lmaydi.

Sababi shundan iboratki, xizmat ko'rsatuvchi subyekt, ya'ni xizmat qiluvchi shaxs birinchi navbatda eng kam xarajatlар bilan ishlovchilardan foydalanadi.

Birinchi misolni davom ettiraylik. Aytish kerakki, Pareto qoidasiga binoan, 20% ro'yxatdagi tovarlar 80% foyda keltiradi. Binobarin, xarid qilinadigan qismlarning tezda sotiladigan 400 ta xillarini ro'yxat qilingani ma'qul bo'lardi. Biroq bozor bunday holatdan voz kechgan bo'lib unaqa sotuvchini hurmat qilmagan bo'lardi, chunki boshqa xildagi kerakli buyumlarni sotib olish uchun doimiy rad javobini olgan bo'lardi. Raqobatbardosh bo'lish uchun Tovar ro'yxatini kengaytirish zarur bo'ladi, hamda o'rtal holdagi keyinchalik kam talab qilinadigan tovarlar ham qo'shiladi. Biroq o'rtacha talabdagi tovarlarni saqlab turish tez sotiladigan tovarlarga nisbatan qimmatroq bo'ladi. Kam talab qilinadigan tovarlarni saqlab turish xarajatlari undan ham qimmatroq bo'ladi. Shunday qilib, tovarlar ro'yxati ko'paytirilib, ya'ni xizmat ko'rsatish darajasi oshirilib, korxona shu bilan birgalikda uni saqlab turish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni oshiradi. 34-chizmada xizmat ko'rsatish xarajatlarining xizmat darajasining miqdoriga nisbatan o'zgarishi ko'rsatilgan.

$$\eta = \frac{Q_{baj}}{Q_{umum}} * 100$$

To'liq amalga oshirilgan talablar hissasini ikkita usul bilan oshirish mumkin:

1. Zaxiralalar miqdorini oshirish bilan talabnomalar qabul qilish va tovar yetkazib berish tizimini o'zgarishsiz qoldirish mumkin.

2. Talabnomalar haqidagi axborotlarning tezkor harakat qilish tizimini yo'lga qo'yish bilan talab etilgan tovarni tez orada yetkazib berib, bunda zaxiralalar miqdorini o'zgarishsiz qoldirish mumkin. Xizmat ko'rsatish darajasining birinchi yo'li ekstensiv bo'lib, xarajatlarning ortishini talab etadi, ya'ni zaxiralarni saqlash bilan bog'liq xarajatlar ortib boradi. Ikkinchi yo'l zaxiralarning ortishini talab etmaydi. Raqobatbardoshlik bu yerda axborotlar va moddiy vositalarning harakati bo'yicha aniq Yetkazib berish hisobiga ortib boradi.

6.4. Tovar harakatlarini tashkillashtirishning logistik yondashuvi

Davlatning asosiy boshqaruvchi sifatidagi o‘rni hali yetarli emas. Bu zanjir bo‘yicha zaxiralarni taqsimlash tasodifiy xususiyatga ega va qulay maqsadlarga ega emas. Ulgurji omborlarda, transportga va do‘konlarda azaldan jarayonlar qo‘llanilgan bo‘lib, yuklar va axborotlarni ishslash bo‘yicha o‘zaro muvofiqlashmagan. Ishtirokchilar tomonidan qo‘llanilib kelinayotgan uskunalar asosiy xizmat ko‘rsatish ko‘rsatkichlari bo‘yicha bog‘lanmagan.

Transportda tashish ishlari ayrim tashkiliy sabablarga ko‘ra juda yuqoridir. Do‘konlarda hamma vaqt ham transportlarning o‘z vaqtida yuk tushirish joylariga yaqin kelishlari tezda tushirish va tovarlarni qabul qilish imkoniyatlari mavjud emas. Ulgurji va chakana savdo jarayonlari, hamda transport ishlari rejalashtirishning yagona tizimi bilan muvofiqlashmagan. Yetkazib berishning asosiy vazifasi bunday holatlarda birinchi navbatda texnika-texnologiya, iqtisodiy va uslubiy jihatdan ishtirokchilar tomonidan tovar harakatlarini muvofiqlashtirishdan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda moddiy oqimni bevosita uzlusiz boshqarishning yagona vazifasi ajtariladi va ular bilan bog‘liq axborotlar hamda moliyaviy oqimlar bog‘lanadi.

Natijada tovar o‘tkazuvchi zanjirning ayrim bog‘inlari raqobatbardosh tizimiga birlashadi, hamda bevosita uzlusiz moddiy vositalar oqimini samarali boshqarish ta’minlanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz tadbirkorlari yetarli ravishda aniq tovar harakatidagi ishtirokchilarning birlashuvi zarurligini chuqur his etmoqdalar. Bunday yo‘nalishdagi harakatlarning misollariga ayrim mamlakatlarda barpo etilayotgan vertikal taqsimot savdo markazlarini TSM kiritish mumkin bo‘lib, ular tovarlar haqidagi axborotlarni va mintaqalardagi talablarni to‘playdilar.

Kontragentlarni ma’lumotlar bilan ta’minalash, TSM supermarketlarga ko‘p ro‘yxatli tovarlarni yetkazib beruvchilarni izlab topish zaruratlaridan xalos etadi. Tovar yetkazib beruvchilar esa o‘zlarining sotish yuzasidan muammolarini hal etadilar. Bunday holatda talabnomalar berish soddalashadi, hujjat aylanishlari keskin kamayadi, zaxiralarning aylanishi tezlashadi. TSM ning rivojlanishi natijasida firmali transport xizmati barpo etiladi.

Axborot, savdo, transport va ishlab chiqarish jarayonlarining birlashish bo‘yicha muqimligiga qaramasdan logistikani tovar harakatlarini

boshqarishning avtomatlashtirilishi bilan taqqoslab bo‘lmaydi. Axborot tizimlari logistik tizimning bir qismi bo‘lib, axborot bilan birqalikda, texnika, texnologiya, rejalashtirish va tovar harakatidagi ishtirokchilarning iqtisodiyotini ham bog‘laydi.

Tovar bo‘yicha uzluksiz bevosita ishlar texnologiyasi, axborot, bir-biriga bog‘langan texnologiya, muvofiqlashtirilgan rejalashtirish, bularning hammasi tovarni iste’molchiga kam xarajatlar bilan, ularni aylanish va zararlarga yo‘l qo‘ymasdan, o‘z vaqtida yetkazib berishni ta’minlaydi.

Masalan, hisob-kitoblar shuni ko‘rsatadiki, agar tovar bilan ta’minalashda an’anaviy yashiklar o‘rniga idish uskunalar qo‘llanilsa, u holda ulgurji-chakana savdo bo‘g‘inlarida 1 tonna o‘rab-bog‘langan tovarning mehnat xarajatlari 6 tonna jarayonidan 1,75 ga tushadi. Shuningdek, transportning bekor turib qolishi keskin kamayadi. Biroq shuni aytish kerakki, aytilgan texnologiyani turg‘un ravishda qo‘llash uchun, logistik ravishda tashkillashtirilgan tovar harakati lozim bo‘ladi. Virtual tovar savdo markazlarining kuchi bilan esa, bu narsani hal etib bo‘lmaydi.

Tayyor mahsulotlarni tayyorlovchilardan oxirgi iste’molchiga qadar yetkazishni birlashtirish jarayonlarining texnika-texnologik tomonlarining masalalari mamlakatimiz tadbirkorlarining nazaridan hozircha uzoqroqda qolmoqda.

Yetkazib berish tovar harakatidagi ishtirokchilar o‘rtasidagi turg‘un xo‘jalik aloqalarining mavjudligini nazarda tutadi.

Biznes bo‘yicha doimiy ravishdagi sheriklar o‘rtasidagina zarur bo‘lgan xarajatlarni hisobga olish tizimining ravshanligi yuzasidan yuklarni va axborotlarni qayta ishlash texnologiyalarining birqalikda ishlab chiqish va kelishilgan holda qo‘llash imkoniyatlari paydo bo‘ladi.

90 yillarning oxirlarida vujudga kelgan markazdan qochish kayfiyatlarini mulkni davlat tasarrufidan chiqarish istiqbolidan kelib chiqilgani holda, endilikda turli xildagi savdo tarkiblarining umumiy tashkiliy shakllaridagi xo‘jalik faoliyatlarini ongli ravishda birlashishga intilish kuchayib bormoqda. Savdoga nisbatan soha bo‘yicha birlashtirishning tashqi va ichki omillarini ajratiladi.

Savdo uchun tashqi omillar, soha bo‘yicha birlashtirish jarayonlarining rivojlanishini rag‘batlantiruvchi narsalar quyidagilardir:

bozorning noaniqligi; turli sabablarga ko‘ra tushib borayotgan talablar; tovarlarni sotish muammolarining keskinlashuvi; savdo faoliyatidagi infratuzilmalarning rivojlanmaganligi sababli vujudga kelgan

tovar harakati yo‘lidagi ko‘p sonli murakkab harakatlardir. Savdodagi birlashtirishning ichki omillaridan ya’ni asosiy ichki sohalar maqomi bo‘lib raqobatning kuchayishi, uning rivojlanmagn shakllarida bo‘lsa ham hisoblanadi. Jahan savdo amaliyotini nazarda tutish kerakki, savdodagi birlashtirish jarayonlari birlashishning shunday turlaridan bo‘lgan holatlarda vujudga keladi: zanjirli savdo tashkilotlari; savdo tarkibidagi kooperativ – shirkat birlashmalari; ixtiyoriy ravishda tarkib topgan ulgurji-chakana bo‘g‘imlar. Shuni ta’kidlash zarurki, logistik imkoniyatlardagi yuksak birlashtirish (tarmoqli) tarkiblarning qulayligini aytish lozim. Masalan, yirik amerikalik va yevropalik chakana va ulgurji savdo axborot tizimidagi birlashishlik xizmat ko‘rsatilayotgan do‘konlardagi peshtaxtalarda tovar miqdorining kamayganligini avtovatika yordamida tovar yetkazib beruvchini xabardor qiladi. Shveytsariya savdo tizimi Migrozning misoli diqqatga sazovordir, u milliy iste’mol bozorining 46 %ini o‘z ichiga olgandir. Bu yerda do‘konlarning talabnomalari avtomatik ravishda markaziy ulgurji omborlarga yoki tez ayniyadigan mahsulotlar bo‘yicha esa ishlab chiqaradigan zavodga beriladi. Tizim bo‘yicha savdo jarayonlarini avtomatlashritish shunchalik darajada yuqoriki ko‘pchilik do‘konlarda tovar yetkazib berish va uning sifatini nazorat qilish yuzasidan menejerlar bo‘lmaydi. Xizmat ko‘rsatish hududida tarmoq tarkiblari bir necha taqsimot markazlarini barpo etishlari mumkin va yuk tashishni amalga ochirish va yuqlarni kuzatib borish yuzasida tashqaridagi ixtisoslashgan logistik kompaniya bilan shartnomalar tuzish mumkin. Savdodagi birlashish, hamda uning obyektiv qonuniy rivojlanishlari so‘zsiz mamlakatimizda ham o‘zning namoyon etadi. Tashkiliy iqtisodiy nuqtai nazardan savdo korxonalarining birlashishlaridagi turli shakllarining rivojlanishi quyidagilarga imkoniyat yaratadi: markazlashtirilgan boshqarish xizmatlarini joriy qilish, ta’midot, transport va hisobot faoliyatlarini markazlashtirish hisobiga ustama xarajatlarini kamaytirish; qulay to‘lash va tovar yetkazib berish sharoitlari asosida yirik tovar to‘plamlarini sotib olishni amalga oshirish, ular natijasida narx darjasini va haridorlarning manfaatlariga ta’sir ko‘rsatish; tarmoqni boshqarishni amalga ochirish uchun zamonaviy axborot texnologiyasidan foydalanish hamda sotiladigan mahsulotlar ro‘yxati bo‘yicha axborotlar to‘plamini barpo etish; tovar yetkazib berishda mamlakat ishlab chiqaruvchilarini har tomonlama qo‘llab quvvatlash; savdo tashkilotlarini qo‘srimcha xizmatlarini kichik nonvoyxonalarini tashkil etish, go‘shtlarni yarim mahsulot sifatida qayta ishslash sexlarini va boshqalarni tashkil etish. G‘arbning ayrim mamlakatlaridagi savdosida logistik tizimning

rivojlanishida tarmoqlarning mavjudligini natijasida shart-sharoitlar vujudga kelgan bo‘lib ularning hissasiga savdo aylanishining 90 % miqdori to‘g‘ri keladi. Yetkazib berish nuqtai nazaridan tovar harakati jarayonlari ishtirokchilarining eng ahamiyatlilari ulgurji va transport bo‘g‘inlari hisoblanadi. Ulgurji savdoda yetkazib berishni takomillashtirish ikkita yo‘nalish bilan amalga oshiriladi, ulardan biri ulgurji savdoni texnik texnologik va tovar harakatlanishining barcha tizimini tashkiliy jihatdan takomillashtirish ulgurji savdoni rivojlantirish bilan o‘zaro aloqada bo‘lishlikni nazarda tutadi. Ikkinci yo‘nalish esa ichki omborlar bo‘yicha yuklarni qayta ishlash tizimlarini takomillashtirishni nazarda tutadi. Ikkinci yo‘nalishning mavjudligi shunday shart-sharoitni vujudga keltiradiki, ulgurji savdo korxonasing o‘zi ham murakkab yuklarni qayta ishlash tizimidagi omborlaridan iboratdir. Ushbu tizimlar doirasida tovar oqimlarini boshqarishga nisbatan logistik yondoshuvning qo‘llash ulgurji bo‘g‘inning samarali faoliyat ko‘rsatishida muhim tarkibiy qismlar hisoblanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, ulgurji savdoda ichki omborlar yetkazib berish bozor o‘zgarishlarining boshlarida keng ko‘lamda rivojlanmadı. Yuklash-tushirish va transport ombor ishlarini mexanizatsiyalash darajasi 11 % dan (oziq-ovqat mahsulotlari) oshmas edi. Hozirgi davrda ommaviy iste’moldagi yuklarni olib kelish bo‘yicha ombo-transport harajarlari yuklar qiymatining 40 %dan ortig‘ini tashkil etadi. Yetkazib berish rivojlangan mamlakatlarda bu xarajatlar 15 %dan oshmaydi. Tovarlarni sotish jarayonlarida ulgurji korxonalar logistik xizmat ko‘rsatish bo‘yicha ishlarni bajarishlari mumkin: tovarlarni saqlash, transportlarda tashish, yuklarni kuzatib borish, o‘rab-bog‘lash, ishlash, sortlarga ajratish, tovarlarni idishlarga joylash, mashinalar kodiga moslashtirib tamg‘alash va boshqalar. Xorijiy manbalarning ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlangan bozor sharoitlarida ulgurji korxonalar tomonidan ko‘rsatiladigan pul to‘lanadigan xizmatlar ichida birinchi o‘rinda transport, undan keyin saqlash bo‘yicha xizmatlar, tamg‘alash, sortlarga ajratish va tovarlarni o‘rab-bog‘lash turadi. Mamlakatimiz korxonalarida yuqorida sanab o‘tilgan xizmat turlari, saqlashdan tashqari keng ko‘lamda rivojlangan emas. O‘zbekiston Respublikasining ulgurji savdosida samaradorlikni oshirishning muhim rizervlari axborot tizimlari va texnologiyalarni takomillashtirish, tovar harakatlari jarayonlariga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liqdir. Chakana savdodagi yetkazib berish Chakana savdoni takomillashtirish ulgurji savdo singari, yetkazib berish nuqtai nazaridan birinchi navbatda tovarlar harakati tizimining bo‘g‘inlarini takomillashtirish sifatida qaralmog‘i

kerak. Yangilanadigan obyekt sifatida bunday hollarda tovar harakatidagi ishtirokchilarning barcha to‘plami maydonga chiqadi. Chakana savdo bo‘g‘inlari shu darajada takomillashadiki, bunda umumiy istiqbol nuqtai nazaridan qanchalik zarur bo‘lib, tanlab olingen tizimni takomillashtirish uchun xizmat qiladi. Logistik xususiyatdagi qarorga kelish do‘konlarni loyihalash davridayoq qabul qilinib, ularning binolari bevosita uzluksiz texnologik jarayonlarni talablariga javob berishi kerak. Bevosita uzluksiz texnologik jarayonlarning manfaatlarini hisobga olib tanlashda: ayrim binolarning o‘lchamlari, maydonchalarini va texnologik chegaralar;

eshiklarning kengligi;

tushiriladigan maydonchalarning balandligi va kengligi;

savdo binolarining joylashishi hisobga olinadi.

Bevosita uzluksiz tovar o‘tkazish tizimiga do‘kon uskunalarining kompleksi uyg‘unlashishi va joylashishi kerak.

Do‘kon ishlab chiqarish kuchlarining barcha tarkibiy qismi: binolar, texnologik uskunalar, xodimlar, axborot, tovarlar va qaytariladigan idishlar yagona tizimga bog‘lanishi kerak, hamda ular o‘z navbatida tovar harakatlarining umumiy tizimiga ulanishi kerak.

Tovar harakatining oxirgi iste’molchiga bo‘lgan qiymatlarida sezilarli darajada ularning taqsimoti jarayonlarida transport ishlarini tashkillashtirish muhim ahamiyatga egadir. Yetkazib berish rivojlangan mamlakatlarda yuk tashish bilan odatda maxsus ixtisoslashtirilgan transport kompaniyalari shug‘ullanadi.

Bozor iqtisodiyoti boshlanishiga qadar mamlakatimizda transport ishlari asosan ixtisoslashtirilgan transport korxonalari tomonidan amalga oshirilib kelingan.

Hozirgi davrda transport ishlarining ulgurji savdoga aloqasi bo‘lmagan holda mustaqil ravishda bajarilishi ko‘plib uchraydi. Natijada avtomobilda yuk tashish hollarining ko‘pchiligidagi yuk tashish koeffitsiyenti 0,5 dan oshmaydi, transportning yuk tashish imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish ta’minlanmaydi.

Yetkazib berish xizmatining mavjudligi tarmoqli tarkiblar uchun nihoyatda muhimdir. Biroq mamlakatimiz sharoitida bunday tarkiblar hali rivojlangan emas.

Shu boisdan, hozirgi kunda yetkazib berish vazifalarining ayrim alohida savdo korxonalarida bajarilishi haqida gap yuritish mumkin. Savdo korxonasiagi logist – bu birinchi navbatda tizimga oid shaxsdir. Uning faoliyatidagi asosiy maqsad tovar harakatini uyg‘unlashtirish, bunda korxonaning har tomonlama tashqi muhitga bog‘lash yo‘li bilan ham,

shuningdek, korxona ishida savdo texnologik jarayonlarning o‘xhashlik bilan tashkillashtirish hisobiga amalga oshiradi.

6.5 Yetkazib berish va savdodagi birlashish harakatlari

Savdo korxonasining logistik tezkor rejasidagi yetkazib berish savdo xizmatidagi xodimlarning ishlarini yengillatishga ularni qator ma’muriy vazifalarni bajarishdan ozod qilishga, shuningdek, transport, ombor jarayonlarini boshqarish majburiyatlaridan xalos etadi.

Yetkazib berish sohasidagi mutaxassislar, odatda yuqori darajada zarur bo‘lgan savdo sohasidagi texnologik va texnika iqtisodiy hisob-kitoblarini yuksak darajada bajarish qobiliyatlariga egadir, hamda ularning his-tuyg‘ular sohasidan aniq hisob-kitoblar sohalariga aylantira oladilar.

Savdo korxonalarida yetkazib berishga talablarni joylashtirish va zaxiralar rizerviga bevosita javobgarlikni yuklaydilar.

Xarid qilish sohasidagi yetkazib berishning maqsadlari quyidagilardan iboratdir:

korxonaning xarid qilish bo‘yicha uning o‘rnini mustahkamlash;

xarid qilish shart-sharoitlarini yaxshilash va transport tayyorlov xarajatlarini qisqartirish hisobiga xarajatlarni kamaytirish;

Sotish sohasi bo‘yicha yetkazib berish savdo bo‘limlaridagi tovar zaxiralariga javob beradi, hamda u quyidagilarga erishishi kerak:

tovarlarning yaxshi sifatlarda taqdimot qilish hisobiga keng ko‘lamdagи tovar turlari, o‘z vaqtida kamlarini to‘ldirib qobiliyatini kuchaytirish va tovar yalanishini oshirish;

ombor maydonlarini qisqartirish va ombordagi tovar zaxiralarini kamaytirish hisobiga xarajatlarni kamaytirish.

Rivojlangan yetkazib berish moddiy vositalar oqimining doirasidan chiqishi va tadbirkorlik muhandislik jarayonlari doirasida uzliksiz jarayonlarni tashkillashtirish tizimidagi masalalarni savdo korxonasining barcha tadbirkorlik faoliyati bo‘yicha hal etish mumkin.

Moddiy vositalar oqimini boshqarishning logistik usulini joriy etish, odatda, jiddiy muammolar bilan bog‘langan bo‘lib, jahon tajribalarining ko‘rsatishicha, amalga oshirsa bo‘ladigan ishdir.

Yetkazib berish – bu savdo sohasining jadal sur’atlar bilan rivojlanishi bo‘lib, odatda shunday paytlarda foydalana boshlaydiki, bunda rivojlanish imkoniyatlarining ekstensiv usullari qo‘l kelmay qolganida foydalilanadi. Masalan, Fransiyada yetkazib berish sohasidagi keskin

burilish hukumat tomonidan yirik yangi do‘konlarni qurish imkoniyatlarini cheklash chorasi ko‘rilgandan so‘ng sodir etildi.

Yetkazib berish sohasiga bo‘lgan qiziqish ko‘pincha savdo xizmati bozoridagi raqobatning rivojlanishi darajasi bilan belgilanadi. Hozirgi davrda tovar turlarining ko‘payib borishi sharoitida tovarlar bilan bo‘ladigan zamonaviy texnologik ishlarsiz, yuklarsiz axborotlarsiz samarali boshqarish mumkin emas.

Qattiq, uzluksiz ravishdagi nazorat tizimini joriy etish talab qilinadi, shuningdek, bozorlarda tez aynib qoladagan, hamda alohida saqlash shart-sharoitlarini talab etadigan mahsulotlarning paydo bo‘lishi zaxiralarni boshqarishni taqazo etadi.

Yetkazib berish – bu yuqori darajadagi aniq mexanizm bo‘lib, yomon tashkil etilgan kishi shaxsiyati bilan birgalikda nizolarga kiradi. Shu boisdan masalan AQSH yetkazib berish sohasidagi kishilarning kattagina qismini sobiq harbiylar tashkil etadi, ular uchun shaxsiy tashkillanish – kasb mahoratiga oid sifatdir. Yaponiya korxonalarida yetkazib berish sohasidagi hayratlanarli muvaffaqiyatlarga ega bo‘lishlik o‘zlarining tarkiblarida ijrochilar, vijdonan ishiga yondoshuvchilar va intizomli xodimlarning bo‘lishliklari bejiz emasdir. Yetkazib berish umumiyligida tizimga ko‘p narsalarni beradi, biroq u ayrim ishtirokchining erkin harakatini cheklaydi. Bu sohadagi ma’lum darajadagi kelishuvlarga kelishni o‘rganish lozim bo‘ladi.

Yetkazib berishning keng ravishda tarqalishini faqatgina unga bo‘lgan talabning o‘sishi bilan tushuntirib bo‘lmaydi. Iqtisodda ushbu talablarni qondirish mumkin bo‘lgan sharoitlar yuzaga kelishi lozim. Bunday sharoitlar zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti tomonidan ta’minlanadi.

Natijada ilmiy-texnika taraqqiyoti tomonidan moddiy vositalar va axborot oqimlari bilan ishlash uchun har xil turdagiligi mehnat vositalari keng ko‘lamda yaratiladi va qo‘llanila boshlaydi. Yetkazib berish jarayonlarining aniq sharoitlardan foydalanish imkoniyatlari vujudga keladi. Bunda yetkazib berishning rivojlanishdagi muhim ahamiyatlaridan biri bo‘lib, logistik jarayonlarni boshqarishni kompyuterlashtirish muhim ahamiyatga egadir.

Savdodagi logistik rivojlanish muammolari quyidagilardan iborat:

- tovar harakatlari ishtirokchilari o‘rtasida yo‘lga qo‘yilgan logistik aloqalarning bo‘lmasligi va birinchi navbatda, ulgurji va chakana savdo korxonalari o‘rtasidagi aloqalarning puxta bo‘lmasligidir;

ulgurji va chakana savdo, transport korxonalarining past texnika darajalarining mavjudligidir;

axborot texnologiyalarining rivojlanganligi. Axborotlarni to‘plash, saqlash, ma’lum tartibda ishlash va tovar harakati ishtirokchilari o‘rtasida axborot almashishni ta’minlashda axborot tizimining yo‘qligidir.

logistik vositachilikning yaxshi rivojlanmaganligi, ayrim o‘ziga xos bo‘lmagan ishlarning mustaqil ravishda ulgurji va chakana savdo korxonalari tomonidan bajarilish amallari (masalan yuklarni transportda tashish);

mamlakat tovar bozorida zamonaviy raqobatbardoshlikning yaxshi rivojlanmaganligi, savdo ustamalarining yuksak darjasи, oxir-oqibatda, yetkazib berishni qo‘llash sohasidagi tovar harakati ishtirokchilari tomonidan bo‘ladigan qiziqishning bo‘lmasligi, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish xarajatlarini kamaytirishga ta’minlovchi omillarning bo‘lmasligidir;

idishlarni aylanishini tashkillashtirish bilan bog‘liq muammolar;

bozor sharoitidagi moddiy vositalarni uzlusiz bevosita o‘tkazishni shakllantirishdagi puxta ishlab chiqilgan usullarning bo‘lmasligidir;

tovar harakatlarini tashkillashtirishdagi logistik sharoitlardagi ulgurji savdo tajribalarining yetarli bo‘lmasligi, shuningdek, korxona xodimlari tomonidan ulgurji va chakana savdo sohasidagi logistik yondoshuvning moddiy vositalar oqimini boshqaruv bo‘yicha aniq tushunchalarning yetarli bo‘lmasligidir.

6.1-chizma. Savdodagi ilmiy-texnika rivojlanishining yo‘nalishlari.

Moddiy vositalar bilan ishlashda texnika jihatdan takomillashgan ko‘tarish-transport va texnologik uskunlardan foydalanish zarur. Sohani texnik jihatdan rivojlantirish siyosati tizim xususiyatini ishlab chiqishga asoslangan bo‘lishi kerak (masalan, ulgurji va chakana savdo korxonalar uchun mashinalar tizimini ishlab chiqish).

Ulgurji savdoning ombor fondi keng o‘lchamli bir qavatli baland binolar va inshootlar bilan to‘ldirilgan bo‘lib, yuklarni tashish,

mexanizatsiyalash va transport texnologiya jarayonlarini avtomatlashtirishda yuqori samarali texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini ta'minlashi kerak.

Savdoda yetkazib berishni tashkillashtirishdagi muhim omillardan bo'lib qo'llanilayotgan mehnat vositalarini takomillashtirish, axborot oqimlari bilan ishlash, shu jumladan axborot tizimlarini qo'llash, moddiy vositalar oqimining uzluksiz monitoringini ta'minlashi hisoblanadi.

Savdo korxonalarining mehnat vositalari bilan ta'minlanishi (yetkazib berishni qo'llash shartlari) savdo korxonalarini zarur bo'lgan ko'tarish transport, texnologik va savdo uskunalari bilan jihozlash, shuningdek, mavjud texnikaning imkoniyatlaridan to'liq foydalanish yo'li bilan erishiladi.

Mehnat buyumlaridan foydalanishni takomillashtirish o'z ichiga idishlarning yangi turlaridan foydalanish, savdo qilishda asosan qadoqlangan tovarlarga o'tish, shuningdek, shtrixlangan kod bilan tamg'alangan (kelajakda shtrix kodlari qo'yilgan yuk to'plamlari bilan ishlashga o'tish) idishlarini o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy rivojlanishning sezilarli ko'rsatkichlaridan bo'lib, har bir soha bo'yicha qo'llaniladigan texnologiya hisoblanadi. Hozirgi bosqichda savdo korxonalarida qo'llaniladigan texnologiyalarning taraqqiyot darajasi to'plangan yuklarni yuk o'tkazish bo'g'inxilari orqali olib borish imkoniyatlari, yuk va tovar birliklarining avtomatlashtirilgan uyg'unlashuv imkoniyatlari, shuningdek, tovar o'tkazishdagi ishtirokchilarning axborot almashuvidagi jadalliklar bilan belgilanadi. Yetkazib berish nuqtai nazaridan ilmiy-texnika taraqqiyotining aytib o'tilgan yo'nalishlari, ulgurji holda, ajralgan holatda rivojlanmasdan balki kelishilgan holda rivojlanishi zarurdir: sanoat korxonalarida, ulgurji savdoda, transportda, chakana savdoda, ya'ni tovar bozorining barcha ishtirokchilari bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak.

Jahon va mamlakat tajribasi shuni ko'rsatadiki, Yetkazib berishni qo'llash savdoning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Samarani tarkib topishining asosiy tomonlarini ko'rib chiqaylik.

1. Tovar harakati bo'g'inxilaridagi zaxiralarni quyidagilar hisobiga qisqartirish:

zaxiralarni ulgurji va chakana savdolar o'rtasida qayta taqsimlash va zaxiralarni ulgurji bo'g'inxarda to'plash;

zaxira holatlarini nazorat qilishning zamonaviy texnologiyasini qo'llash;

ishtirokchilarning zaxiralarni o‘z vaqtida to‘ldirib borish masalasida yuksak darajada muvofiqlashib borishi. Joriy zaxiralalar ham, sug‘urta zaxiralari ham qisqarib boradi.

Joriy zaxiralalar – qulay o‘lchamdagи to‘plamlarning belgilangan muddatida yetkazib berilishi hisobiga amalga oshiriladi.

Sug‘urta zaxiralari – tovarlarning yagona taqsimot omborida to‘planishi hisobiga kamaytiriladi.

Masalan, agar 100 ta do‘konni bitta taqsimot ombori atrofida birlashtirilsa va bu yerda sug‘urta zaxiralari to‘plansa, u holda kvadrat ildiz qonuniga ko‘ra, zaxiralarning umumiyl hajmi xizmat ko‘rsatish bo‘yicha barqarorlikka zarar yetkazmagani holda 10 marta kamayadi.

2. Ulgurji va chakana savdo korxonalarining maydonlari va hajmidan yuqori darajada foydalanish. Masalan, tovar o‘tkazish bo‘g‘inlarining logistik qulayligi do‘konlar maydonlarining tarkibini sezilarli darajada o‘zgartirib, savdo maydonchalari hisobiga ko‘paytiradi. Bularga ushbu hisoblarga ko‘ra erishiladi:

umumiyl zaxiralalar miqdorining keskin qisqartirilishi va ularning kattagina qismi do‘konlardan ulgurji bo‘g‘inlarga ko‘chirish hisobiga;

tayyorlov jarayonlarining bir qismini – shularda qadoqlash, tamg‘alash, narxlarini qo‘yish va boshqalar tovar harakatini oldingi bosqichlariga ko‘chirish;

3. Sarmoyalarning aylanishini tezlashtirish. Bular talablarni bevosita joylashtirish va ularni bajarish jarayonlarini vaqt bo‘yicha nazorat qilish hisobiga erishiladi.

4. Transport xarajatlarini qisqartirish, ishtirokchilarni yuqori darajada transportdan foydalanish masalasida muvofiqlashuvlari hisobiga erishiladi.

5. Yuklarni ishslash, shu jumladan qo‘l mehnati xarajatlarini kamaytirish.

Yetkazib berishdan foydalanishdagi samaralar to‘plami, odatda, sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlar samaralarining yig‘indisidan ortib tushadi. Bu shu bilan izohlanadiki, logistik tashkillashtirilgan tizimlarda vujudga kelgan bozor uchun kerakli bo‘lgan yukni yetkazib berishni ta‘minlash qobiliyati, zarur sifatda, kerakli miqdorda, belgilangan muddatda, kerakli joyga, eng oz miqdordagi xarajatlar bilan yetkazib berishning vujudga kelishi bilan tushuntiriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, savdodagi logistik qulaylik – bu tabiiy sohaning rivojlanishidagi muhim yo‘ldir.

Yetkazib berishni qo‘llash – bugungi kun savdo korxonasing raqobatbardoshlik garovidir.

Ertangi kunda – bu uning asosiy resurslaridan biri bo‘ladi.

Yetkazib berish xizmatining mavjudligi tarmoqli tarkiblar uchun nihoyatda muhimdir. Biroq mamlakatimiz sharoitida bunday tarkiblar hali rivojlangan emas.

Shu boisdan, hozirgi kunda yetkazib berish vazifalarining ayrim alohida savdo korxonalarida bajarilishi haqida gap yuritish mumkin. Savdo korxonasidagi logist – bu birinchi navbatda tizimga oid shaxsdir. Uning faoliyatidagi asosiy maqsad tovar harakatini uyg‘unlashtirish, bunda korxonaning har tomonlama tashqi muhitga bog‘lash yo‘li bilan ham, shuningdek, korxona ishida savdo texnologik jarayonlarning o‘xshashlik bilan tashkillashtirish hisobiga amalga oshiradi.

Savdo korxonasining logistik tezkor rejasidagi yetkazib berish savdo xizmatidagi xodimlarning ishlarini yengillatishga ularni qator ma’muriy vazifalarni bajarishdan ozod qilishga, shuningdek, transport, ombor jarayonlarini boshqarish majburiyatlaridan xalos etadi.

Yetkazib berish sohasidagi mutaxassislar, odatda yuqori darajada zarur bo‘lgan savdo sohasidagi texnologik va texnika iqtisodiy hisob-kitoblarini yuksak darajada bajarish qobiliyatlariga egadir, hamda ularning his-tuyg‘ular sohasidan aniq hisob-kitoblar sohalariga aylantira oladilar.

Savdo korxonalarida yetkazib berishga talablarni joylashtirish va zaxiralar rizerviga bevosita javobgarlikni yuklaydilar.

Xarid qilish sohasidagi yetkazib berishning maqsadlari quyidagilardan iboratdir:

korxonaning xarid qilish bo‘yicha uning o‘rnini mustahkamlash;

xarid qilish shart-sharoitlarini yaxshilash va transport tayyorlov xarajatlarini qisqartirish hisobiga xarajatlarni kamaytirish;

Sotish sohasi bo‘yicha yetkazib berish savdo bo‘limlaridagi tovar zaxiralariga javob beradi, hamda u quyidagilarga erishishi kerak:

tovarlarning yaxshi sifatlarda taqdimot qilish hisobiga keng ko‘lamdagi tovar turlari, o‘z vaqtida kamlarini to‘ldirib qobiliyatini kuchaytirish va tovar yalanishini oshirish;

ombor maydonlarini qisqartirish va ombordagi tovar zaxiralarini kamaytirish hisobiga xarajatlarni kamaytirish.

Rivojlangan yetkazib berish moddiy vositalar oqimining doirasidan chiqishi va tadbirkorlik muhandislik jarayonlari doirasida uzliksiz jarayonlarni tashkillashtirish tizimidagi masalalarni savdo korxonasining barcha tadbirkorlik faoliyati bo‘yicha hal etish mumkin.

Moddiy vositalar oqimini boshqarishning logistik usulini joriy etish, odatda, jiddiy muammolar bilan bog‘langan bo‘lib, jahon tajribalarining ko‘rsatishicha, amalga oshirsa bo‘ladigan ishdir.

Yetkazib berish – bu savdo sohasining jadal sur’atlar bilan rivojlanishi bo‘lib, odatda shunday paytlarda foydalana boshlaydiki, bunda rivojlanish imkoniyatlarining ekstensiv usullari qo‘l kelmay qolganida foydalilanadi. Masalan, Fransiyada Yetkazib berish sohasidagi keskin burilish hukumat tomonidan yirik yangi do‘konlarni qurish imkoniyatlarini cheklash chorasi ko‘rilgandan so‘ng sodir etildi.

Yetkazib berish sohasiga bo‘lgan qiziqish ko‘pincha savdo xizmati bozoridagi raqobatning rivojlanishi darajasi bilan belgilanadi. Hozirgi davrda tovar turlarining ko‘payib borishi sharoitida tovarlar bilan bo‘ladigan zamonaviy texnologik ishlarsiz, yuklarsiz axborotlarsiz samarali boshqarish mumkin emas.

Qattiq, uzlusiz ravishdagi nazorat tizimini joriy etish talab qilinadi, shuningdek, bozorlarda tez aynib qoladigan, hamda alohida saqlash shart-sharoitlarini talab etadigan mahsulotlarning paydo bo‘lishi zaxiralarni boshqarishni taqazo etadi.

Yetkazib berish – bu yuqori darajadagi aniq mexanizm bo‘lib, yomon tashkil etilgan kishi shaxsiyati bilan birgalikda nizolarga kiradi. Shu boisdan masalan AQSH Yetkazib berish sohasidagi kishilarning kattagina qismini sobiq harbiylar tashkil etadi, ular uchun shaxsiy tashkillanish – kasb mahoratiga oid sifatdir. Yaponiya korxonalarida yetkazib berish sohasidagi hayratlanarli muvaffaqiyatlarga ega bo‘lishlik o‘zlarining tarkiblarida ijrochilar, vijdonan ishiga yondoshuvchilar va intizomli xodimlarning bo‘lishliklari bejiz emasdir. Yetkazib berish umumiyligi tizimga ko‘p narsalarni beradi, biroq u ayrim ishtirokchining erkin harakatini cheklaydi. Bu sohadagi ma’lum darajadagi kelishuvlarga kelishni o‘rganish lozim bo‘ladi.

Yetkazib berishning keng ravishda tarqalishini faqatgina unga bo‘lgan talabning o‘sishi bilan tushuntirib bo‘lmaydi. Iqtisodda ushbu talablarni qondirish mumkin bo‘lgan sharoitlar yuzaga kelishi lozim. Bunday sharoitlar zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti tomonidan ta’minlanadi.

Natijada ilmiy-texnika taraqqiyoti tomonidan moddiy vositalar va axborot oqimlari bilan ishslash uchun har xil turdagini mehnat vositalari keng ko‘lamda yaratiladi va qo‘llanila boshlaydi. Yetkazib berish jarayonlarining aniq sharoitlardan foydalanan imkoniyatlari vujudga keladi. Bunda yetkazib berishning rivojlanishdagi muhim ahamiyatlaridan

biri bo‘lib, logistik jarayonlarni boshqarishni kompyuterlashtirish muhim ahamiyatga egadir.

Savdodagi logistik rivojlanish muammolari quyidagilardan iborat: tovar harakatlari ishtirokchilari o‘rtasida yo‘lga qo‘yilgan logistik aloqalarning bo‘lmasligi va birinchi navbatda, ulgurji va chakana savdo korxonalari o‘rtasidagi aloqalarning puxta bo‘lmasligidir;

ulgurji va chakana savdo, transport korxonalarining past texnika darajalarining mavjudligidir;

axborot texnologiyalarining rivojlanganligi. Axborotlarni to‘plash, saqlash, ma’lum tartibda ishlash va tovar harakati ishtirokchilari o‘rtasida axborot almashishni ta’minlashda axborot tizimining yo‘qligidir.

logistik vositachilikning yaxshi rivojlanmaganligi, ayrim o‘ziga xos bo‘lmanan ishlarning mustaqil ravishda ulgurji va chakana savdo korxonalari tomonidan bajarilish amallari (masalan yuklarni transportda tashish);

mamlakat tovar bozorida zamonaviy raqobatbardoshlikning yaxshi rivojlanmaganligi, savdo ustamalarining yuksak darjasasi, oxir-oqibatda, yetkazib berishni qo‘llash sohasidagi tovar harakati ishtirokchilari tomonidan bo‘ladigan qiziqishning bo‘lmasligi, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish xaratlarini kamaytirishga ta’minlovchi omillarning bo‘lmasligidir;

idishlarni aylanishini tashkillashtirish bilan bog‘liq muammolar;

bozor sharoitidagi moddiy vositalarni uzlusiz bevosita o‘tkazishni shakllantirishdagi puxta ishlab chiqilgan usullarning bo‘lmasligidir;

tovar harakatlarini tashkillashtirishdagi logistik sharoitlardagi ulgurji savdo tajribalarining yetarli bo‘lmasligi, shuningdek, korxona xodimlari tomonidan ulgurji va chakana savdo sohasidagi logistik yondoshuvning moddiy vositalar oqimini boshqaruv bo‘yicha aniq tushunchalarning yetarli bo‘lmasligidir.

Savdoni logistik tashkillashtirish imkoniyatlarining muhim shart-sharoitlaridan bo‘lib, ilmiy-texnika taraqqiyoti hisoblanadi, hamda bunda savdoga oid masalalarning tegishli ijtimoiy-iqtisodiy sohalari tushunilib, ularning moddiy texnika bazalarini takomillashtirish, soha korxonalarida ilg‘or texnologiya jarayonlarini joriy qilish va keng ravishda foydalanish, shuningdek, bu jarayonlarga savdo korxonalariga kelib tushayotgan moddiy vositalar va axborot oqimlarining tayyorgarligini oshirishdan iboratdir. Ilmiy-texnika taraqqiyotining (ITT) savdodagi asosiy yo‘nalishlarining shakli 6.2-chizmada berilgan.

6.2-chizma. Savdodagi ilmiy-texnika rivojlanishining yo'nalishlari

Moddiy vositalar bilan ishlashda texnika jihatdan takomillashgan ko'tarish-transport va texnologik uskunalardan foydalanish zarur. Sohani texnik jihatdan rivojlantirish siyosati tizim xususiyatini ishlab chiqishga asoslangan bo'lshi kerak (masalan, ulgurji va chakana savdo korxonalar uchun mashinalar tizimini ishlab chiqish).

Ulgurji savdoning ombor fondi keng o'lchamli bir qavatlari baland binolar va inshootlar bilan to'ldirilgan bo'lib, yuklarni tashish, mexanizatsiyalash va transport texnologiya jarayonlarini avtomatlashtirishda yuqori samarali texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini ta'minlashi kerak.

Savdoda yetkazib berishni tashkillashtirishdagi muhim omillardan bo'lib qo'llanilayotgan mehnat vositalarini takomillashtirish, axborot oqimlari bilan ishslash, shu jumladan axborot tizimlarini qo'llash, moddiy vositalar oqimining uzluksiz monitoringini ta'minlashi hisoblanadi.

6.6. Savdo sohasida yetkazib berishning rivojlanish shart-sharoitlari va muammolari

Savdo korxonalarining mehnat vositalari bilan ta'minlanishi (yetkazib berishni qo'llash shartlari) savdo korxonalarini zarur bo'lgan ko'tarish transport, texnologik va savdo uskunalari bilan jihozlash, shuningdek, mavjud texnikaning imkoniyatlaridan to'liq foydalanish yo'li bilan erishiladi.

Mehnat buyumlaridan foydalanishni takomillashtirish o'z ichiga idishlarning yangi turlaridan foydalanish, savdo qilishda asosan qadoqlangan tovarlarga o'tish, shuningdek, shtrixlangan kod bilan tamg'alangan (kelajakda shtrix kodlari qo'yilgan yuk to'plamlari bilan ishslashga o'tish) idishlarini o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy rivojlanishning sezilarli ko'rsatkichlaridan bo'lib, har bir soha bo'yicha qo'llaniladigan texnologiya hisoblanadi. Hozirgi

bosqichda savdo korxonalarida qo'llaniladigan texnologiyalarning taraqqiyot darajasi to‘plangan yuklarni yuk o‘tkazish bo‘g‘inlari orqali olib borish imkoniyatlari, yuk va tovar birliklarining avtomatlashtirilgan uyg‘unlashuv imkoniyatlari, shuningdek, tovar o‘tkazishdagi ishtirokchilarning axborot almashuvidagi jadalliklar bilan belgilanadi. Yetkazib berish nuqtai nazaridan ilmiy-texnika taraqqiyotining aytib o‘tilgan yo‘nalishlari, ulgurji holda, ajralgan holatda rivojlanmasdan balki kelishilgan holda rivojlanishi zarurdir: sanoat korxonalarida, ulgurji savdoda, transportda, chakana savdoda, ya’ni tovar bozorining barcha ishtirokchilari bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak.

Jahon va mamlakat tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yetkazib berishni qo‘llash savdoning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Samarani tarkib topishining asosiy tomonlarini ko‘rib chiqaylik.

1. Tovar harakati bo‘g‘inlaridagi zaxiralarni quyidagilar hisobiga qisqartirish:

zaxiralarni ulgurji va chakana savdolar o‘rtasida qayta taqsimlash va zaxiralarni ulgurji bo‘g‘inlarda to‘plash;

zaxira holatlarini nazorat qilishning zamonaviy texnologiyasini qo‘llash;

ishtirokchilarning zaxiralarni o‘z vaqtida to‘ldirib borish masalasida yuksak darajada muvofiqlashib borishi.

Joriy zaxiralar ham, sug‘urta zaxiralar ham qisqarib boradi.

Joriy zaxiralar – qulay o‘lchamdagи to‘plamlarning belgilangan muddatida yetkazib berilishi hisobiga amalga oshiriladi.

Sug‘urta zaxiralar – tovarlarning yagona taqsimot omborida to‘planishi hisobiga kamaytiriladi.

Masalan, agar 100 ta do‘konni bitta taqsimot ombori atrofida birlashtirilsa va bu yerda sug‘urta zaxiralar to‘plansa, u holda kvadrat ildiz qonuniga ko‘ra, zaxiralarning umumiylajmi xizmat ko‘rsatish bo‘yicha barqarorlikka zarar yetkazmagani holda 10 marta kamayadi.

2. Ulgurji va chakana savdo korxonalarining maydonlari va hajmidan yuqori darajada foydalanish. Masalan, tovar o‘tkazish bo‘g‘inlarining logistik qulayligi do‘konlar maydonlarining tarkibini sezilarli darajada o‘zgartirib, savdo maydonchalari hisobiga ko‘paytiradi. Bularga ushbu hisoblarga ko‘ra erishiladi:

umumiylajmi zaxiralar miqdorining keskin qisqartirilishi va ularning kattagina qismi do‘konlardan ulgurji bo‘g‘inlarga ko‘chirish hisobiga; tayyorlov jarayonlarining bir qismini – shularda qadoqlash, tamg‘alash,

narxlarini qo‘yish va boshqalar tovar harakatini oldingi bosqichlariga ko‘chirish;

3. Sarmoyalarning aylanishini tezlashtirish. Bular talablarni bevosita joylashtirish va ularni bajarish jarayonlarini vaqtি bo‘yicha nazorat qilish hisobiga erishiladi.

4. Transport xarajatlarini qisqartirish, ishtirokchilarni yuqori darajada transportdan foydalanish masalasida muvofiqlashuvlari hisobiga erishiladi.

5. Yuklarni ishslash, shu jumladan qo‘l mehnati xarajatlarini kamaytirish.

Yetkazib berishdan foydalanishdagi samaralar to‘plami, odatda, sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlar samaralarining yig‘indisidan ortib tushadi. Bu shu bilan izohlanadiki, logistik tashkillashtirilgan tizimlarda vujudga kelgan bozor uchun kerakli bo‘lgan yukni yetkazib berishni ta’minlash qobiliyati, zarur sifatda, kerakli miqdorda, belgilangan muddatda, kerakli joyga, eng oz miqdordagi xarajatlar bilan yetkazib berishning vujudga kelishi bilan tushuntiriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, savdodagi logistik qulaylik – bu tabiiy sohaning rivojlanishidagi muhim yo‘ldir.

Yetkazib berishni qo‘llash – bugungi kun savdo korxonasinga raqobatbardoshlik garovidir.

Ertangi kunda – bu uning asosiy resurslaridan biri bo‘ladi.

Nazorat savollari:

1. Logistik tamoyillarning maqsadi haqida nima bilasiz?
2. Yetkazib berish va savdoni tashkil qilish uchun qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
3. Tovar harakati bo‘g‘inlarida qanday yetkazib berish mavjud?
4. Savdo korxonalaridagi logistik xizmatlar haqida nimalar bilasiz?
5. Yetkazib berishni savdoda qo‘llashning asosiy samaradorligi nimalardan iborat?
6. Logistik xizmat ko‘rsatish deb nimaga aytildi?
7. Logistik xizmat ko‘rsatish necha guruhga bo‘linadi?
8. Xizmat ko‘rsatishni asosiy ko‘rsatkichlari haqida nima bilasiz?
9. Qanday xarajatlar logistik xizmat xarajatlarga kiradi?
10. Logistik tamoyillarning maqsadi haqida nima bilasiz?
11. Yetkazib berish va savdoni tashkil qilish uchun qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
12. Tovar harakati bo‘g‘inlarida qanday yetkazib berish mavjud?
13. Savdo korxonalaridagi logistik xizmatlar haqida nimalar bilasiz?

XULOSA

Yetkazib berish iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, XX asrning 80-yillaridan boshlab, G‘arb va AQSHda shiddat bilan rivojlanmoqda. Masalan, AQSHda yetkazib berishga xarajatlar yalpi ijtimoiy mahsulotning 15-23 % miqdorida baholanadi va amerikalik mutaxassislarning fikricha, iqtisodiyot tartibga solinguniga qadar bo‘lgan taraqqiyotning asosiy sabablaridan biridir.

Yetkazib berish borgan sari kengroq ahamiyat kasb eta boshlagan faoliyat sohasidir. Shuning uchun davlat va xususiy bo‘limlarning yetkazib berish sohasiga qiziqishi ortib bormoqda hamda ehtiyoj vujudga kelmoqda.

Tijorat tizimining tamoyillari va konsepsiysi materiallarni boshqarish va taqsimlash bilan bog‘liq. Amerikalik olimlarning hisoblashlaricha, yetkazib berish tezroq rejalashtirishning tuzilishi, ularning tadbirkorlik vazifalaridir. yetkazib berish sohasida boshqaruva vazifalari nafaqat moddiy oqimlarni boshqarish, balki doirasida taqsimlashni bashorat qilish bo‘yicha kundalik faoliyatni amalga oshira oladigan vazifa va strategiyalarni ishlab chiqish mexanizmini ta’minlashga qaratilgan. Yetkazib berish ikki: boshqaruva texnologiya nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi. Ta’minotni boshqarish, moddiy oqimning harakatlanishi va sotishni ta’minlashi tashkiliy boshqaruvga tegishlidir. Transportda tashish texnologiyalarini takomillashtirish, omborxona xo‘jaligi, axborotli tashkilot, rejalashtirish, nazorat hamda bu xizmatlardan har birining samarali faoliyat yuritishiga xarajatlarni kamaytirish maqsadga muvofiq. Muvofiqlashtirish esa texnologik yo‘nalishlarga tegishli. Yetkazib berish xalqaro atama bo‘lib qolgan, shuning uchun yetkazib berish fani iqtisodiyot sohasida juda zarurdir.

TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR

Moddiy oqim (mafarial flow) - yuk, detal, tovar-moddiy boyliklar va hokazo, ularga ilova qilish jarayonida ko‘rib chiqiladigan har xil logistik operatsiyalar (tashish, omborga joylashtirish va boshqalar) yoki vaqtincha oraliqqa (f_n , f_n+1) kiritilganlar. Moddiy oqim «hajmi (miqdor, massa) va vaqt» o‘lchamlariga ega. Uning mavjud bo‘lish shakli transportda tashilgan yuklar va boshqalardan iborat bo‘lishi mumkin. Oqim vaqtincha oraliqqa ega emas, balki vaqtning paytiga tegishli bo‘lganda, u o‘zining qarama-qarshiligidagi o‘tadi. Masalan, vaqtning berilgan paytida ko‘rib chiqiladigan yuk oqimi yo‘ldagi zaxira va transport zaxirasi bo‘ladi.

Har bir moddiy oqimga ba’zi bir axborot oqimi mos keladi, ammo bu moslik umuman aytganda o‘zaro bir ma’noli bo‘lmaydi. Axborot oqimining ma’lumotlari moddiy oqimning haqiqiy ma’lumotlariga mos kelmasligi mumkin, ammo mos kelishi ham mumkin. Mikrologik darajada moddiy oqim odatda bir necha tashkil qiluvchilardan vujudga keladi. Masalan, ulgurji savdo tashkilotlarida u tushirish, saqlash, butlash uchastkalaridagi oqimlardan iborat bo‘lishi mumkin. Bir xil katta foydalilik moddiy oqim ta’riflari bo‘ladi. Ba’zi bir moddiy oqimlar ustidan bajariladigan logistik operatsiyalar tasodifiy xarakterga ega. (Masalan, vagonni ulgurji savdo korxonasining kirish yo‘liga berish, berish paytida bo‘sh qayta ortish vositalarining mavjudligi va boshqalar). Moddiy oqim tashqi, ya’ni tashqi (Yetkazib berish tizimiga nisbatan) muhitda o‘qituvchi sifatida va ushbu logistik tizimning ichida bo‘lgan ichki muhit sifatida tasniflanishi mumkin.

Kiruvchi moddiy oqim ostida ushbu logistik tizimga tashqi muhitdan kelib tushuvchi tashqi oqim tushuniladi. Chiqaruvchi moddiy oqim ushbu Yetkazib berish tizimi uchun tashqi muhitga kelib tushuvchi va davriy aloqalarni amalga oshirishning shakli bo‘lgan oqimdan iborat. Yuqorida aytib o‘tilgan har bir moddiy oqimga ba’zi bir axborot oqimi mos keladi.

Axborot oqimi (information flow) - u logistik tizimda, logistik tizim va tashqi muhit orasida aylanib yuruvchi, logistik operatsiyalarni boshqarish va nazorat qilish uchun zarur bo‘lgan xabarlarning majmuasi. Axborot oqimi moddiy oqimga mos keladi va qog‘oz yoki elektron hujjat ko‘rinishida mavjud bo‘lishi mumkin. U vujudga kelish manbai, yo‘nalishi, davriyligi, hajmi, uzatish tezligi bilan ta’riflanadi. Yetkazib berishda yana gorizontal, vertikal, tashqi, ichki, kiruvchi axborot oqimlarini farqlash mumkin. Agar bunday oqimning yuqorida o‘tilgan ta’riflari avvaldan ma’lum bo‘lsa, unda uning uchun aloqaning boylik

manbalarini zaxiralash, uning translyatsiyasining muvofiq rejimini qoplash mumkin. Axborot oqimlarini boshqarish uzatish tezligini tegishli qabul qilish tezligi miqdorigacha cheklash; oqimning hajmi ayrim uzelning yoki yo‘l uchastkasining o‘tkazish qobiliyatini miqdorigacha cheklashdan iborat bo‘ladi. Axborot oqimlarini ishlab chiqishga xarajatlar muhim tashkil qiluvchi logistik xarajatlar bo‘ladi. Axborot oqimini moddiy oqim namunasi sifatida ko‘rib chiqish mumkin.

Yetkazib berish operatsiyalari - moddiy va axborot oqimlarini o‘zgartirishga qaratilgan harakatlarning ajratilgan majmuasi. U ko‘pgina boshlang‘ich shartlar, tashqi muhitning o‘lchamlari (ushbu Yetkazib berish tizimi nuqtai nazaridan boshqarilmaydigan o‘zgaruvchanlar, bu o‘zgaruvchanlar qayd etilgan, tasodifiy va noaniq bo‘lishi mumkin), muqobil strategiyalar maqsadiy vazifalarning ta’riflari tomonidan berilishi mumkin.

Yetkazib berish operatsiyalarini tashqilarga (ishlab chiqarishning yetkazib berish vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilganlar)ga asoslanib tasniflash mumkin. Birinchi turdagи operatsiyalar, ikkinchilariga qaraganda ko‘proq darajada bir qator tasodifiy va qiyinchilik bilan bashorat qilinadigan o‘zgaruvchanlar (bozor holatlarining tebranishlari, yetkazib beruvchilar tomonidan yetkazib berish shartnomasi bo‘yicha majburiyatlarning bajarilmasligi) ta’siriga duchor bo‘ladilar, ba’zida qisman yoki katta to‘liq noaniqliq sharoitlarida bajarilishi kerak. Operatsiyalar bir tomonli yoki ikki tomonlama (tovarga mulk egaligi huquqining va sug‘urta xavf-xatarining bitta yuridik shaxsdan boshqasiga o‘tishi bilan bog‘liq), qo‘shilgan qiymatga ega va usiz bo‘lishi mumkin. Qo‘sishimcha qiymatga ega operatsiyalar (masalan, bichish, idishlarga joylashtirish) haqiqatda texnologik operatsiyalardandir, ammo u muomala sohasida sodir bo‘ladi.

Yetkazib berish operatsiyalarini moddiy (tashish, omborga joylashtirish, ortish va h.k.) va nomoddiylarga (moddiy oqim haqida ma’lumotlarni to‘plash, ularni uzatish va h.k.) bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’rifdan ravshanki, yetkazib berish va texnologiya operatsiyalari o‘rtasida aniq chegara yo‘q. Bir operatsiyaning o‘zi (masalan, materialni bichish) belgilangan sharoitlarda logistik, boshqalarda esa texnologik hisoblanadi.

Logistik vazifalar (logistical function) - logistik tizim maqsadalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan va uning chiquvchi o‘zgaruvchanlari bo‘lgan ko‘rsatkichlarining ma’nolari tomonidan berilgan logistik operatsiyalarning yiriklashtirilgan guruhi. Yetkazib berish sohasida, bir qator xorijiy mutaxassislar logistik vazifalarga ta’milot, ishlab chiqarish

va sotishni kiritadilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish doirasida logistik operatsiyalarni bajarishga vaqtli xarajatlarning ulushi qoidaga ko'ra 30-40 % ni tashkil qiladi, sanoat mahsulotlarining tannarxida Yetkazib berish xarajatlarining ulushi 5-6 dan 30 % gacha va undan ko'proqqa o'zgarib turadi. Yetkazib berish vazifalariga yana axborot oqimining moddiy ishlab chiqarish sohasida yoki muomala sohasidagi qayta o'zgartirilishi bilan bog'liq bashorat qilish, nazorat, tezkor boshqarish va boshqalar kirishi mumkin.

Yetkazib berish xarajatlari (logistical costs) - Yetkazib berishli operatsiyalar (omborga joylashtirish, tashish va hokazo, buyurtmalar, zaxiralar, yetkazib berishlar haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va uzatish) ni bajarishga sarflangan xarajatlar. O'zining iqtisodiy mazmuni bo'yicha ular muomala xarajatlarining yig'indisi va ishlab chiqarish xarajatlarining bir qismi (idishlar va idishga joylashtirish, transport, omborxona ishlariga xarajatlar va h.k.) dan iborat bo'ladi. Alovida olingan davr ko'lamida Yetkazib berish xarajatlari odatda quyidagicha hisoblanadi: sotish summasidan % larda; qiymatiy aks ettirilishda xomashyo, materiallar tayyor mahsulotlar birligiga hisoblashda (masalan, moddiy resurslarning doll (T)); shartli sof mahsulot qiymatidan foizlarda; umummiliy ko'lamda - yalpi milliy mahsulotdan foizlarda. Sotish summasidan ko'rib chiqilayotgan xarajatlarning ulushi sanoatda sotish summasidan bir necha foizlardan bir necha o'nlab foizga ortishi mumkin.

Yetkazib berish bo'yicha ayrim xorijiy davriy nashr ishlab chiqish sohalari bo'yicha Yetkazib berish xarajatlarining dinamik qatorlari muntazam nashr qilinadi. Yetkazib berish tizimi samaradorligining o'sishida Yetkazib berish xarajatlari belgilangan darajagacha to'g'ri chiziqli, keyin esa ekspotensional o'sish muhim ahamiyatga ega.

Yetkazib berish kanali (logistical channl) - yetkazib beruvchi. iste'molchi, tashuvchi, vositachi (diler, ekspeditor va boshqalar), sug'urtachilardan tashkil topgan, qisman tartibga solingan ko'pchilik. Iste'molchi yoki yetkazib beruvchi bozor iqtisodiyoti sharoitlarida tashuvchi, sug'urtachi har xil mezonlar (xizmatlarning sifati, narxi va boshqalar) va har xil usullar (reytingni hisoblash, operatsiyalarni tadqiq qilish texnikasini qo'llash) yordamida tanlash imkoniyatiga egalar. Tanlov amalga oshirilgandan keyin logistik kanal logistik zanjirga o'zgaradi.

Yetkazib berish zanjiri (logistical chain) - tashqi moddiy oqimni bir yetkazib berish tizimidan boshqasiga (ishlab chiqarish iste'moli holida) yoki yakuniy iste'molchiga (noishlab chiqarish, shaxsiy iste'mol holida) yetkazish bo'yicha yetkazib berish operatsiyalarini amalga oshiruvchi

jismoniy va yuridik shaxslar (ishlab chiqaruvchilar, distribyuterlar, umumi foydalanish omborlari va boshqalar) ning to‘g‘ri chiziqli tartibga solingan ko‘pchiligidir. Umumiy holda yetkazib berish zanjiri ishlab chiqaruvchi, iste’molchi, vositachi va tashuvchini birlashtiradi.

Shunday qilib, yetkazib berish kanalidan (o‘zi uning ko‘pchiligi bo‘lgan) farqliroq yetkazib berish zanjiri yetkazib berish operatsiyalarida haqiqatan ishtirok etayotgan shaxslarning majmuasidan iboratdir. Yetkazib berish zanjirining o‘lchamlari bo‘g‘inlikning tashkiliy koeffitsiyenti (mahsulotning necha marta qayta sotilganligini ko‘rsatadi va tovar aylanmasini qayta hisoblashdan tozalaydi) va bo‘g‘inlikning omborxona koeffitsiyentidek (mahsulot ushbu yo‘lda qancha to‘xtash joylaridan o‘tganligi) iborat bo‘ladi, umumiy holda koeffitsiyentlarning mos kelishi shart emas.

Yetkazib berish doirasi (lead time; logistical cycle; replenishment lead time) - tovarlarni yetkazib berishga, ishlab chiqarish vositalarini yetkazib berishga buyurtmalarini rasmiylashtirish va buyurtma qilingan mahsulotni iste’molchining omboriga yetkazib berish o‘rtasidagi oraliq. Umumiy ko‘rinishda yetkazib berish doirasi quyidagi ko‘rinishlardan iborat bo‘ladi:

1. Buyurtmani shakllantirish va uni belgilangan tartibda rasmiylashtirish vaqt.

2. Buyurtmani yetkazib beruvchiga yetkazish yoki uzatish vaqt. Bu vaqt zamonaviy axborot vositalari (telefaks va boshqalar) dan foydalanishda nazarga ilmaydigan darajada kichik va aloqaning an’anaviy vositalari (pochta) uchun juda katta.

3. Yetkazib beruvchi tomonidan buyurtmaning bajarilish vaqtı quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- buyurtmani bajarish uchun yetkazib berilishini kutish vaqt;

- buyurtmaning bajarilish vaqt, texnologik vaqtdan operatsiyalar o‘rtasidagi to‘xtashlar vaqtidan va boshqalardan yoki buyurtma mavjud zaxiradan bajarilsa, butlash vaqtidan vujudga keladi.

4. Tayyor mahsulotlarni buyurtmachiga yetkazib berish vaqt. Mahsulotlarni ishlab chiqarish iste’molchiga (sanoat korxonasi) yoki sotishga (savdo korxonasi) tayyorlashga vaqt ham yetkazib berish davri tartibida qo‘yib chiqishi mumkin. Iste’mol nuqtai nazaridan (3) va (4) ko‘rinish yetkazib berish doirasining eng muhim elementlaridan bo‘ladi, ular uning uchun qisman boshqariladigan yoki boshqarilmaydigan bo‘ladilar. Bu elementlar yetkazib beruvchini tanlash va baholash nuqtai nazaridan ham eng muhim bo‘ladi. Bir qator mualliflar (D.Bauersoks,

G.Zens va boshqalar) ishlab chiqarishning texnik belgilanishdagi mahsulotlarga nisbatan ma’nosи bo‘yicha yaqin bo‘lgan «Moddiy oqimlar doirasi» atamasidan foydalanadilar.

Yetkazib berish doirasi va «Ishlab chiqarish doira»si tushunchalarining o‘zaro aloqasi ko‘pchilikda qiziqish uyg‘otadi. Bu tushunchalar «butun bir qism» (yakka ishlab chiqarish hollarida) assotsiativ munosabatda yoki boshqa munosabatlarda (masalan, agar gap mahsulotlarning ommaviy ishlab chiqarilishi haqida bo‘lsa, uning kastomizatsiyasiz kesishishi) bo‘lishi mumkin. Yetkazib berish doirasi tushunchasidan yetkazib berish tizimlari va boshqalarni loyihalashtirishda yetkazib berish maqsadlarini shakllantirishda foydalaniladi. Zamonaviy ilmiy-texnik inqilob sharoitlarida epchil ishlab chiqarish tizimlari, aloqaning eng yangi vositalarini tatbiq etish hisobiga logistik doirani qisqartirish ishlab chiqarishning xarakterli alomati bo‘ladi. Bu ta’rifdan shu narsa kelib chiqadiki, buyurtmani bajarish muddati kabi kengroq mashhur bo‘lgan tushuncha yetkazib berish doirasining xususiy holi bo‘ladi.

Yetkazib berish tizimi (logistical system) - u yoki bu yetkazib berish vazifasi va operatsiyalarni bajaruvchi teskari aloqaga ega moslashtirligan tizimdir. U, qoidaga ko‘ra, bir necha tizimlardan iborat va tashqi muhit bilan rivojlangan aloqalarga ega. Yetkazib berish tizimi sifatida sanoat korxonasi, hududiy ishlab chiqarish majmuasi, savdo korxonasi va hokazolarni ko‘rib chiqish mumkin.

Yetkazib berish tizimining maqsadi - tovar va buyurtmalarni berilgan yerga, kerakli miqdorda iloji boricha ishlab chiqarish va shaxsiy iste’molga tayyorlangan holda harakatlarning berilgan darajasida yetkazib berish. Vazifaviy tizimchalar bilan bir qatorda logistik tizim ta’minlovchi tizimchalarga (masalan, axborot, huquqiy xodimlar va h.k.) ham ega. Ommaviy xizmat ko‘rsatish tizimi sifatida logistik tizim ichki aloqalar va tashqi muhit bilan aloqalarga ega. Ichki aloqali tizim odatda davriy xarakterga ega, chunki qoidaga ko‘ra aloqa qiluvchi tizimchalar o‘rtasidagi moddiy oqimning izchil uzatish bosqichini aks ettiradi.

Yetkazib berish tizimining tashqi muhit bilan aloqalari davriy bo‘lishi mumkin (barcha talab qilinadigan butlovchi qismlar va tovarlar muvofiqlashtirilgan holda yetkazib berilishi ta’milangan vaqtida). Shuning bilan bir vaqtida yetkazib berish tizimi vaqtli chetlanishlarga ega tizim sifatida ham ta’riflanishi mumkin. Yetkazib berish maqsadlari turiga ko‘ra tizimlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqalarga ega egiluvchan va ketma-ket joylashtirilgan (eshelonlashtirilgan) tizimlarga bo‘linadi.

Egiluvchan Yetkazib berish tizimi (flexible logistical system) - bunda moddiy oqimlarni iste'molchiga yetkazib berish ham to'g'ridan-to'g'ri aloqalar va ham vositachining ishtirokida amalga oshiriladi. Ko'rib chiqilayotgan tizimning misoli - ehtiyot qismlar bilan ta'minlash. Bunda kamdan-kam talabga ega qisimlar ortib jo'natish odatda markaziy omborga bevosita oluvchining manziliga jo'natiladi, vositachining omboridan andoza va oshirilgan qisimlarini ortib jo'natish.

To'g'ridan-to'g'ri aloqalarga ega yetkazib berish tizimi (direkt logistical system) - moddiy oqim iste'molchiga vositachilarining ishtirokisiz, to'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalari asosida yetkazib berladigan tizim.

Eshelonlashtirilgan yoki ko'p bosqichli (ko'pkaskadli) yetkazib berish tizimi (echelon logistical system) quyidagi xususiyatlarga ega. Uning moddiy oqimi ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga bo'lган yo'lда kamida vositachi orqali o'tadi.

Keng qamrovli strategiya (global logistics strategy; global sourcing) - ayrim mamlakat yoki mamlakatlar guruhlari o'rtaida barqaror savdo - iqtisodiy aloqalarni mehnatning xalqaro taqsimoti asosida, ayniqsa, qismli va texnologik ixtisosligi va sohalar kooperatsiyalashishi shaklida namoyon bo'lishidir. Yirik mashinali ishlab chiqarish va zamonaviy ilmiy inqilobga o'tish keng qamrovli logistik strategiyaning shart-sharoitlari bo'ladi.

Keng qamrovli strategiyaning darajasi haqida tashqi savdo hajmi va yalpi milliy mahsulotning nisbati bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishning umumiyligi hajmidagi importli butlovchi qismlar salmog'ining ko'rsatkichi bo'yicha muhokama qilish mumkin. Bu yo'nalishlar 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshlarida qabul qilingan bir qator siyosiy qarorlar, shu jumladan Yevropa hamjamiyatining Yevropa integratsiyalashuvi (ES-92 dasturi) va 1999 yilning oxiriga qadar yagona ichki bozorga o'tishning tugallanishi (bojxona rasmiyatçiliginin soddallashtirish va bekor qilish, umumyevropa andozalarini tatbiq etishni intensifikatsiyalash; ES-92 dasturining ishtirokchi mamlakatlaridan firmalarni ES ning har qanday mamlakatlarida davlat buyurtmalarini olishda teng huquqligini) masalalari bo'yicha qarorlarida o'z aksini topgan va mustahkamlangan.

Keng qamrovli strategiya AQSH sanoatida, ayniqsa, uning Yaponiya va Janubiy Koreya bilan o'zaro munosabatida muhim rol o'ynaydi. 80-yillarda AQSH firmalari ularning xorijiy yetkazib beruvchilari bilan xo'jalik aloqalariga qo'llanishda yetkazib beruvchi - iste'molchi aloqasining koeffitsiyenti bir qator tadqiqotchilar (S.E.Feset va boshqalar) ning ma'lumotlariga ko'ra uch marta o'sgan. Bunda AQSH firmalarining

yaponiyali va Janubiy Koreyadagi yetkazib beruvchilar bilan xo‘jalik aloqalarining xarakterli alomati tovarlar yetkazib berishdagi katta bir xillik (ulardagi yetkazib berishlarning uzilish ehtimoli o‘rtacha miqdorda bir marta past) va yetkazib berish oralig‘ining kichikligi (qidaga ko‘ra, yetkazib berishning o‘rtacha oralig‘i ikki martadan ortiq).

Firma va ularning yetkazib beruvchilarining hududiy tarqoqligi yetkazib berishlar sinxronligining koeffitsiyenti pasayishlar va ishlab chiqarishdagi to‘xtab qolishlar ehtimolini oshiradi, shu munosabat bilan firmalar ularni saqlash uchun umumiy ombordan foydalanishga (AQSHning o‘rtacha firmasida ishlab chiqarish zaxiralari 90-yillarning boshlarida 29 kunni tashkil qilgan) hamda dublyor - yetkazib beruvchilarning rezervlarini tuzishga majbur bo‘lganlar. Keng qamrovli strategiyaning xarakterli alomati vositachilar va yetkazib beruvchilar sonining kamayishidir; firmalar bitta tashuvchining xizmatlaridan foydalanishni afzal ko‘radilar, u aralash tashishlarda yukni oluvchi oldiga yuk uchun javobgarlikka ega va tashishni yagona tashish hujjati bo‘yicha amalga oshiradi.

Yetkazib berish tizimining samaradorligi (logistical system performance) - mohiyati bo‘yicha bu yetkazib berish xarajatlarining berilgan darajasida ko‘rib chiqilayotgan yetkazib berish tizimi ishining sifatini ta’riflash uchun ko‘rsatkich (yoki ko‘rsatkichlar guruhi). Logistik zanjirning yakuniy bo‘g‘ini bo‘lgan iste’molchining nuqtai nazaridan samaradorlik ikki ko‘rsatkich - logistik xarajatlarni aks ettiruvchi xizmat ko‘rsatishning sifati va narxi bilan aniqlanadi.

Xizmat ko‘rsatish sifati o‘z navbatida majmuaviy ko‘rsatkichdir. U mezonlarning yig‘indisi bo‘yicha hisoblanadi. Ulardan eng muhimi yetkazib berish tizimining iste’molchiga kerak tovarni shartlashgan muddatda kerakli joyga yetkazib berilishini ta’minlash qobiliyatidir. Boshqa mezonlar orasida quyidagilar bor: tizimni u orqali sotilgan buyumlarga texnik xizmat ko‘rsatishning kerakli darajasini ta’minlash qobiliyati; buyurtmani ishlab chiqish vaqtini (unga buyurtmani bajarish uchun yetkazib berilishini kutish vaqtini ham kiradi) va h.k. Bu xususiy mezonlarni ranjirovka qilish mumkin. Sanab o‘tilgan mezonlardan eng muhimi odadta buyurilgan tovarni talab qilingan muddatda kerakli joyga yetkazib berish ehtimoli sifatida hisoblab chiqiladi va haqiqiy yetkazib berish tizimlarida 0,55 dan kamroqni tashkil qiladi.

Yetkazib berish tizimidan foydalanish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, yetkazib berish tizimi samaradorligini taxminan 0,56 gacha o‘sishida yetkazib berish xarajatida deyarli to‘g‘ri chiziqli, keyin esa ekspotensial

o'sadi. Xorijda o'tkazilgan hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, 50000 nomga yaqin ega distribyutering ehtiyyot qismlar omboriga kelib tushayotgan buyurtmalariga taxminan 0,96 % xizmat ko'rsatishi mumkin, bu taxminni 0,58 % gacha oshirish uchun navlarni kamida 3 marta kengaytirish zarur. Bu omborni rivojlantirish uchun kapital mablag'lar kiritish bilan bog'liq vazifalar va xizmat ko'rsatish bahosining o'sishi talab etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston respublikasi Prezidentining PF-4947-son farmoni. Toshkent, 2017 yil 7-fevral.
2. Karimov I.A. O‘zbekiston Demokratik taraqqiyotining yangi bosqichida – T.: O‘zbekiston, 2005
3. Karimov I.A. Inson, uning huquqi va erkinliklari hamda manfaatlari - eng oliv qadriyat. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga bagishlangan tantanali marosimda so‘zlagan ma’ruzasi. – Xalq so‘zi. 2005 yil. 8 dekabr.
4. Е.А. Смирнова Управление цепями поставок Учебное пособие.– СПбГУЭФ, 2009.– 120 с.
5. Неруш Ю.М. Логистика в схемах и таблицах. Проспект. М., 2006. 190 с.
6. Радионов А.Р., Радионов Р.А. Логистика: нормирование сбытовых запасов и оборотных средств предприятий. - М., 2006. – 410 с.
7. Гаджинский А.М. Логистика: Учебник. - М., 2006. - 400 с.
8. Григорьев М.Н., Долгов А.П., Уваров С.А. Логистика. Учебное пособие. - М., Гардеркини, 2006. - 450 с.
9. Канке А.А., Кошевая И.П. Логистика. М., Форум-Инфра 2006.- 420 с.
10. Степанов В.И. Логистика. Проспект. - М., 2006. – 390 с.

Qo‘srimcha Adabiyotlar

1. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. 2017 yil.
2. Mirziyoev SH.M. Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta’minlash- yurt taraqqiyoti va xalq farovonligini garovi. 2017 yil.
3. Mirziyoev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. 2017 yil.
4. Mirziyoev SH.M. Tanqidiy tahlil, qatiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil. 16 yanvar, №11.
5. Кузибошев Э.Н., Тиньков С.А. Логистика: Учебное пособие. - М., 2006.

6. Неруш Ю.М. Логистика: Учебник. - М.: 2006. - 520 с.
7. Джеймс Р.СтокЮ Дуглас М., Ламберт. Стратегическое управление логистикой. М.: Инфра, 2005 – 700 с.
8. Миротин Л.Б., Боков В.В. Современный инструментарий логистического управления: Учебник для вузов. - М., Экзамен, 2005 – 496 с.
9. А.М.Заваков. Логистика материальных запасов и финансовых активов. М., «Питер», 2005.
10. Николай Чук. В.Е. Логистика. - М., 2003.
11. Эффективность логистического управления / Под ред. Л.Б. Миротина. - М.: Экзамен, 2003
12. Эффективная логистика. Л.Б. Миротин, Н.Э. Ташбаев, О.Г. Прошина - М.: Экзамен, 2003.
13. Гвозденко. Логистика в туризме: Учебное пособие. - М., ФИС, 2004.
14. Гаджинский А.М. Логистика: Учебник - М., изд. «Дашков и К», 2005.
15. Миротин Л.Б. Некрасов А.Г., Куликова Е.Ю. и др. Интегрированная логистика накопительных и распределительных комплексов - М.: Экзамен, 2003.
16. Альбеков А.У., Митько О.А. Коммерческая логистика. - Ростов-на Дону. Феникс, 2002
17. Сергеев В.Н. Логистика и бизнес: Учебник. М.: ИНФРА-М., 2001.
18. Киршена М.В. Коммерческая логистика - М.: Центр Экономики и маркетинга, 2001.
19. Сиркисов С.К. Управление логистикой. - М.: ЗАО ИНТЕРСИНТЕЗ, 2001
20. Евтодиева Т.Е. Логистические основы процесса сбытовой деятельности. Самара, 2000.
21. Стаханов В.Н., Щеховцев Р.В. Торговая логистика. Учебное пособие М., 2000.
22. Неруш Ю.М. Логистика. Учебник М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
23. Bekmurodov A., Xakimov R., Safarov B., Zaxidov G. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida kishloq xo‘jaligida iqtisodiy isloxoxtlar va fermerlik xarakati. 2-qism. - TDIU, 2005.
24. Bekmurodov A.SH., Sattorov S., To‘raev J., Soliev K., Ro‘ziev S. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida kichik biznes va tadbirkorlik rivoji – davr talabi. 3 – qism. - T.: TDIU, 2005.

25. Bekmurodov A., Tairov SH., Maxmudov E., Isakov M., To‘raev N. O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida tashki iqtisodiy siyosat: savdo va investitsiyalar oqimlari. 5-qism, - TDIU, 2005.
26. Гулямов С.С., Дадабоев Ю.Т., Асадулина Р.Т., Абдуллаев М. Логистика. Кувайский учебно-научно-производственный центр, 2001.

Internet manbalari:

1. [Logistics.ru](#)
2. [Ziyonet.uz](#)
3. [«Norma» 2015.](#)
4. [www.customs.com](#)
5. [www.wto.com](#)
6. [www.gtk.uz](#)
8. [www.uzreport.uz](#)
9. [www.lex.uz](#)

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRI TUSHUNCHASI.....	6
1.1. Yetkazib berish zanjirini boshqarish tushunchasi.....	6
1.2. Korxonalar iqtisodiy faoliyatini boshqarishning zamonaviy usullarida yetkazib berishning roli.....	15
1.3. Yetkazib berishning vujudga kelishi va uning predmeti.....	19
1.4. Yetkazib berish konsepsiyasi.....	23
1.5. Moddiy oqimlar harakatlari chizmasining ta'rifi.....	26
1.6. Korxonalarning tashkiliy tuzilmalari va u boshqaruvi xizmatlar	36
II BOB. YETKAZIB BERISHDA TRANSPORT VOSITALARINING TURLARI VA ULARNING MODDIY TEXNIKA BAZASI.....	39
2.1. Strategik reja va uni tuzish tartibi.....	39
2.2. Transport turlarining moddiy-texnika bazasi.....	44
2.3. Avtotransport harakatlanuvchi tarkibining xizmatlari.....	52
2.4. Zaxiralarni boshqarish va tovar siyosati.....	55
2.5. Zaxiralarning belgilanishi va turlari.....	59
2.6. Moddiy zaxiralarni boshqarish tizimi.....	62
III BOB. MAHSULOTLARNI YETKAZIB BERISH MAHSULOTLARNI OMBORGA JOYLASHTIRISH VA OMBORDA QAYTA ISHLASH TIZIMI.....	63
3.1. Zaxiralarni omborga joylashtirish va shu tizimning ta'rifi.....	63
3.2. Transport omborxonasi moddiy oqimlarini tashkil qilish.....	66
3.3. Turli xil korxonalarni moddiy boylik manbalari bilan ta'minlash strategiyasi.....	68
3.4. Omborxona ishining ba'zi bir ko'rsatkichlar hisob-kitobi.....	74
3.5. Mahsulot Yetkazib berish yo'llari.....	76
3.6. Xizmat sohalari va ularning davri.....	81
IV BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA XAVFSIZLIK CHORALARI, QARORLARI BA AXBOROT TEXNOLOGIYASI.....	84
4.1. Moddiy va moliyaviy oqimlarni tashkil qilishning logistik usullari.....	84
4.2. Yetkazib beruvchi mahsulotlarini sifatini ta'minlash.....	87
4.3. Yetkazib berish zanjirining boshqaruvida an'anaviy yonda-	

shishlarni taqqoslash.....	89
4.4. Yetkazib berish zanjirini boshqaruvida bashoratlash usullari...	100
4.5. Axborotlar yordamida yetkazib berish tizimini harakatga keltirish.....	109
4.6. Logistik axborot tizimlarining turlari.....	112
V BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRINI BOSHQARUVNI MUVOFIQLASHTIRISH XAMDA TESKARI LOGISTIKANI REJALASHTIRISH.	116
5.1. Boshqaruvning asosiy funksiyalari.....	116
5.2. Yetkazib berish tizimida nazoratni o‘rnatish.....	119
5.3. Xarid qilish yetkazib berishsining vazifalari va faoliyatları.....	122
5.4. Xaridorni rejorashtirish.....	134
VI-BOB. YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA XIZMAT TURLARINI BOSHQARISH TADBIRKORLIKNING INTEGRATSIYA JARAYONI MAHSULOTNI YETKAZIB BERISH ZANJIRIDA ELEKTRON TARMOQLARDAN FOYDALANISH VA BIZNES FAOLIYAT YURG’IZISH.....	142
6.1. Logistik xizmat ko‘rsatish haqida tushuncha.....	142
6.2. Obyekt logistikasi xarajatlari tavsifi.....	150
6.3. Bitim logistik xarajatlari.....	151
6.4. Tovar harakatlarini tashkillashtirishning logistik yondashuvi...	153
6.5 Yetkazib berish va savdodagi birlashish harakatlari.....	158
6.6. Savdo sohasida yetkazib berishning rivojlanish shart-sharoitlari va muammolari.....	166
XULOSA.....	169
TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR.....	170
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	178

M.R.TURGUNOV, S.P. XALILOV, T.B. JO‘RAYEV.

YETKAZIB BERISH ZANJIRINI BOSHQARISH

(O‘quv qo‘llanma)

Toshkent – «Aloqachi» – 2018

Muharrir:	M.Mirkomilov
Tex. muharrir:	A.Tog‘ayev
Musavvir:	B.Esanov
Musahhiha:	N.Hasanova
Kompyuterda sahifalovchi:	F.Tog‘ayeva

Nashr.lits. AIN[№]176, 11.06.11.

Bosishga ruxsat etildi: 29.08.2018. Bichimi 60x841 /16.
«Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 11,75. Nashr bosma tabog‘i 11,5.
Adadi 100. Buyurtma № 27.

«Nihol print» Ok da chop etildi.
Toshkent sh., M. Ashrafiy ko‘chasi, 99/101.